

І. М. РЯБІНІНА

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ
В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ
XIX ст. – 30-х рр. XX ст.**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

І. М. РЯБІНІНА

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ
В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ
XIX ст. – 30-х рр. XX ст.**

Слов'янськ – 2021

УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0
P980

Рекомендовано до друку вченою радою
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
(протокол № 3 від 30 вересня 2021 р.)

За заг. ред. доктора філологічних наук, професора
В. А. Глуценка

Рецензенти:

Г. В. Бачинська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського і загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Н. М. Маторіна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри германської та слов'янської філології ДВНЗ «ДДПУ»

Рябініна І. М.

P980 Джерела дослідження історії мови в східнослов'янському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2021. 174 с.

У монографії вперше в лінгвістичній історіографії порушено проблему джерел вивчення історії мови в східнослов'янському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Переважно на матеріалі історичної фонетики східнослов'янських мов розкрито специфіку теоретичного й практичного розв'язання зазначеної проблеми в порівняльно-історичному мовознавстві першого та другого періодів з урахуванням наступності та еволюції наукової думки. Книга може бути корисна при вивченні курсів: «Загальне мовознавство», «Історична граматики української мови», «Сучасна українська літературна мова. Фонетика».

Призначено для лінгвістів, викладачів, аспірантів, здобувачів вищої освіти.

УДК 811.161.2'0 + 811.161.1'0
© І. М. Рябініна, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА. МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Джерелознавство в історіографії українського та російського мовознавства.....	6
1.2. Метод дослідження.....	16
1.3. Напрями дослідження	18
1.4. Висновки	22
РОЗДІЛ 2. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	24
2.1. Коло джерел вивчення історії мови.....	24
2.2. Вироблення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток.....	33
2.3. Виникнення методики дослідження сучасних діалектних даних та інших джерел вивчення історії мови.....	38
2.4. Спроби поєднання різних джерел вивчення історії мови.....	42
2.5. Висновки	45
РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	47
3.1. Коло джерел вивчення історії мови. Визначення пріоритетності джерел	47
3.2. Удосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток .	67
3.3. Удосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних .	89
3.4. Становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови.....	111
3.5. Поєднання різних джерел вивчення історії мови	131
3.6. Висновки	142
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	145
ЛІТЕРАТУРА	149

ПЕРЕДМОВА

Однією з найважливіших проблем генетичного мовознавства є проблема джерел вивчення історії мови. Оскільки історія мовознавства значною мірою є історією лінгвістичних методів, а методологія та методика лінгвогенетичних досліджень тісно пов'язані з джерелами вивчення історії мови, розгляд зазначеної проблеми в лінгвоісторіографічному аспекті видається актуальним і перспективним.

Важливим здобуттям мовознавства XIX ст. стало визнання й утілення в практику принципу історизму, що мало вагомий вплив на розробку порівняльно-історичного методу. Засновниками порівняльно-історичного методу стали Ф. Бопп, Я. Грімм, Р. Раск та О. Х. Востоков. Основні ідеї, висунуті цими мовознавцями, мали своє подальше переосмислення та вдосконалення в працях послідовників, зокрема українських та російських лінгвістів першого (20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого (70-і рр. XIX ст. – 20-і – 30-і рр. XX ст.) періодів розвитку компаративістики.

Мовознавцями XIX ст. – 30-х рр. XX ст. було встановлено фонетичні й морфологічні особливості української, російської та білоруської мов у їхній діалектній різноманітності, описано історичні пам'ятки, у яких позначені риси східнослов'янських мов. Через співвідношення матеріалу давніх писемних пам'яток і говорів сучасних східнослов'янських мов було виділено діалектні одиниці епохи Київської Русі (П. О. Лавровський, О. І. Соболевський) і простежено розвиток фонетичних та морфологічних систем східнослов'янських мов у сукупності їхніх діалектів від давнього періоду до сучасного стану (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, А. Ю. Кримський, П. О. Бузук та ін.).

Це стало можливим завдяки теоретичному та практичному опрацюванню проблеми джерел вивчення історії східнослов'янських мов у студіях українських і російських компаративістів. Поряд з матеріалом давніх писемних пам'яток і сучасними діалектними даними вони використовували й інші джерела вивчення історії мови. Проведений нами аналіз свідчить, що внесок українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. у розв'язанні зазначеної проблеми є значним.

Проте проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в лінгвоісторіографічному аспекті є малодослідженою. Немає жодної лінгвоісторіографічної праці, безпосередньо пов'язаної з цією проблемою в цілому. У лінгвістичних студіях трапляються деякі міркування щодо підходів певних мовознавців і лінгвістичних шкіл до джерел вивчення історії мови. Однак спеціальних праць, які було б присвячено аналізу відповідних концепцій, у мовознавстві немає.

Ця робота є спробою такого спеціального лінгвоісторіографічного дослідження.

У праці залучено до розгляду переважно історико-фонетичний матеріал східнослов'янських мов. Це пояснюється тим, що саме в царині історичної фонетики східнослов'янських мов досягнення українських і російських компаративістів XIX ст. – 30-х рр. XX ст. були найбільш значними. У зв'язку з цим доречно навести думку В. В. Колесова, згідно з якою історична фонетика була своєрідним «полігоном» для порівняльно-історичного методу в зазначений період [155, с. 11].

Мета роботи – розкрити погляди українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на джерела вивчення історії мови та аналіз практичного втілення цих поглядів.

Зусилля автора спрямовано передусім на розв'язання таких завдань, як: розкрити твердження українських і російських мовознавців щодо джерел вивчення історії мови у зв'язку з методологічними настановами вчених; простежити еволюцію поглядів українських і російських компаративістів на джерела вивчення історії мови; дослідити практичне втілення цих поглядів; показати, що принципово нове було внесене тим чи іншим лінгвістом у дослідження проблеми джерел вивчення історії мови; виявити, які твердження вчених зберегли свою цінність для мовознавства XX ст. – початку XXI ст.

Об'єктом дослідження в роботі є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті з орієнтацією на методологію сукупність наукових текстів. Це праці з історії східнослов'янських мов (монографії, лекційні університетські курси, статті, рецензії), авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст., а також лінгвісти інших країн.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА. МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерелознавство в історіографії українського та російського мовознавства

Джерелознавство складалося як особлива дисципліна насамперед у межах методології історичного дослідження, оскільки саме історична наука систематично використовує для цілей пізнання історичні джерела.

У методології історичного дослідження джерелознавство виступає як розділ історичної науки, що займається методами вивчення й використання історичних джерел [190, с. 1].

Джерелознавство – головна з допоміжних історичних дисциплін, яка розробляє теорію й методику вивчення й використання історичних джерел. Безпосереднім предметом вивчення джерелознавства є писемні джерела, але його загальні принципи застосовуються при аналізі й критиці всіх джерел [там же].

У процесі свого становлення джерелознавство узагальнює науково-дослідний та археографічний досвід, який накопичувався під час роботи з літературно-художніми, історичними, філософськими, правовими творами у філософії, літературознавстві, лінгвістиці, історії права й інших галузях знань. Традиційно джерелознавство пов'язане з дослідницькою діяльністю історика, і тому найчастіше говорять саме про історичне джерелознавство, історичні джерела. Але очевидно, що проблеми, які спеціально розробляє джерелознавство, розглядаються не лише в історичній науці, а й у більш широкому колі гуманітарних досліджень. Методи джерелознавства є важливими для багатьох галузей гуманітарних знань.

Джерелознавство дає змогу пізнати реальний світ. Об'єктом при цьому виступають писемні пам'ятки, речі та ін., через посередництво яких пізнається реальний світ минулих епох. Виникнення писемності, а пізніше технічні засоби фіксації й передачі інформації значно розширили та змінили межі інформаційного поля людської цивілізації [там же, с. 2].

Упродовж XIX – XX ст.ст. поступово складалося лінгвістичне джерелознавство.

Яку роль відіграє джерелознавство в історико-лінгвістичних дисциплінах з погляду сучасного рівня знань? Це важливо з'ясувати, оскільки об'єктивна оцінка поглядів українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на джерела вивчення історії мови можлива лише за умови врахування досягнень компаративістів другої половини XX ст.

Як відзначив В. В. Іванов, загальноприйнятим є твердження про те, що історія мови зафіксована в давніх писемних пам'ятках і в сучасних діалектах [131, с. 52]. Але чи можлива побудова історії мови на основі даних писемних пам'яток як основному джерелі знань? Ще з часів О. О. Шахматова відоме твердження, що така побудова можлива лише при ретроспективному вивченні сучасних територіальних діалектів і що пам'ятки писемності, унаслідок традиційності письма, не дають змоги реконструювати історію народнорозмовної мови в тій її різноманітності, яка була характерною для неї в різні історичні епохи й на різних територіях поширення мови [336, с. 22, 36; 323, с. 11, 183, 191; 325, с. 166].

Проте навряд чи можна спростувати твердження про те, що ретроспективне вивчення сучасних діалектів дає змогу встановити в їхній системі різночасові мовні явища, визначити відносну хронологію їхнього розвитку, протиставити за цими явищами різні територіальні одиниці, але не дає змоги ні встановити абсолютну хронологію розвитку тих чи інших явищ, ні зв'язок їх у єдиній системі в тій чи іншій територіальній одиниці на певному етапі її розвитку, ні співвідношення явищ у різних територіальних одиницях у певний історичний період. Отже, на основі ретроспективного вивчення сучасних діалектів неможливо створити історичну діалектологію, а значить, й історію мови в цілому. Необхідно залучати давні писемні джерела, але такі джерела повинні відповідати певним вимогам, а підхід до них і до інтерпретації відбитих у них мовних явищах повинен спиратися на певні принципи. Ці принципи пов'язані з джерелознавчим підходом до залучуваного писемного джерела [131, с. 52; 165, с. 10].

Загалом можна ствержувати, що будь-яка пам'ятка писемності минулої доби може слугувати джерелом наших знань про історію мови – справа лише в тому, які відомості про цю історію можна отримати при її вивченні [120, с. 20]. А це пов'язане з визначенням лінгвістичної змістовності й лінгвістичної інформативності певної пам'ятки, тобто з тим, що є предметом лінгвістичного джерелознавства. Якщо прийняти дефініцію С. І. Коткова, що лінгвістична змістовність – це сукупність лінгвістичних даних, наявних у джерелі та визначених його змістом і його відношенням до того чи іншого лінгвістичного утворення (мови, наріччя, говору), а лінгвістична інформативність – це ступінь прямого чи безпосереднього відображення в джерелі його лінгвістичної змістовності [165, с. 10], то стає очевидним: вивчення історії мови за пам'ятками писемності передбачає насамперед чітке уявлення лінгвіста про те, з яким писемним джерелом він має справу.

Лінгвістичне джерелознавство є невід'ємною частиною історії мови: без урахування лінгвістичної змістовності й лінгвістичної інформативності писемного джерела використання його для реконструкції історії мови чи історії певного діалекту може призвести до помилкових

висновків. Проте при цьому слід мати на увазі деякі важливі обставини. Зупинимося на них.

Кожна пам'ятка як джерело лінгвістичних даних визначається трьома параметрами: часом її створення, територією, на якій її було написано чи переписано, й особою переписувача або переписувачів, які її написали чи переписали. Ця характеристика передбачає принциповий зв'язок з тими мовними особливостями, які отримали відображення в аналізованій пам'ятці, з їхнім часовим і територіальним приуроченням. Можна уявити ідеальний випадок, коли відомі точна дата створення пам'ятки, місце, де її було написано чи переписано й особа писця як жителя певної місцевості. У цьому разі мовні особливості, відображені в пам'ятці, достатньо визначаються і за часом, і за територією. Але такі ідеальні випадки не є типовими: часто невідомими є точна дата створення пам'ятки, досить узагальнено визначається місце її написання, невідома й особа писця [там же, с. 15; 164, с. 6].

У таких випадках лінгвіст спирається на дані історії мови, тобто на уявлення, які існують у науці, про ті чи інші особливості, які характеризують мовні явища в їхній часовій і територіальній віднесеності в загальній історії мови. Якщо, скажімо, у пам'ятці відображене акання (як змішування букв **а** та **о** в ненаголошених складах), то можна припустити, що ця пам'ятка написана або на території акаючих говорів російської мови, або писцем, говір якого характеризувався на час написання тексту аканням. При цьому подібні явища можуть відображатися в будь-якій за характером пам'ятці – не тільки в діловій писемності, найбільш близькій до народнорозмовної мови, й у канонічних текстах: відмінність буде лише в ступені відображення цих явищ, у кількості фактів, але не в принциповому плані.

У зв'язку з вищезазначеним виникає питання про співвідношення лінгвістичної змістовності й лінгвістичної інформативності писемних джерел, а водночас – про те, що з погляду цього співвідношення може дати вивчення пам'ятки в лінгвістичному аспекті [164, с. 8].

Якщо взяти до уваги, що лінгвістична змістовність пам'ятки визначається її відношенням до того чи іншого лінгвістичного утворення, то слід визнати, що ця змістовність зумовлює можливість характеристики мовних особливостей, відображених у тексті, не лише з погляду їхньої діалектної віднесеності, а й з погляду їхньої належності певній мові [165, с. 25].

Теза про те, що в мові як сукупності її територіальних різновидів (у її фонетиці, морфології, синтаксисі) є постійні елементи, які характеризують усі ці різновиди, і є елементи змінні, які розрізняють чи протиставляють ці різновиди один одному, дійсна для будь-якого періоду історії східнослов'янських мов.

Тому якщо пам'ятка писемності вивчається в лінгвістичному плані, то завдання полягає не лише в тому, щоб виявити такі відображені в ній мовні особливості, які можна вважати рисами народнорозмовної мови в її діалектному варіюванні, тобто особливості, які стосуються змінних елементів мовної системи (наприклад, у галузі фонетики характеру ненаголошеного вокалізму), а й у тому, щоб установити постійні елементи відображеної в пам'ятці мовної системи, тобто ті риси, які характеризували народнорозмовну мову на всій її території.

Здійснюючи лінгвістичний аналіз пам'ятки, створюючи її монографічний опис у лінгвістичному аспекті, історик мови, як відзначала Л. П. Жуковська, стикається з великими труднощами, пов'язаними передусім з нерозробленістю методики проведення такого аналізу, з неясністю того, як реконструювати фонетико-фонологічну, морфологічну й синтаксичну системи діалекту, відображеного в пам'ятці, у їхній цілісності, у сукупності постійних і змінних їхніх елементів [122, с. 15].

Так, на основі встановлення етимологічно правильного вживання букви **ѣ** або її змішування з **е** чи **и**, яке має різний характер, можна з'ясувати питання про збереження чи втрату особливої фонемі середньо-верхнього піднесення. Зовсім інша справа – уявити фонетико-фонологічну систему відображеного в пам'ятці діалекту в усіх зв'язках і відношеннях елементів, які її утворюють.

Враховуючи наявність у мові постійних і змінних елементів, можна стверджувати, що лінгвістична змістовність давньої східнослов'янської пам'ятки визначається тим, як у ній відображена система мови, якою написано текст; і з цього погляду зору будь-яка давня пам'ятка – літопис, житійний твір, проповідь чи ділова грамота – характеризується тим, що в ній фіксуються постійні елементи мовної системи. Але водночас різні пам'ятки, що належать до різних жанрів чи типів писемності, різною мірою відбивають змінні елементи цієї системи та явища діалектної її реалізації в народнорозмовній мові. Це означає, що лінгвістична інформативність різних пам'яток писемності є різною [122, с. 18; 165, с. 34].

З цього погляду важливо брати до уваги не лише час, місце написання пам'ятки й особу писця, а й її змістовний бік, жанр, належність до певного типу писемності. Останнє дає змогу історикові мови передбачати, яку лінгвістичну інформацію він може отримати внаслідок аналізу цієї пам'ятки. Саме за ступенем лінгвістичної інформативності діловій писемності, як відзначав С. І. Котков, властивий найбільший ступінь такої інформативності, і тому саме на матеріалі ділової писемності доцільно будувати уявлення про історію народнорозмовної мови [165, с. 34]. На вагоме значення творів ділової писемності для відтворення історії загальнонародної мови вказував, зокрема, й В. М. Русанівський [120, с. 48 – 50].

Водночас заслуговує на увагу той факт, що побудова історичної діалектології, вивчення етапів розвитку мови на різних територіях її розвитку можуть бути здійснені внаслідок лінгвістичного дослідження не окремо взятих пам'яток, а їхнього комплексу, який має різний характер: це може бути група пам'яток, створених на одній території в один час; чи група пам'яток, створених на одній території, але в різний час; чи група пам'яток, створених на різних територіях в один час; це може бути група пам'яток, створених на різних територіях і в різний час. Лінгвістична інформативність цих джерел є неоднаковою [165, с. 39].

Дослідження групи пам'яток, що належать до різних територій Київської Русі, але до одного синхронного зрізу, у фонетико-фонологічному аспекті ще недостатній, однак можна стверджувати, що розвиток вивчення історії східнослов'янських мов у часі й просторі повинен іти не шляхом удосконалення традиційних прийомів аналізу історичних граматик, а за допомогою аналізу пам'яток писемності як цілісних джерел, що відбивають будову мови, якою вони написані, її діалектну своєрідність.

Для цього необхідно не лише розширювати коло писемних джерел, що залучаються для історико-лінгвістичного вивчення, не лише більш глибоко їх досліджувати. Слід спиратися на інші принципи аналізу матеріалу. Підхід до підбору й до аналізу писемних джерел з урахуванням джерелознавчого аспекту дозволить успішно вирішувати нові завдання історії мови [122, с. 29].

Історична діалектологія як особлива галузь науки про мову та її історію передбачає реконструкцію шляхів розвитку й становлення діалектів як структурних і територіальних утворень. Це означає, що історична діалектологія прагне реконструювати мовні системи різних діалектів у різні періоди їхнього розвитку й водночас установити співвідношення цих систем, яке є визначальним при діалектному членуванні мови також у різні періоди історії. У зв'язку з такими завданнями виникає питання про те, на які саме джерела повинна спиратися історична діалектологія при їхньому вирішенні.

Другим основним джерелом вивчення історії мови, поряд з матеріалом давніх писемних пам'яток, є сучасні діалектні дані. На думку багатьох лінгвістів, зокрема Г. П. Півторака, найкращі надбання порівняльно-історичного дослідження мовних явищ (принаймні фонетичних і морфологічних) здобуті не з писемних пам'яток, а з порівняльно-історичного опрацювання фактів сучасних мов у сукупності їхніх діалектів [213, с. 10].

Джерелами вивчення історії східнослов'янських мов є також дані топоніміки, тобто назви місцевостей, які походять від слів, раніше відомих у мові, а пізніше втрачених. У топонімічних назвах можуть зберігатися й давні граматичні утворення [там же, с. 11].

Джерелами, які допомагають з'ясувати деякі питання історії східнослов'янських мов, можуть слугувати запозичення в східнослов'янські мови з інших мов, а також запозичення зі східнослов'янських в інші, споріднені та неспоріднені мови. У першому випадку запозичення іншомовних слів у найдавнішу добу допомагають відродити історію низки явищ у східнослов'янських мовах. З іншого боку, запозичення зі східнослов'янських мов у інші мови могли відбуватися в ті часи, коли в східнослов'янських мовах ще існували такі явища, які пізніше були втрачені. Вивчення подібних запозичень дає в деяких випадках змогу встановити наявність тих чи інших явищ в історії східнослов'янських мов, що не завжди вдається зробити, спираючись на факти тільки самих цих мов. Сюди ж належать й ті факти, які можна вилучити із записів іноземцями слів східнослов'янських мов, що відбивають ту їхню вимову, яку записувач чув із вуст носіїв цих мов [131, с. 24].

Нарешті, свідчення про історію східнослов'янських мов, особливо в найдавніші періоди їхнього розвитку, дає також вивчення в порівняльно-історичному плані інших слов'янських мов. У зв'язку з тим, що східнослов'янські мови розвинулися з одного спільного для них усіх джерела – з праслов'янської мови, усі слов'янські мови характеризуються великою близькістю своєї структури. Водночас, розвиваючись з одного спільного джерела, слов'янські мови йшли у своїй історії дещо різними шляхами, у деяких випадках зберігаючи у своїй структурі не одні й ті самі явища чи розвиваючи закладені в них тенденції в різних напрямках. Порівнюючи сучасні слов'янські мови, історик східнослов'янських мов може встановити ті особливості, які були властиві їм у минулому [там же, с. 24 – 25].

Зазначені джерела вивчення історії мови мають певні недоліки. Найчастіше дослідники другої половини ХХ ст. вказують на недоліки давніх писемних пам'яток. На їхніх вадах зупиняються, зокрема, Л. П. Жуковська [120, с. 21 – 22] і Г. П. Півторак [213, с. 5 – 6].

У сучасному порівняльно-історичному мовознавстві значна увага приділяється комплексному підходу до явищ історії східнослов'янських мов. При цьому, як відзначив, зокрема, Г. П. Півторак, у працях з історії мови активно використовуються факти історії, археології, антропології, етнографії, фольклору [213, с. 16 – 28].

Проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. в лінгвіоісторіографічному аспекті є малодослідженою. Немає жодної лінгвіоісторіографічної праці, безпосередньо пов'язаної з цією проблемою в цілому. У лінгвістичних працях трапляються деякі міркування щодо підходу певних мовознавців і лінгвістичних шкіл до джерел вивчення історії мови. Проте спеціальних праць з аналізом відповідних концепцій дуже мало.

Здійснений нами розгляд праць мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. виявив, що проблема джерел вивчення історії мови розв'язується в роботах О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, Ф. І. Буслаєва, О. О. Потєбні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова, О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Л. Л. Васильєва, О. І. Соболевського, А. Ю. Кримського, П. О. Бузука та інших учених.

Порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов починається з праці О. Х. Востокова «Рассуждение о славянском языке» [62]. Досліджуючи наукову спадщину О. Х. Востокова, мовознавці найбільшу увагу приділяють таким відкриттям ученого, як визначення хронології пам'яток старослов'янської мови, її фонетичних і морфологічних особливостей, зокрема з'ясування значень старослов'янських юсів та ерів, пояснення закінчень у прикметниках тощо. Як відзначили М. С. Чемоданов, Ф. М. Березін, В. В. Колесов, В. П. Філін [294; 17; 153; 286], відкриття О. Х. Востокова стали одним із перших у світовій науці прикладів застосування порівняльно-історичного методу в мовознавстві.

Щодо проблеми джерел вивчення історії мови, то дослідники (М. С. Чемоданов, В. В. Колесов) [294; 153], аналізуючи спадщину О. Х. Востокова, відзначили, що вчений, прагнучи розшифрувати звукове значення кирилических юсів та ерів, вийшов за межі давніх писемних пам'яток і звернувся до звуків сучасних слов'янських мов (О. Х. Востоков спирався на приклади з Остромирового євангелія та на матеріал сучасної польської мови) [62, с. 27].

Розглядаючи наукову спадщину М. О. Максимовича, мовознавці відзначають, що його стараннями нагромаджувався матеріал для історичної граматики української мови. Цікавими є роздуми М. О. Максимовича про діалекти української мови, значення їх для розкриття історії мови, встановлення відносної хронології тих чи інших явищ і т. ін. (М. А. Жовтобрюх, М. В. Павлюк) [120; 203]. Проте питання про джерела вивчення історії мови в працях М. О. Максимовича ніхто з мовознавців не порушував.

Це стосується також лінгвістичної спадщини М. Н. Каткова. Дослідники зазначали, що свою теорію звукового значення ь та ъ М. Н. Катков доводив, описуючи вживання цих букв у давніх пам'ятках (особливо в Остромировому євангелії) та залучаючи порівняльний матеріал із слов'янських та інших індоєвропейських мов [294; 17; 153].

З'ясовуючи питання проблематики джерел вивчення історії мови, лінгвісти зверталися до праць Ф. І. Буслаєва та І. І. Срезневського.

Проналізувавши «Историческую грамматику русского языка» [44], В. В. Колесов відзначив, що приклади для ілюстрацій мовних змін Ф. І. Буслаєв залучав однаково широко і з давніх писемних пам'яток, і з сучасних східнослов'янських мов, і з інших слов'янських, а також індоєвропейських мов, і з фольклорних текстів [155, с. 180].

На тому, що положення І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови, наголосив В. А. Глущенко [85, с. 31]. Становлять інтерес думки І. І. Срезневського про необхідність обережного користування матеріалом давніх писемних пам'яток, про те, що порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем. І. І. Срезневський протиставляв дослідження пам'яток писемності активному вивченню сучасних діалектів [266].

Отже, ідеї І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва мовознавці розглянули ґрунтовніше, ніж погляди інших мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. Водночас відзначимо, що всі дослідники, які цікавилися науковою спадщиною І. І. Срезневського (М. С. Чемоданов, С. Г. Бархударов, Ф. П. Філін, В. В. Іванов, М. В. Павлюк) [294; 14; 286; 128; 203], аналізували здебільшого лише одну працю вченого – «Мысли об истории русского языка» [266].

Мовознавчі ідеї О. О. Потебні досліджували М. А. Жовтобрюх, В. Ю. Франчук, О. С. Мельничук, М. В. Павлюк, О. І. Білодід, В. В. Колесов, М. С. Чемоданов, В. А. Глущенко та ін. [118; 294; 190; 203; 21; 154; 294; 85]. Про джерела вивчення історії мови в працях О. О. Потебні писали В. В. Колесов [154] та В. А. Глущенко [85]. Зокрема, В. А. Глущенко акцентував увагу на синтезі в працях О. О. Потебні найважливіших джерел вивчення історії мови – сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток [85, с. 48 – 51, 61]. В. А. Глущенко відзначив, що в студіях О. О. Потебні сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови, а це мало велике значення для подальшого розвитку порівняльно-історичного мовознавства [там же, с. 49 – 50].

Деякі мовознавці зазначили, що О. О. Потебня накреслив основні процеси розвитку фонетичної системи української мови, врахувавши не лише історичні пам'ятки, а й глибоко дослідивши тогочасні українські діалекти. Учений порушив низку практичних питань (видання діалектологічного словника української мови, упорядкування транскрипції для запису діалектів) та проблем подальшого вивчення мови свого народу [118; 294; 190; 203; 21; 154].

Наукова спадщина М. О. Колосова також, хоч і меншою мірою, привертає до себе увагу вчених.

З погляду методології досліджень, зокрема з погляду на джерела вивчення історії мови, лінгвістично-історичний аналіз праць ученого поданий у роботі Ю. Ф. Карського «Митрофан Алексеевич Колосов: Из истории русского языковедения» [139, с. 653 – 662], а також у монографії В. А. Глущенка [85, с. 48 – 51, 61].

Дослідники відзначили, що позиція М. О. Колосова в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови збігалася з позицією О. О. Потебні. Це базувалося на критичному ставленні до іншого джерела – давніх писемних пам'яток [там же, с. 51]. Учений плідно працював у галузі історичної фонетики й діалектології східнослов'янських мов. Тому наукова спадщина М. О. Колосова викликає певний інтерес дослідників саме в цьому аспекті.

Погляди П. Г. Житецького на проблему джерел вивчення історії мови ще не стали предметом спеціального дослідження. Дослідників цікавлять новаторські ідеї в підході до аналізу мови рукописних пам'яток, висвітлення П. Г. Житецьким розвитку української літературної мови та проблеми взаємозв'язку мов (А. Й. Багмут, С. П. Бевзенко, О. І. Брицина, В. П. Плачинда) [13; 15; 30; 214]. Деякі зауваження щодо підходу П. Г. Житецького до джерел вивчення історії мови наявні в монографії В. А. Глуценка [85, с. 48 – 51].

Аналіз робіт О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького, здійснений В. А. Глуценком, показав, що значущість одержаних ними результатів багато в чому була зумовлена ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції, який був пов'язаний із широким використанням сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови [там же, с. 61].

Значним внеском у порівняльно-історичне мовознавство стала розробка вченими Московської лінгвістичної школи тези про застосування порівняльно-історичного методу. При цьому, як відзначив В. А. Глуценко, питання про методи лінгвогенетичних досліджень представники школи тісно пов'язували з джерелами вивчення історії мови [там же, с. 109].

Про значення праць О. О. Шахматова для порівняльно-історичного мовознавства писали С. П. Обнорський, М. С. Чемоданов, В. В. Колесов [195; 294; 154]. Проблему джерел вивчення історії мови в концепції О. О. Шахматова висвітлювали В. В. Виноградов [59, с. 172 – 197], В. В. Колесов [154, с. 163 – 199], а в останні роки – В. І. Макаров [185, с. 66 – 71] і В. А. Глуценко [85, с. 116 – 118, 131 – 132].

Важливі твердження і спостереження містить стаття В. В. Виноградова [59], у якій учений, зокрема, зазначав, що О. О. Шахматов першим з дослідників російської мови став відновлювати за пам'ятками повну звукову картину відображених у них говорів, не обмежуючись вказівкою на типові графічні відмінності та їхнім фонетичним тлумаченням [там же, с. 172].

За спостереженнями В. В. Виноградова, О. О. Шахматов порушив, хоч і не розробив цілком, питання про церковну вимову та її відбиття в давніх писемних пам'ятках. Відтворення церковнослов'янських елементів у пам'ятках допомогло О. О. Шахматову перенести до нової площини дослідження питання про звук *ѣ* в північно- та східноруському наріччях

давньоруської мови та про долю редукованих. Ставлення до свідчень пам'яток (з XIV ст.), що звільнилися від церковнослов'янських традицій, у О. О. Шахматова зазнало вагомих змін залежно від визнання наявності в книжників XIV – XV ст. штучних орфографічних систем, які йшли з південнослов'янських земель та з домінуючих культурних центрів. В. В. Виноградов відзначив, що О. О. Шахматов першим став систематично займатися виділенням традиційних елементів у світських пам'ятках, які з фонетичного погляду він ставив вище за церковні книги. Надаючи другорядну роль пам'яткам порівняно зі свідченнями живих говорів, О. О. Шахматов вважав плідним поєднання екстенсивного та інтенсивного методів вивчення рукописів. Слідом за Л. Л. Васильєвим О. О. Шахматов визнавав, що особливої уваги потребують спостереження над послідовним ходом розвитку відомого графічного явища та його видозмінами в пам'ятках іншого говору. На думку О. О. Шахматова, аналіз пам'ятки повинен відкрити дослідникові граматичні ремінісценції писця, що часто підтримуються впливом оригіналу [там же, с. 180 – 184].

Щодо інших представників Московської школи, які зробили певний внесок у розробку проблеми джерел вивчення історії мови (М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунов, С. М. Кульбакін, В. К. Поржезинський), то їхню творчість висвітлено недостатньо. Назвемо лише праці С. П. Обнорського, Л. А. Булаховського, Р. О. Будагова, С. Б. Бернштейна, В. А. Глуценка [198; 42; 32; 18; 10; 77; 82].

Давнім писемним пам'яткам як джерелу вивчення історії мови в студіях Л. Л. Васильєва присвячено статтю В. А. Глуценка [76].

На кінець XIX ст. – початок XX ст. припадає початок діяльності А. Ю. Кримського. Учений досліджував історію української мови, широко коментував – в історичному аспекті – звукові та граматичні явища сучасної української мови. А. Ю. Кримський користувався переважно прикладами з давніх писемних пам'яток (як пріоритетного джерела). Наукова діяльність А. Ю. Кримського здобула оцінку здебільшого в працях І. К. Білодіда, М. А. Жовтобрюха, В. М. Русанівського, М. В. Павлюка [20; 119; 235; 203]. Відзначимо, що роботи дослідників мають або загальний описовий (І. К. Білодід), або критично-аналітичний (М. В. Павлюк) характер. Погляди А. Ю. Кримського на джерела вивчення історії мови в загальних рисах досліджено В. А. Глуценком та К. А. Тищенко [85, с. 113, 121 – 122; 270, с. 6 – 7], проте це питання потребує докладного всебічного вивчення.

У галузі історичної фонетики та морфології східнослов'янських мов плідно працював О. І. Соболевський. Заслуга вченого полягає, зокрема, у тому, що він установив деякі характерні особливості давньоруських діалектів, відкрив для науки «новий **ѣ**». Дослідники відзначали, що для О. І. Соболевського пріоритетним джерелом вивчення історії мови були давні писемні пам'ятки (В. В. Колесов, В. А. Глуценко) [154, с. 25 – 27; 85, с. 112 – 114, 129 – 130].

Це характерно й для учня О. І. Соболевського М. М. Каринського, відомого дослідника історії північних діалектів російської мови [85, с. 113 – 114]. Відзначимо, що спеціальних робіт, присвячених поглядам цього вченого на джерела вивчення історії мови, немає.

Основними представниками Казанської лінгвістичної школи були І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський та В. О. Богородицький. Про погляди на порівняльно-історичне мовознавство (зокрема на джерела вивчення історії мови), що склалися в Казанській школі, найбільш повне та чітке уявлення дають саме їхні праці. Проблематику праць учених Казанської школи докладно висвітлено в працях В. В. Виноградова, Ф. М. Березіна, Т. С. Шарадзенідзе, О. Ю. Ольшанського та ін. [58; 17; 302; 200]. У загальному плані порушує проблему джерел вивчення історії мови в інтерпретації вчених Казанської школи О. М. Абрамичева [3, с. 10].

Філологи-україністи Є. К. Тимченко, В. М. Ганцов, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, О. Б. Курило та ін. здійснили певний внесок у розв'язання зазначеної проблеми. На жаль, їхню наукову творчість висвітлено недостатньо. Наявні лише короткі нариси-портрети Ю. В. Шевельова, В. Сімовича, Л. А. Булаховського, М. Г. Булахова, Г. П. Півторака [340; 252; 43; 41; 213]. Деякі зауваження щодо поглядів українських мовознавців на джерела вивчення історії мови знаходимо в О. М. Абрамичевої [3, с. 10].

1.2. Метод дослідження

Накопичення знань, одержаних при розв'язанні практичних завдань, зумовлює висунення гіпотез, апробація яких спричинила розробку теорій, що невіддільні від визначення методів аналізу досліджуваного матеріалу. Завдяки методу в науці здійснюються цілеспрямовані пізнавальні дії. Крім поняття наукового методу, наявні наукова проблема, висунення й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання, які є елементами однієї специфічної системи [68, с. 86].

У використанні терміна *метод* серед лінгвістів спостерігається деяка розбіжність. Мовознавці здебільшого вживають його у вузькому значенні – як сукупність прийомів, що використовують при дослідженні мови [11, с. 232].

Рідше метод тлумачать як складну логічну одиницю з певною структурою [251, с. 258]. У межах такого підходу доцільно розглядати три компоненти методу: онтологічний, операціональний та телеологічний [221, с. 32; 219, с. 24; 85, с. 12 – 13]. Операціональний компонент методу охоплює сукупність прийомів і процедур та методику їхнього застосування. Телеологічний компонент становить мету дослідження. Онтологічний компонент є засобом, за допомогою якого дослідник

сприймає світ як певну складну цілісність, що дана йому у філософських категоріях [85, с. 13].

У межах онтологічного компонента традиційно виділяють такі засоби пізнання, як принципи та підходи. Принципи є вихідними, проміжними й кінцевими теоретичними узагальненнями [219, с. 25 – 26]. Кожному методу притаманні свої принципи дослідження, але вони можуть бути й спільними для кількох методів. Науковий підхід, тісно пов'язаний з принципом, створює методологічне спрямування дослідження [85, с. 13]. Підхід визначає напрямок дослідження [219, с. 24], проте він, на відміну від принципу, не є безпосереднім інструментом пізнання [там же]; підхід відбивається в принципах, прийомах та процедурах цього методу [85, с. 13].

Відповідно до поставленої мети та завдань дослідження в нашій дисертації застосовано актуалістичний метод, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання [219, с. 138; 85, с. 6]. Важливим видається твердження про те, що без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки [219, с. 138], зокрема історіографії мовознавства [85, с. 6]. Суть актуалістичного методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Той чи інший об'єкт вивчають у часі, у розвитку, у становленні його як системи [219, с. 132 – 134]. Минуле об'єкта досліджують на основі його відбиття в сучасному [там же, с. 24], що стосується й праць з історіографії мовознавства [85, с. 6 – 7].

Охарактеризуємо структуру актуалістичного методу. До онтологічного компоненту цього методу входять принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ. Отже, ці принципи й становлять його методологічну основу [там же, с. 13].

Операціональний компонент актуалістичного методу в працях з лінгвістичної історіографії може бути представлений як сукупність таких прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічна історико-наукова реконструкція, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур та протистоїть «асиміляції минулого» [там же].

Телеологічний компонент актуалістичного в студіях лінгвоісторіографічного спрямування становить їхня специфічна мета, яка полягає в розкритті поглядів лінгвістів минулого й сучасності на мову, її структуру, функціонування та розвиток.

Слідом за В. А. Глущенком ми виходимо з того, що специфіка актуалістичного методу як методу праць з лінгвістичної історіографії в зіставленні з лінгвістичним порівняльно-історичним методом полягає а) у наявності специфічних об'єкта й предмета, б) у відмінностях в

операціональному (зокрема, у процедурі реконструкції) та в телеологічному компонентах [там же, с. 7].

У лінгвістичній історіографії термін *актуалістичний метод* уперше використав В. А. Глущенко [там же, с. 6 – 7]. Щодо застосування актуалістичного методу у своїх працях з історії компаративістики зазначали В. М. Овчаренко, О. Л. Жихарева, О. М. Абрамичева, О. М. Голуб та К. А. Тищенко [199, с. 7; 117, с. 6; 3, с. 5; 95, с. 5; 270, с. 5]. З нашого погляду, праці цих дослідників переконливо свідчать про правомірність уживання терміна *актуалістичний метод* у дослідженнях лінгвоісторіографічного спрямування.

1.3. Напрями дослідження

Для повного й різнобічного розкриття проблеми джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві матеріал у дисертації досліджено за такими напрямами: 1) коло джерел вивчення історії мови та визначення пріоритетності джерел в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.; 2) вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток; 3) виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних; 4) становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови; 5) поєднання різних джерел вивчення історії мови.

Розглядаючи проблему кола джерел вивчення історії мови та їхньої пріоритетності в українському та російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст., ми подаємо огляд усіх джерел. Серед них указуємо такі джерела, як матеріал давніх писемних пам'яток, сучасні діалектні дані, українізми, русизми та білорусизми в інших мовах, тобто запозичення із східнослов'янських мов у інші мови (у цих запозиченнях можуть відбиватися, зокрема, фонетичні особливості української, російської та білоруської мов раннього періоду). І, навпаки, у східнослов'янських мовах є запозичення з інших мов, і більш давні з них можуть свідчити про деякі особливості східнослов'янських мов раннього періоду. Наприклад, про відсутність фонем *ф* у діалектах східних слов'ян часів Київської Русі свідчить, скажімо, слово *парус*, запозичене з фонемою *п*, тоді як у давньогрецькій уживане слово *φάρος*, або ім'я *Пилип* з *Φίλιππος* та ін. Крім того, до джерел вивчення історії мови належать свідчення іноземців про східнослов'янські мови. До вищезазначених джерел можна також додати дані топоніміки.

Якщо вказувати найбільш важливі (пріоритетні) джерела, то, безперечно, найважливішими є матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані. Про це зазначали мовознавці ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. (зокрема, серед учених Московської лінгвістичної школи найбільш докладно – О. О. Шахматов і М. М. Дурново; заслуговує на пильну увагу

книга М. М. Дурново «Введение в историю русского языка» [105], у якій дослідник розглядає джерела вивчення історії східнослов'янських мов).

Отже, при розгляді матеріалу за першим напрямом перед нами постає необхідність виділити всі джерела та вказати, які з них є пріоритетними з погляду різних представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Проблема пріоритетності є дуже важливою проблемою, бо від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації. Якщо, скажімо, пріоритетним визнається матеріал давніх писемних пам'яток (як про це зазначали О. І. Соболевський і А. Ю. Кримський), то дослідження проводиться на матеріалі давніх писемних пам'яток і при цьому набуває відповідного характеру. Головним є те, яка саме особливість відбита в пам'ятці, і вже не настільки важливо, збереглася ця особливість у сучасних говорах чи ні; однак при цьому виникає небезпека, що ті чи інші графіко-орфографічні особливості в інтерпретації дослідника можуть набути статусу мовних особливостей. Цієї небезпеки не вдалося уникнути, наприклад, О. І. Соболевському та А. Ю. Кримському.

Постає питання: у чому перевага діалектів? Якщо пам'ятки дають окремі, системно не інтерпретовані мовні особливості (тобто ті особливості пам'яток, що існували в «живих» мовах; вони не є просто графіко-орфографічними особливостями, а відбивають особливості мови чи діалекту), то в говорах лінгвіст має змогу дослідити системні властивості мови. На цьому наголошував О. О. Шахматов [336, с. 22, 36; 323, с. 11, 183, 191; 325, с. 166], а пізніше – В. В. Колесов [154; 155].

Отже, проблема пріоритетності джерел вивчення історії мови відіграє дуже важливу роль. Центральним є питання: яке джерело є пріоритетним – давні писемні пам'ятки або сучасні діалектні дані? Якщо пріоритетними визнаються сучасні діалектні дані, то давні писемні пам'ятки відіграють допоміжну роль, виступають як найважливіший засіб серед допоміжних; і навпаки, якщо давні писемні пам'ятки визнаються головним, пріоритетним джерелом, тоді сучасні діалектні дані відіграють лише констатуючу роль (про це писали О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський, які тільки зауважували, збереглася певна давня особливість у сучасних говорах чи не збереглася), менш конструктивну, ніж у першому випадку. Інші зазначені джерела відіграють допоміжну роль; вони, безперечно, теж можуть бути важливі, проте дають лише додаткові відомості про мови й діалекти.

Другим напрямом дослідження є вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток. З матеріалом давніх писемних пам'яток можна працювати по-різному: можна «буквально» читати давні писемні пам'ятки й окремі риси інтерпретувати буквально. О. О. Шахматов дорікав А. Ю. Кримському саме за те, що вчений графіко-орфографічним особливостям пам'яток надавав першочергового значення:

у рецензії на «Українську граматику» А. Ю. Кримського О. О. Шахматов зауважував, що А. Ю. Кримський переоцінює графіко-орфографічні особливості давніх пам'яток, надаючи їм мовного статусу. О. О. Шахматов вважав такий підхід неправильним [304, с. 144], зазначаючи, що на помилках переписувачів не можна будувати дослідження. Отже, буквально прочитання особливостей пам'яток є методологічно неправомірним.

Інший підхід – це намагання систематизувати так звані «помилки», спроба побачити, які з них мають випадковий характер, а які відбивають мовні особливості переписувача. Зауважимо, що тут існує дуже важливий момент, який свого часу помітив М. О. Колосов [163, с. 105] (хоч до цього часу ніхто не звертав увагу на цей факт), а пізніше – О. О. Шахматов [313, с. 89] (про що згадував В. В. Колесов [148, с. 81]): у деяких пам'ятках спостерігається, наприклад, двобічна заміна, при якій *e* замінюється на *ѣ*, а *ѣ* замінюється на *e*. Дуже важливим є те, що тільки при існуванні такої двобічної заміни (а не одnobічної) можна зробити висновок, що в цьому говорі наявний збіг двох фонем: фонем *e* та фонем *ѣ*. Якщо ж заміна одnobічна, це не є свідченням збігу фонем.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що у своєму дослідженні мовознавець повинен працювати з пам'ятками дуже уважно: працюючи і на простому рівні – «буквально» читаючи пам'ятку, і на більш високому – залучаючи пам'ятку в тісному порівнянні з даними говорів, що ми можемо бачити пізніше в працях В. В. Колесова та Ю. В. Шевельова [148; 339].

Третій напрям – виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних. Діалектні дані також можна досліджувати по-різному. Так, скажімо, у мовознавстві першої половини ХІХ ст., у працях учених Харківської лінгвістичної школи спостерігається такий підхід: береться якась окрема мовна особливість і прослідковується в різних говорах, але говір як система при цьому не розглядається. Інший підхід ми бачимо в більш пізній період – у працях учених Московської та Казанської лінгвістичних шкіл: О. О. Шахматова, М. М. Дурново (особливо відомою є його праця «Описание говора деревни Парфенок, Рузского уезда Московской губернии» [109]), В. О. Богородицького. Тут ми бачимо системне дослідження окремого говору, коли береться низка рис цього говору й вони розглядаються в системі, що дає змогу дослідити дуже суттєві особливості того чи іншого говору. Як відзначив В. А. Глущенко, у студіях мовознавців аналізованого періоду порівняльно-історичне дослідження може здійснюватися й на матеріалі виключно сучасних діалектних даних, якщо пам'ятки писемності дають мало матеріалу або не дають його взагалі [85, с. 174].

Четвертим напрямом нашого дослідження є становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови. Так, компаративісти 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. виділяли й такі джерела вивчення історії мови, як

фольклорні матеріали та мову «зразкових письменників». Однак у зазначений період чіткої методики використання вказаних джерел мовознавці не запропонували ні в теоретичному аспекті, ні в практиці своїх досліджень. У працях компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. виявилася певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов'янських мов. З кінця XIX ст. починають використовуватися такі джерела вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення іншими мовами зі східнослов'янських, а також історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови [105, с. 31]. Першим з російських й українських мовознавців ці джерела почав використовувати О. О. Шахматов, а пізніше – М. М. Дурново та А. Ю. Кримський. О. О. Шахматов звертався й до топонімічного матеріалу для відтворення давньої історії східного слов'янства [306, с. 37; 309, с. 24, 40]. З 20-х рр. XX ст. поступово висувається принцип комплексної розробки етно- і глотогенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів.

П'ятий напрям – поєднання різних джерел вивчення історії мови. Протягом XIX – XX ст.ст. розроблялася методика, згідно з якою факти, узяті з пам'яток писемності, співвідносяться з даними сучасних говорів, унаслідок чого досягається інтерпретація цих фактів для різних історичних епох [98, с. 78 – 79]. До виходу праць О. І. Соболевського в українському й російському мовознавстві ще не було здійснено територіального розподілу давніх писемних пам'яток (багато з них залишалися нелокалізованими) [137, с. 654]. Діалекти також були досліджені недостатньо. Це значною мірою обмежувало можливості порівняння матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних [там же, с. 654]. Цей недолік, за Ю. Ф. Карським, був притаманний працям О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, Г. В. Ягича [там же]. Це є характерним і для студій попередників учених Харківської лінгвістичної школи – українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Залучення не тільки фактів літературних мов, а й матеріалу говорів сучасних східнослов'янських мов, співвіднесеного зі свідченнями пам'яток, давало змогу охарактеризувати найважливіші процеси, які були наявні в мовній історії. Проте не всі спроби співвіднесення матеріалу двох найважливіших джерел історії східнослов'янських мов, застосовані компаративістами 20-х – 60-х рр. XIX ст., дали переконливі результати. Становлення порівняльно-історичного методу в працях представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов був характерний недиференційований підхід до

джерел без чіткої методики їхнього використання, унаслідок чого процедура є скоріше доказом того чи іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [155, с. 180]. Водночас у 20-і – 60-і рр. ХІХ ст. намітилася тенденція до усвідомлення більшої чи меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел [85, с. 38 – 39]. У працях І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва було розкрито недоліки давніх писемних пам'яток і висунуто тезу про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів (3.1). Приклади поєднання сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток наявні в працях учених Харківської лінгвістичної школи (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова). Проте таке поєднання не завжди було продуктивним, оскільки локалізація пам'яток і сучасних діалектних явищ була ще неповною. Ця повнота виникає в студіях О. І. Соболевського [137, с. 654]. Новаторство О. О. Шахматова в підході до джерел вивчення історії мови, його вміння синтезувати дані сучасних говорів і давніх писемних пам'яток чітко виявилися в дослідженні вченим так званої «ятевої проблеми». Послугуючись діалектними записами ХІХ ст., О. О. Шахматов визначив умови виникнення *ѡ* у великоруських говорах залежно від праслов'янської інтонації: *ѡ* представлений на місці давнього *о* під висхідним наголосом [308, с. 110 – 120]. Цей висновок ученого був підтверджений Л. Л. Васильєвим на матеріалі рукописів ХVІ – ХVІІ ст.ст. [53, с. 16 – 32]. Приклади поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії східнослов'янських мов наявні в працях А. Ю. Кримського. Можна навести приклади поєднання, поряд із зазначеними двома джерелами, й інших джерел при дослідженні історії тих чи інших мовних явищ. Так, при викладі історії східнослов'янського повноголосся О. О. Шахматов залучив до розгляду такі джерела вивчення історії мови, як сучасні діалектні дані, матеріал давніх писемних пам'яток, запозичення з інших мов у слов'янські (різної хронології).

Дослідження матеріалу в дисертації за зазначеними напрямками відбилося в структурі розділів 2 і 3 нашої роботи.

1.4. Висновки

1. Джерелознавство як особлива дисципліна складалося передусім в межах методології історичного дослідження, оскільки саме історична наука систематично використовує для цілей пізнання історичні джерела. Невід'ємною частиною історії мови є лінгвістичне джерелознавство. Джерелознавчі проблеми надзвичайно актуальні в межах лінгвістичного порівняльно-історичного дослідження.

2. Аналіз літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, присвячених проблемі джерел вивчення

історії мови в лінгвісториографічному аспекті. Роботи, у яких розкрито погляди українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на джерела вивчення історії мови, мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. Це стосується, зокрема, студій М. С. Чемоданова, В. В. Іванова, В. В. Колесова, М. В. Павлюка, В. І. Макарова, В. А. Глуценка, які становлять величезний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків.

3. Монографія В. А. Глуценка, а також дисертаційні дослідження В. М. Овчаренка, О. Л. Жихаревої, О. М. Абрамічевої, О. М. Голуб, К. А. Тищенко свідчать про правомірність застосування в лінгвісториографічних дослідженнях актуалістичного методу. Цей метод застосовано й у нашій роботі.

4. Матеріал у дисертації досліджено за такими напрямками: 1) коло джерел вивчення історії мови та визначення пріоритетності джерел в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; 2) вироблення та вдосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток; 3) виникнення та вдосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних; 4) становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови; 5) поєднання різних джерел вивчення історії мови.

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

2.1. Коло джерел вивчення історії мови

Як відзначають деякі дослідники, головним надбанням мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. стала теза про змінюваність мови [85, с. 23].

Підкреслимо, що розробка цієї тези спричинилася до виникнення ідеї нерівномірності розвитку мовних елементів, які належать до різних рівнів мови [там же]. З нашого погляду, саме ця ідея, в основі якої лежить принцип історизму, сприяла виникненню порівняльно-історичного мовознавства і його подальшому розвитку.

Так, один з основоположників компаративістики та порівняльно-історичного методу О. Х. Востоков, якому, зокрема, належить ідея реконструкції праслов'янських носових голосних, зміг реконструювати їх завдяки тому, що виділив у системі голосних сучасної йому польської мови як архаїчний «шар» носові голосні звуки. О. Х. Востоков з'ясував звукові відповідності між старослов'янською та сучасною дослідникові польською мовою, зазначаючи, що букви **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ**, **ѣ** у кирилиці споконвічно позначали носові голосні звуки, подібні до польських, а отже, ці звуки, що з усіх слов'янських мов збереглися тільки в польській, існували в старослов'янській мові [62, с. 6]. О. Х. Востокову належить і заслуга відкриття звукового значення букв **ѡ** і **ѣ** [там же, с. 8 – 9].

Спостереження такого типу поступово накопичувалися в лінгвістиці. Виникла потреба теоретично узагальнити їх. У російському мовознавстві таке узагальнення зробив І. І. Срезневський. З його погляду, у будь-якій мові «не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових» [266, с. 21]. Слідом за І. І. Срезневським цю тезу розробляв Ф. І. Буслаєв [44, с. 29]. У зв'язку з цим І. О. Бодуен де Куртене вбачав одну з найважливіших особливостей мовознавства ХІХ ст. у тому, що вчені почали розрізнявати в мові різні за часом нашарування [27, т. 2, с. 7].

Яке ж завдання виникає у зв'язку з цим перед лінгвістами? І на це запитання І. І. Срезневський дав відповідь. На його думку, перед дослідниками мови стоїть завдання «відрізнати давні форми від нових» [266, с. 34]. Для цього необхідно «не випускати з уваги загального ходу змін мови, розуміти хід змін інших споріднених мов і нарід», і,

використовуючи «методу порівняльну», досліджувати в давніх писемних пам'ятках «уривчасті залишки старовини» [там же].

Це висловлювання І. І. Срезневського видається нам дуже показовим і потребує коментаря. З одного боку, тут ідеться про таке важливе джерело вивчення історії мови, як сучасні діалектні дані (причому до уваги береться матеріал говорів не тільки тієї мови, що досліджується, а й споріднених мов). З іншого боку, І. І. Срезневський називав інше важливе джерело вивчення історії мови – матеріал давніх писемних пам'яток – і вказав на необхідність виділення в них архаїчних елементів (як, власне, і в говорах сучасних мов). Фактично І. І. Срезневський виділив три джерела вивчення історії мови: 1) дані сучасної мови в сукупності її говорів; 2) дані споріднених їй мов у сукупності їхніх говорів; 3) матеріал давніх писемних пам'яток.

Розглянемо, як до цих та інших джерел вивчення історії мови підходили українські й російські мовознавці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Порівняльно-історичне вивчення слов'янських мов починається з праці О. Х. Востокова «Рассуждение о славянском языке» (1820) [62]. Досліджуючи наукову спадщину О. Х. Востокова, мовознавці найбільшу увагу приділили таким відкриттям ученого, як установлення хронології низки пам'яток старослов'янської мови, визначення її відмінностей від давньоруської мови, її фонетичних і морфологічних особливостей, зокрема з'ясування значень старослов'янських юсів та ерів, пояснення закінчень у прикметниках і т. ін. Відкриття О. Х. Востокова стали одним із перших у світовій науці прикладів застосування порівняльно-історичного методу в мовознавстві [338; 16; 155; 286].

Щодо проблеми джерел вивчення історії мови, то дослідники, аналізуючи спадщину О. Х. Востокова, відзначили, що вчений, прагнучи розшифрувати значення кирилических юсів та ерів, вийшов за межі давніх писемних пам'яток і звернувся до звуків сучасних слов'янських мов: О. Х. Востоков спирався на приклади з Остромирового євангелія та на матеріал сучасної вченому польської мови та інших слов'янських мов [63, с. 17].

Принципово важливим є твердження вченого про можливість реконструкції системи праслов'янської мови через детальне дослідження та порівняння слов'янських мов і діалектів, які збереглися. О. Х. Востоков зазначає, що кожна із «новослов'янських» мов (з урахуванням її діалектів) зберегла певні особливості праслов'янської мови; це можна бачити, порівнюючи їхні граматики та словники з матеріалом пам'яток, які залишилися від старослов'янської мови. Праслов'янську мову вчений уявляв собі як групу дуже близьких один до одного діалектів, якими говорили окремі слов'янські племена, легко розуміючи одне одного. Відмінності, на думку О. Х. Востокова, не стосувалися граматичних форм, а полягали здебільшого у вимові й у вживанні деяких особливих слів.

Наприклад, східні слов'яни здавна говорили *волость* відповідно до старослов'янського *власть*, *город* відповідно до старослов'янського *градъ*; *берегъ* відповідно до старослов'янського *брѣгъ* тощо [62, с. 17].

Стосовно лінгвістичної спадщини М. Н. Каткова дослідники зазначили, що свою теорію звукового значення **ѣ** та **ь** М. Н. Катков доводив, описуючи вживання цих букв у давніх пам'ятках, особливо в Остромировому євангелії, та залучаючи порівняльний матеріал із слов'янських та інших індоєвропейських мов. Метою дисертації М. Н. Каткова «Об элементах и формах славяно-русского языка» (1845) було виділити елементи, з яких склалися слова та розвилися форми російської мови, тобто «з'ясувати той шлях, протягом якого мова узагальнювалася; намагатися підійти якомога ближче до тієї найдавнішої доби, коли мова сама вперше озвучила себе; потім прослідити її дію в ту добу визнаних законів» [142]. М. Н. Катков хотів показати, які віхи пройшла кожна мовна форма від первісної доби до сучасності, і тим самим виявити, що збереглося в російській мові від індоєвропейської та слов'янської спільності.

Історичний коментар до тогочасної російської мови наявний у «Филологических наблюдениях» (1850) Г. П. Павського. Тут східнослов'янські слова зіставляються зі словами інших індоєвропейських мов. Г. П. Павський так говорив про свій метод: «Знаючи, що російська мова належить до великого сімейства найосвіченіших у світі мов, відзначав подібність та відмінності їх з нашою мовою й намагався дізнатися відмінну її властивість та місце, яке вона посідає в порядку споріднених мов» [204, с. 7].

Підхід Г. П. Павського видається доцільним, бо саме порівняння граматичних форм давало надійну основу для встановлення спорідненості східнослов'янських мов з іншими індоєвропейськими. Проте вчений зближував ці форми на підставі лише зовнішньої подібності.

Якщо докладний аналіз Г. П. Павським вокалізму й консонантизму набув високої оцінки сучасників, то «порівняльне» вивчення східнослов'янських мов було зустрінуте критично. Ф. І. Буслаєв, наприклад, указував, що «історичний момент» у дослідженні Г. П. Павського виявляється недостатньо, оскільки вчений не використав матеріалу давніх писемних пам'яток [45, с. 11]. На думку В. В. Колесова, головний недолік праці Г. П. Павського полягає в тому, що від порівняльно-історичного методу він сприйняв тільки зовнішній бік порівняння [155, с. 172, 188].

Здійснюючи «порівняльне» вивчення слов'янських мов, Г. П. Павський у своїх дослідженнях залучав дані східнослов'янських говорів. Наш аналіз свідчить, що такі джерела вивчення історії мови, як матеріал пам'яток і запозичення з інших мов, Г. П. Павський використовував лише принагідно.

Учений не погодився з думкою О. Х. Востокова, що **ѣ** та **ѵ** у «давній слов'янській» мові вимовлялися як напівголосні [204, с. 43, 75]. На думку Г. П. Павського, «перший укладач слов'янського правопису писав за смыслом одні постійні голосні; а про вимову випадних голосних **о** та **е** він пропонував здогадуватися за формами повноголосся, про які можна дізнатися з давнього церковного правопису», і тільки ті з них можна вважати за дійсні, які можна довести й підтвердити якимось живим слов'янським «наріччям» або ж писемною пам'яткою, залучаючи при цьому інші споріднені мови або говори. Реконструювати давню систему правопису, на думку вченого, можна за допомогою граматичної аналогії й керуючись давніми слов'янськими рукописами [204, с. 76 – 77].

Я. Ф. Головацький подав докладний для свого часу опис звукових і граматичних властивостей української мови, приділив багато уваги вимові й чергуванню голосних і приголосних звуків, проаналізував явища, зв'язані зі спрощенням у групах приголосних, описав низку граматичних категорій і форм відмінюваних та структуру невідмінюваних слів [93; 94].

Заслуговує на увагу праця Я. Ф. Головацького «Розправа о языцѣ южноруськом и его нарѣчїяхъ» [94], у якій наведені приклади з найдавніших пам'яток слов'янської писемності, писаних різними «наріччями» й у різних місцях, і зазначено, що вони здебільшого зазнали значного впливу старослов'янської мови, проте й у тих пам'ятках, які такого значного впливу не зазнали (наприклад, у чеських), є слова й граматичні явища, невідомі чеській мові, але відомі старослов'янській [94, с. 2]. Чимало уваги дослідник приділяв питанням української діалектології, зазначаючи, що в українській мові є значні відмінності від мови старослов'янської, особливо, за словами Я. Ф. Головацького, у «живому» мовленні.

Розглядаючи наукову спадщину М. О. Максимовича, мовознавці відзначили, що його стараннями нагромаджувався матеріал для історичної граматики української мови. Цікавими є роздуми вченого про діалекти української мови, значення їх для розкриття історії мови. Так, у роботі «Филологические письма к М. П. Погодину» (1856) М. О. Максимович доводив, що в давньоруських пам'ятках зафіксовано особливості української мови [187, с. 25 – 36].

Важливе значення для розвитку мовознавства мало також твердження М. О. Максимовича про те, що в основі правописної системи старої української літературної мови лежить «правопис церковний» [203, с. 79]. Отже, мова давніх писемних пам'яток не завжди може використовуватися як доказ наявності чи відсутності тієї чи іншої діалектної особливості на українському мовному терені в минулому [203, с. 79].

Спираючись на О. Х. Востокова, М. О. Максимович прагнув знайти відповідь на питання: яке місце посідають східнослов'янські мови в колі

інших слов'янських мов; яке відношення мають східнослов'янські мови до старослов'янської; як відноситься «малоросійське нарiччя» до «великоруського»? Автор використовував у своїх дослідженнях і матеріал пам'яток давньоруської писемності, і «живі» говори української та російської мов. Він бачив глибоку відмінність східнослов'янських мов від старослов'янської при самому її введенні в Київській Русі й говорив про пізніший вплив старослов'янської мови на російську [187, с. 64 – 65]. Ця думка тісно пов'язана в М. О. Максимовича з його поглядами на давню відмінність української мови від російської [там же, с. 66 – 67].

Старослов'янську мову М. О. Максимович ставив у ряд «живих» слов'янських мов, надаючи в деяких випадках (у плані хронології) перевагу східнослов'янським мовам (наприклад, повноголоссю) [там же, с. 68].

М. О. Максимович висловив думку про те, що старослов'янську мову не слід брати за еталон: «хоч з церковної мови багато залишилося в мові писемній, але народна мова зі своїми особливостями існувала раніше, ніж церковна мова в писемному виді з'явилася на Русі» [там же, с. 71].

Подібних поглядів дотримувався І. І. Срезневський. «Найбільше, – писав він, – може заважати впевненість, при якій дозволяє собі залишатися багато хто, ...що в старих пам'ятках наших форми мови, відмінні від нинішніх, мабуть, чи не всі взято книжниками зі старослов'янської, а в народі їх ніколи не було» [266, с. 34]. Отже, І. І. Срезневський також не був схильний розглядати старослов'янську мову як мову-еталон.

І. І. Срезневський наголошував на тому, що книжна мова також розвивалася, але дещо інакше, ніж народна, за зразком старослов'янської [там же, с. 67]. Учений також зазначав зворотнє зближення мови народної з мовою книжною, звертаючи увагу на те, що чим «більше мова перетворювалася на мову народну, тим більше втрачала вона давні форми, і під впливом цього процесу втрачала свою давню систему мова книжна» [там же, с. 67].

І. І. Срезневський рекомендував обережно користуватися свідченнями давніх писемних пам'яток [85, с. 38]. Учений зазначав, що давньоруські пам'ятки «писані на змішаній із церковнослов'янської та руської мові; тому, щоб не заплутатися при розборі їх, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських нарiч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських нарiч» [264, с. 121].

Поряд із «змішаним» характером мови давніх писемних пам'яток східних слов'ян І. І. Срезневський відзначав також інший їх недолік, який полягає в обмеженій кількості пам'яток [там же, с. 96].

В. В. Виноградов, характеризуючи про «Мысли об истории русского языка» І. І. Срезневського, відзначав, що в «царині історико-

фонетичних побудов тут поряд з палеографією висувалася діалектологія» [59, с. 172].

Народна давньоруська мова, «підпорядкована внутрішньому законові змінюваності», розвивалася, як вважав І. І. Срезневський, принципово тим самим шляхом, яким ішли й інші слов'янські «наріччя» [266, с. 31].

На думку І. І. Срезневського, необхідно накопичити достатній матеріал для характеристики лексичного складу, фонетичних і граматичних особливостей давніх пам'яток писемності, для дослідження в усій широті історії книжної, літературної мови, для вивчення лексики, фонетики та граматичної будови народних говорів.

Оригінальні спостереження й вагомий фактичний матеріал майже з усіх слов'янських мов знайшли своє відбиття в праці І. І. Срезневського «Мысли об истории русского языка» [266]. У ній уперше доведена необхідність історичного вивчення мови у зв'язку з історією народу, порушено питання про стародавність окремих східнослов'янських мов та про час їхнього утворення; автор розглянув особливості давньоруської мови в її розвитку.

І. І. Срезневський наголошував на тому, що життя мови можливе завдяки тому, що воно є «в народі», й історію «народної мови» вчений повинен вивчати насамперед навіть більше, ніж історію мови книжної [там же, с. 34].

Як зазначав П. В. Владимиров, І. І. Срезневський пов'язував історію мови російського народу з історією мов інших слов'янських народів. З погляду П. В. Владимирова, І. І. Срезневський не міг реконструювати «давню первинну мову руську», але вже визначав, з погляду слов'янської філології, близькість давньої народної мови східних слов'ян до старослов'янської, убачаючи тільки незначні відмінності між ними [61, с. 4 – 5].

На думку І. І. Срезневського, справжнє відмежування мови книги від мови народу почалося з того часу, коли почали старіти давні форми, коли мова народу почала змінювати свою будову. Мова народу змінювалася в різних місцевостях, поділяючись на говори та наріччя, а в книгах церковних мимохіть утримувалася мова давня, незмінна. Початком утворення розмовної «руської» мови вчений вважав XIII – XIV ст.ст.

Зміни в морфології І. І. Срезневський бачив, зокрема в утраті двоїни, звертаючи увагу на те, що ця втрата спостерігалася в усіх говорах східнослов'янських мов (це можна бачити й у давніх пам'ятках, і в сучасних народних говорах). Приклади правильного вживання двоїни можна спостерігати в чеських, сербських, польських пам'ятках IX – XIV ст.ст. [266, с. 54].

У цей час питання історичної діалектології почав розробляти П. О. Лавровський [176], який, спираючись на матеріал писемних пам'яток

новгородського походження, сформулював висновки, відмінні від схеми І. І. Срезневського: П. О. Лавровський зазначав, що особливості «новгородського говору» існували задовго до XIV ст.

Поділяючи в цілому погляди І. І. Срезневського на історію східнослов'янських мов, П. О. Лавровський здебільшого присвятив свою працю «О языке северных русских летописей» [176] розгляду відмінних властивостей давньоруської мови; учений користувався при цьому фактами, узятими з північних «руських» літописів та давніх авторів. Історичний розвиток російської мови вперше в праці П. О. Лавровського постав наочно: дослідник описав втрату редукованих **ь, ъ**, неперехідне пом'якшення задньоязикових приголосних, появу в множині іменників чоловічого роду та середнього роду закінчень жіночого роду **-амь, -ами, -ахъ**, утрату супіна, двоїни тощо. Факти, підібрані автором, стосуються звуків, граматичних, синтаксичних особливостей давньоруської мови [там же, с. 12 – 51].

З погляду П. О. Лавровського, потрібно «зібрати всі дані мови, використовуючи пам'ятки та живу мову, простежити видозміну мови протягом століть, наскільки це дозволяють зробити джерела, визначити, що належало й належить мові» [там же, с. 2 – 3].

П. О. Лавровський зауважив: не слід вважати, що певні риси давньоруської мови збереглися до нашого часу в одних лише писемних пам'ятках, оскільки ознаки її залишаються дотепер у творах «народної словесності». Тому поряд з літописами при дослідженні давньої мови матеріалом можуть слугувати твори сучасної «народної словесності», які зберегли в собі ознаки давнини, часто найвіддаленішої [там же, с. 117].

Подібних поглядів дотримувався й Ф. І. Буслаєв. На його думку, існує «тісний зв'язок нашої народної поезії (російського, українського й білоруського фольклору – І. Р.) з найдавнішими пам'ятками як руської літератури, так й інших слов'янських племен і з творами найновіших письменників наших» [45, с. 187]. У фольклорі, за Ф. І. Буслаєвим, наявна значна кількість «архаїзмів», які становлять інтерес для історії мови. Це слова з фонетичними ознаками старослов'янізмів (*един, хоцет* та ін.), застарілі форми слів (наприклад, форма двоїни, відображена в наведених Ф. І. Буслаєвим ілюстраціях з російського фольклору: *двумя братцами родимыми, дву удалыми Борисовичи; а при нем только было казаков на дву коломенках; сестра тебе Волга челобитье посылает двою*) [там же, с. 227 – 228]. Крім того, у фольклорних творах широко представлені діалектизми (рос. *займище* «болото», *домовище* «домовина», *облова* «особливий рід полювання», *кокора* «криве дерево» та ін.) [там же, с. 243 – 244].

Іншим важливим джерелом вивчення історії мови, за Ф. І. Буслаєвим, є мова письменників. Під цим кутом зору вчений розглянув мову М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, Г. Р. Державіна, В. А. Жуковського, І. А. Крилова, О. С. Грибоєдова, О. С. Пушкіна й

вказав, з одного боку, що ці російські письменники орієнтувалися на «народну мову», з іншого боку, на наявність у їхніх творах значного шару «архаїзмів» [там же, с. 192 – 195, 228 – 230].

Отже, наведений матеріал свідчить, що мовознавцями 20-х – 60-х рр. XIX ст. в загальних рисах було визначено коло джерел вивчення історії східнослов'янських мов.

За нашими спостереженнями, у теоретичному аспекті це було зроблено Ф. І. Буслаєвим, який узагальнив свій власний досвід і досвід своїх сучасників. До «джерел історичної граматики руської мови» вчений відніс 1) старослов'янську мову, 2) інші слов'янські мови, 3) східнослов'янські мови: давньоруську, відбиту в давніх пам'ятках, і сучасну «руську народну мову» (російську, українську й білоруську) в сукупності говорів, 4) мову «зразкових письменників», насамперед М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, О. С. Пушкіна [44, с. 35 – 36].

Наші спостереження свідчать, що мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст. не ставили питання про пріоритетність того чи іншого джерела вивчення історії мови. Водночас у підході до джерел вивчення історії мови намітилися нові тенденції. Вони полягали в критичному ставленні до давніх писемних пам'яток (див. вище) та у твердженні про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів).

Про це зазначав І. І. Срезневський. На думку вченого, порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем, починаючи від давньоруського періоду. У зв'язку з реконструкцією «спільноруської прамови» І. І. Срезневський відзначав, що «прозорнути в давню вимову руську» можна «за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя» [266, с. 31]. Саме в цьому аспекті вчений писав про необхідність й актуальність «опрацювання мови», яке протиставлене дослідженню «пам'яток писемності» [75, с. 95 – 96]: «опрацюванням мови», як відзначив В. А. Глущенко, І. І. Срезневський називав вивчення сучасних дослідникові діалектів [85, с. 38]. Учений ставив завдання відновлення на основі «порівняння мов і наріч споріднених» найдавнішої первісної мови в усьому її складі та будові, з усіма її формами та словами [266, с. 21].

За Ф. І. Буслаєвим, характеристика звуків і форм повинна враховувати не лише літературну вимову й особливості вживання граматичних форм, а й усе діалектне різноманіття у фонетиці й граматиці, тому що різноманіття звуків і форм у говорах ґрунтується, на думку вченого, на тих самих «законах», що й у літературній мові (Ф. І. Буслаєв писав лише про російську літературну мову). Більше того, «просторіччя (тобто діалектне мовлення – І. Р.) не лише розширює силу закону, який зазнає утиску книжного мовлення, але іноді правильніше й міцніше

тримається первісного закону, уже порушеного в мовленні книжному» [44, с. 28]. Велике значення для подальших досліджень мало твердження Ф. І. Буслаєва про те, що в говорах «збереглося найдавніших й істотних властивостей руської мови більше, ніж у сучасному освіченому мовленні» [там же, с. 36].

Ф. І. Буслаєв указав на тісний зв'язок, що існує між історією мови й «обласними наріччями», та на велике значення фактів морфології й лексики діалектів для вивчення літературної мови. На низці прикладів він доводив, що історія мови повинна враховувати не лише явища давніх пам'яток та паралелі зі споріднених мов, а й факти «живих» говорів простого народу, форми й слова яких можуть висвітлити значення слів і виникнення форм літературної мови [там же, с. 41 – 78].

На думку Ф. І. Буслаєва, для дослідження законів мови є важливим і «вивчення мови розмовної з її місцевими видозмінами, і мови книжної» [там же, с. 28]. При цьому вчений наголошував на тому, що в говорах залишаються архаїчні риси [там же, с. 28, 36]. За спостереженнями Ф. І. Буслаєва, у давніх пам'ятках також зберігаються давньоруські й старослов'янські архаїчні особливості. Це залежить від кількості запозичень з мови церковнослов'янських книг [там же, с. 36].

Отже, Ф. І. Буслаєв показав, що історична граматики повинна ґрунтуватися на вивченні явищ не лише літературної, а й народної мови, тобто враховувати й діалекти, і що без такого підходу до історії мови неможливо пояснити всі особливості книжного стилю. Учений підкреслював, що історик мови повинен керуватися об'єктивними законами розвитку мови, що визначаються внутрішнім рухом самого матеріалу мови.

Про важливість вивчення «народної мови» Ф. І. Буслаєв писав: «Органічне життя, яким пройнята вона, надає їй характер предмета, що має повне право увійти в царину філології» [45, с. 282]. Якщо взяти до уваги, що «організмом мови» Ф. І. Буслаєв вважав цілісність мовної системи, то можна зробити висновок: «органічне життя» мови, про яке писав учений, і було в його трактуванні функціонуванням «живої» мовної системи. Наведене твердження Ф. І. Буслаєва свідчить про те, що він близько підійшов до усвідомлення переваг діалектного мовлення щодо виявлення системних властивостей мови [85, с. 38]. На думку представника Московської школи Є. Ф. Будде, одна з найважливіших заслуг Ф. І. Буслаєва перед російським мовознавством полягає в тому, що він «увів у граматику народну мову з її говорами» [37, с. 484].

Отже, твердження І. І. Срезневського й Ф. І. Буслаєва про значну цінність для дослідників історії мови явищ сучасних мов (у сукупності їхніх говорів) стало виявом нової тенденції в підході до джерел вивчення історії мови. Вона знайшла подальше втілення в працях учених

Харківської, Московської й Казанської шкіл [85, с. 49 – 51, 109 – 121], а також низки інших українських і російських лінгвістів.

Як відзначив В. А. Глущенко [73, с. 26], вагому роль у формуванні ставлення істориків мови до явищ сучасних діалектів відіграв «Толковый словарь живого великорусского языка» В. І. Даля [103] (1-е видання – 1863 – 1866, 2-е – 1880 – 1882). Словник В. І. Даля – «явище виняткове і, в деякому роді, унікальне» [12, с. V]. Вихід у світ цієї лексикографічної праці став яскравою подією в російській культурі, посів почесне й вагоме місце в її історії [там же, с. VI]. Це словник *живої* (що відображено в назві), сучасної В. І. Далю російської мови. Словник-скарбниця має понад 200 тисяч слів. Разом із загальноновживаними словами в словнику широко представлено лексику обмеженого вживання: діалектну, спеціальну, жаргонну.

Діалектна лексика словника включає не лише власне лексичні, семантичні, етнографічні, фонетичні та словотворчі діалектизми, а й морфологічні та синтаксичні особливості російських говорів. У словнику майже немає ілюстрацій з художньої літератури, їх замінюють приклади з діалектної мови.

Загальноновизнано, що «своїм словником і широко залученими до нього матеріалами народної мови В. І. Даль прагнув показати сучасникам засоби народного оновлення російської літературної мови ХІХ століття» [там же]. Немає сумніву в тому, що словник «відіграв значну роль у збільшенні інтересу до живих говорів російської мови» [там же]. Проте це твердження потребує конкретизації. Вихід словника В. І. Даля сприяв не лише актуалізації опису одиниць діалектного членування російської мови, їхній класифікації, а й активному використанню сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови. Саме на останній тезі й акцентує увагу В. А. Глущенко [73, с. 27]. Нам вона видається надзвичайно важливою в контексті впливу В. І. Даля на сучасне йому й подальше мовознавство.

2.2. Вироблення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток

Давні рукописні тексти стали найважливішим джерелом історичної фонетики й історичної граматики східнослов'янських мов завдяки живій традиції, яка пов'язує мову цих пам'яток з сучасними східнослов'янськими мовами та їхніми говорами. Зусиллями вчених 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.: О. Х. Востокова, М. О. Максимовича, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського, Я. Ф. Головацького – було покладено початок розробці прийомів дослідження писемних пам'яток, встановлення графіки й орфографії як системи й відхилень від неї, прийоми порівняння рукописних текстів з «живими» діалектами.

Як відомо, вивчення писемних текстів зумовлене як лінгвістичними, так і позалінгвістичними чинниками. Текстологічні спостереження, порівняння списків, з'ясування наборів буквених знаків, їхнє накреслення дозволяє визначити відношення тексту до культурно-писемної традиції, прийоми письма, зв'язок писців з орфографічною школою. Згідно з сучасними поглядами, писемна пам'ятка може бути використана як джерело не у вигляді набору випадкових окремих фактів, а в результаті суцільного, цілеспрямованого вивчення всієї сукупності явищ і планомірного переходу від графіко-орфографічного рівня до фонологічного й до вищих рівнів [131, с. 55].

Важливо, щоб матеріали, наявні в давніх писемних пам'ятках, були достовірними. Необхідною передумовою цього є робота лінгвіста з оригіналами (а не виданнями) давніх текстів. У зв'язку з цим Ю. Ф. Карський, аналізуючи праці О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, Г. В. Ягича, відзначав, що вони поряд із давніми рукописами використовували (частіше) «не зовсім справні видання їх» [137, с. 654]. Наш аналіз свідчить, що цей висновок необхідно поширити на попередників учених Харківської лінгвістичної школи – українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. Це, звичайно, знижувало достовірність спостережень і висновків мовознавців.

М. О. Максимович поступово окреслив комплекс методичних правил критичного аналізу мови писемних пам'яток [187, с. 73 – 78]. Відзначимо, що його поради становлять практичну цінність і сьогодні.

Окремі фонетичні риси української та російської мов М. О. Максимович відзначав у пам'ятках ХІІ ст. На цій підставі він схильний хронологізувати виникнення східнослов'янських мов ХІІ століттям [там же, с. 81].

За спостереженнями М. О. Максимовича, у давньоруських писемних пам'ятках, починаючи з найдавніших, спостерігається змішування давньоруських (східнослов'янських) і старослов'янських мовних особливостей. Це стосується пам'яток різних жанрів [там же, с. 80].

М. О. Максимович звертав увагу на ту обставину, що вже в договорах з греками вживані слова з повноголоссям [189, с. 257 – 295]. Так, у договорі 912 р. (тобто Олега) трапляються такі давньоруські слова: **полоняникъ** (ст.-сл. **плѣнникъ**), **отполонени**, **бороненіє**, **возборонитись**, у договорі 945 р. (Ігоревім) **да не имѣютьъ волости (власти)**. Багато таких форм у «Руській Правді»: **волога**, **перегородить** та ін. [там же].

На це ж звертав увагу І. І. Срезневський, зазначаючи, що мова договорів з греками – «церковнослов'янська», але давньоруські писці «мимохіть» допускали «русизми» (повноголосні форми типу **золотникъ**, **волость**, **городъ**; форми з початковим **о** відповідно до старослов'янського

је, напр. *осень*; форми з *ж* відповідно до старослов'янського *жд*, напр. *межи* тощо) [267, с. 47].

Перспективною виявилася теза М. О. Максимовича про те, що давньоруські писемні пам'ятки різних жанрів характеризуються різною співвіднесеністю давньоруських (східнослов'янських) і старослов'янських мовних особливостей: у церковних пам'ятках (починаючи з Остромирового євангелія) «руських форм слів» менше, а в пам'ятках світського характеру – більше [187, с. 31 – 32].

На думку І. І. Срезневського, до XIII ст. книжна мова (духовні твори, літописи, мова адміністрації) була однаковою [266, с. 67]. Але в XIV ст. мова світських грамот і літописів віддалилася від мови духовних творів. Причому відмінність з часом збільшується: у пам'ятках XV – XVI ст.ст. відмінності книжної мови великі, і «немає ніякої можливості їх відділити» [там же].

Ф. І. Буслаєв, так само як М. О. Максимович та І. І. Срезневський, розрізняв жанри пам'яток, зазначаючи, що у творах духовного змісту (проповідях, повчаннях духовних осіб, постановвах церкви) переважає мова старослов'янська, а у творах світського змісту (літописах, юридичних актах, давніх віршах, прислів'ях тощо) – розмовна «руська мова» [44, с. 36].

І. І. Срезневський подав методичні рекомендації для розробки підготовчих матеріалів з історії мови, звернувши увагу на детальний аналіз стародавніх пам'яток і вивчення тогочасних діалектів [266, с. 32 – 33].

Він зазначав, що в пам'ятках потрібно розмежовувати давньоруські й старослов'янські елементи, «не змішувати описок, порівнювати подібне та відмінне» [там же, с. 33].

Вагоме місце серед досліджень І. І. Срезневського посідають праці, у яких автор розглядав стародавні рукописні пам'ятки та стародруки. У цих працях дослідник аналізував стародавні писемні пам'ятки, передусім приділяючи увагу літописам. Учений створив програму з вивчення та видання стародавніх рукописних пам'яток, висловлюючи побажання, щоб кожний стародавній рукопис видавався «рядок у рядок», «буква в букву, згідно з оригіналом» [там же, с. 34].

І. І. Срезневський висловлював думку про те, що кожна з давніх мовних пам'яток повинна бути розібрана окремо в лексичному, граматичному й історико-літературному плані. При порівнянні кращих записів потрібно скласти для них найповніший і докладний словник, не пропускаючи жодного слова, жодного відтінка значення, а особливо повну й докладну граматику, не пропускаючи жодної форми, жодної особливості форми. У кожному записі повинно бути відзначено вплив інших мов. Вплив іншомовних елементів повинен бути відмічений і при історико-літературному розборі пам'ятки з боку її змісту й особливостей викладу.

На думку І. І. Срезневського, лише внаслідок такого чіткого монографічного перегляду пам'яток мови старої й сучасної, книжної й народної є можливим укладання історичного словника й історичної граматики, і лише внаслідок осмислення матеріалів, зібраних у такому словнику і в такій граматиці, можна приступити до повної й докладної історії мови [264, с. 100 – 101].

І. І. Срезневському належить низка чудових палеографічних описів давньоруських пам'яток, напр. Грамоти великого князя Мстислава й сина його Всеволода Юр'єву монастирю (1130 р.) [там же, с. 46 – 47, 51].

Значну увагу І. І. Срезневський приділив давньоруському правопису, встановленню його особливостей. Так, він зазначав, що вживання частини голосних букв у давньоруських пам'ятках було зумовлене позицією в слові. Зокрема, букви **е, о, ѡ** вживалися після приголосних, тоді як **к, г, ж** вживалися після голосних та на початку слова, напр. **почьнеть, ксмь, Володимир, Гежргни, десѣте, газъ** [266, с. 62].

І. І. Срезневський відкривав, описував і вивчав пам'ятки давньоруської мови й укладав давньоруський словник, оброблений і виданий після смерті вченого у вигляді «Материалов для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» [265].

Учений відзначав цінність давніх писемних пам'яток, зазначаючи, що майже всі висновки про структуру давньоруської мови можна зробити, працюючи саме з пам'ятками. Проте в них спостерігаються риси впливу старослов'янської мови, тому використовувати матеріал давніх писемних пам'яток потрібно обережно [266, с. 33].

При роботі з матеріалом писемних пам'яток І. І. Срезневський рекомендував «вичленовувати з мови пам'яток усе те, що не могло належати давньоруській мові» [там же, с. 34]. Говорячи про близькість давніх слов'янських мов, учений зазначав, що «перші писемні пам'ятки належали до того часу, коли наріччя слов'янські відрізнялись одне від одного небагатьма рисами, причому «руська» мова була найближча до старослов'янської за складом і будовою» [там же, с. 65 – 66].

І. І. Срезневський підкреслював консерватизм мови пам'яток. Він зазначав, що мова в народі змінювалася в різних місцевостях, розпадаючись на говори й наріччя, а в книгах мимоволі утримувалася мова давня. Писці вводили в мову окремі слова з мови народної, проте робили це тільки ненавмисно, випадково [там же, с. 66].

Так, у давньоруських пам'ятках досить часто трапляються форми без **-ть**: **дадше, дадхж**, причому форми без **-ть** є і в говорах: **иде** [там же, с. 61 – 62].

І. І. Срезневський звернув увагу на той факт, що в давніх слов'янських пам'ятках поступово втрачалася дієслівна форма з фіналлю **-ть**, крім небагатьох випадків уживання цієї форми в минулому часі

(дааше, даш, даж замість дашеть, дашать, дажатъ); тільки в деяких «первинних» дієсловах бачимо **-тъ** замість **-ть** у 3 особі однини минулого часу (ѣтъ, жатъ) тощо.

І. І. Срезневський проводив аналогію з давніми чеськими пам'ятками, зазначаючи, що тільки в «руській мові» довго зберігалось вживання **-тъ**, але виключно в перехідних формах (даашеть, даажуть). У «західних наріччях» ця форма збереглася тільки в болгарській мові у формах множини (он дума, они думат). У російських говорах збереглося вживання **-тъ**, хоч при фонетичному записі в деяких говорах фіксується **-т** замість **-тъ**, а в деяких зазначена фіналь не відмічається зовсім (идет, иде) [там же, с. 65].

У давніх пам'ятках фіксувалися й діалектні риси. Так, П. О. Лавровський відмічав у північних літописах, грамотах, договорах й актах місцеві особливості «новгородського говору», зазначаючи, що в північноруських пам'ятках писемності, як і в «живих» говорах, наявні такі «південноруські» особливості, як перехід **ѡ > у** (ѡзвышь, ѡѡсли, ѡ двѡ недѡли, ѡсходити (Псковський літопис); ѡторникъ, ѡ GRIDницю (Новгородський літопис); дѡѡка, пѡѡчій, кѡряѡка; ѡ > і та навпаки: осѡлѡ, выѡ, взяѡ, творилѡ, сѡмѡренѡ, Чернѡговѡ тощо; **ѡ > и**: оспѡжинѡ, княини; буквосполучення **ѡо, ѡо, ѡо, ѡо** вживаються замість **ѡе, ѡе, ѡе, ѡе** тощо. Учений прийшов до висновку, що лише відсутність заміни **ѡ** на **ѡ** та деякі інші прикмети відрізняють давні «малоросійські» рукописи від новгородських. Автор стверджував думку про те, що давні літописи та інші давні пам'ятки «домонгольської доби» написані людьми, які розмовляли мовою, відмінною від української [176, с. 128 – 142].

Характерно, що в книзі П. О. Лавровського «О языке северных русских летописей», як і в працях його сучасників, звуки ототожнюються з буквами: з одного боку, **ѡ** переходить в **и**, з іншого, **и** переходить у **ѡ**. Проте це не одиничний приклад. Так, П. О. Лавровський указував на таку особливість давнього «наріччя новгородського», як «взаємозаміна **ѡ** і **ѡ**»; ця особливість, на думку вченого, виникла «раніше XII ст.» [там же, с. 136].

Ототожнення звука та букви наявне й у працях Ф. І. Буслаєва. Так, у давніх писемних пам'ятках Ф. І. Буслаєв фіксував обопільний перехід **ѡ > ѡ** та **ѡ > ѡ**: ѡѡ чрево, ѡѡзѡдвигъноѡ, ѡѡ вѡѡкы замість вѡ чрево, вздвигнѡ, вѡ вѡѡкы; со вѡѡченікы, вѡвѡдѡвѡ, вѡѡже замість со ѡѡченікы, ѡвѡдѡвѡ, ѡѡже (Волинське євангеліє XIV ст.). Говорячи про взаємозаміну **ѡ** та **и**, Ф. І. Буслаєв підтверджував свою думку прикладами: мечѡ своѡ замість мечи свои (Лаврентіївський літопис 1377 р.); неѡзи, вни замість неѡзѡѡ, внѡѡ; пакѡ, многѡ, скѡтѡ замість паки, многи, скѡти (Літопис Даниїла Паломника XV ст.) [44, с. 67]. Таке ототожнення призводило до невмотивованих інтерпретацій.

Звук і букву ототожнював і М. О. Максимович. Так, він писав про «змішання **в** з **у**» як про реальну фонетичну рису в південноруських пам'ятках починаючи є XI ст. [189, с. 285].

Ф. І. Буслаєв, як і О. Х. Востоков, доводив існування в давньоруській мові носових голосних, залучаючи до цього матеріал давніх писемних пам'яток. Реконструюючи перехід носового голосного *ѣ* в сполучення *ьн*, *ьм* у «спільноруській» мові (*начьноу* «начну», *мьноу* «мну») [44, с. 57, 66], Ф. І. Буслаєв невмотивовано визначав напрямок фонетичної зміни. Говорячи про опущення *о*, *е* в основах слів типу *огня*, *отца* [там же, с. 66], учений не брав до уваги той факт, що *о*, *е* в цих словах мають різне походження.

У деяких випадках у працях мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. як фонетично значимі написання трактувались описки. Так, Ф. І. Буслаєв, говорячи про переходи *п > м* і *б > м* у російських говорах, звертався й до пам'яток давньої писемності; у Житті Бориса й Гліба за Сильвестрівським збірником XIV ст. вчений зафіксував форму **БЕЗМОЖНЫМЬ**; незважаючи на те, що це єдина в пам'ятці форма із заміною букви *б* буквою *м* і відповідної форми в сучасних російських говорах немає, Ф. І. Буслаєв ставив форму **БЕЗМОЖНЫМЬ** в один ряд із сучасними вченому російськими діалектними формами *мтаха* (< *птаха*), *мтица* (< *птица*), *мчела* (< *пчела*), *коломель* (< *колыбель*), *мерлог* (< *берлога*) [там же, с. 73 – 74].

2.3. Виникнення методики дослідження сучасних діалектних даних та інших джерел вивчення історії мови

Вивчення народних говорів у кінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. концентрувалося переважно на пізнанні «екзотики» живого говору й знаходилося в межах антропології. У 60-і рр. XIX ст. пошук законів мови здійснювався за допомогою природознавства й обґрунтовувався антропологічним принципом у науці про мову [186, с. 24].

Етапним у російській діалектології стало дослідження В. І. Даля «О наречиях русского языка» (1852) [102]. Ця праця була найважливішим кроком уперед у класифікації російських говорів. У ній позначено широкий спектр діалектних явищ, зокрема фонетичних.

У цій праці, як і в інших діалектних дослідженнях 20-х – 60-х рр. XIX ст., говори досліджувалися екстенсивним шляхом; до цілісної характеристики окремого говору діалектологія прийшла пізніше, у кінці XIX ст. – на початку XX ст. (див. 3.3).

В аналізованій період робляться спроби визначити критерії виділення типових особливостей говорів. Уже в кінці 30-х рр. XIX ст. М. О. Максимович зазначав, що на межі територій кожна мова чи наріччя щось втрачає зі своїх особливостей і чогось набуває. Тому при виділенні наріч і говорів учений рекомендував урахувувати не граничні риси, а особливості, віддалені одна від одної, інакше кажучи – риси типові й

генетично притаманні кожній з порівнюваних сусідніх одиниць [187, с. 25 – 36.]. Це твердження мало важливе практичне значення. Так, пізніше М. М. Каринський, не згадуючи імені М. О. Максимовича, висловлював фактично його ідею, критикуючи О. І. Соболевського, який робив висновки про межі та спорідненість говорів на основі не центральних, а периферійних явищ або цілих говорів [135, с. 32 – 37].

У статті «Замечания о материалах для географии русского языка» І. І. Срезневський висунув ідею лінгвістичного картографування, зазначаючи, що першою приналежністю лінгвістичної географії повинна бути карта мов, наріч і говорів, яка відбиває лінгвістичне різноманіття народів [262, с. 6].

Деякі з положень, висунутих мовознавцями в 50-і рр. ХІХ ст., указували на потенційні можливості набуття наукою про говори своєї повної самостійності. Особливість саме говорів, на відміну від інших складових етнографії, вбачається в зауваженнях І. І. Срезневського про паралелізм процесів, які відбуваються в одному говорі, з процесами, що виявляються в іншому говорі. З цього приводу є суттєвим зауваження вченого про необхідність урахування фактів «не помітних, але важливих, оскільки те, що привертає увагу в одному наріччі, може бути слабо розвинене чи прикриті іншими фактами в іншому» [266, с. 121].

Розгалуження діалектології й етнографії відбувалося й у галузі створення програм питальників для збирання матеріалу. У 1852 р. І. І. Срезневський уклав «Програму для збирання зразків народної мови й словесності», питання якої були не просто пов'язані з діалектами; вони були спрямовані на пізнання «тонкощів» у користуванні народною мовою. Так, пропонувалося не тільки виявити особливості «вимови», форм слів та їхніх змін, а й описати особливості сполучень слів, а також вибору слів та висловів. Збирачеві пропонувалося наводити якомога більше зразків говору й указувати територію, якою цей говір обмежений. Проблема запису говору зі збереженням особливості вимови (тобто проблема транскрипції), яка виникла при збиранні матеріалу, залишалась не розв'язаною ще на початку ХХ ст.

І. І. Срезневський негативно ставився до анкет, за якими пропонувалося збирати місцевий матеріал, пропонуючи нову методику збирання діалектного матеріалу – запис зв'язного тексту [263, с. 6; 266, с. 121].

З погляду І. І. Срезневського, по кожному з «наріч руських» і їхніх місцевих «відтінків» повинні бути складені окремо словники й збірки зразків народної творчості, і для кожного окремо особлива граматики з розбором пам'яток народної словесності стосовно складу, розміру, форм викладу та змісту. Перехід мови в місцеві видозміни повинен бути досліджений в окремих монографіях настільки ж чітко, як і розвиток мови почасовий, за пам'ятками, які залишилися з різної доби. Вплив

іншомовних елементів повинен бути відзначений у кожному наріччі й місцевому говорі окремо [266, с. 122 – 123].

Подаючи конкретну характеристику окремим східнослов'янським мовам, автор вичленовував найважливішу фонетичну ознаку, яка відрізняє українську мову від російської: «Наріччя малоросійське відокремилось від великоруського переважно стислістю вимови твердих і переходом голосних широких від корінного звука в інший» [там же, с. 40]. При фонетичній характеристиці української мови І. І. Срезневський дав справжню наукову характеристику, спрямовану на узагальнення всіх ознак на ґрунті основної, якій підпорядковуються всі інші [там же, с. 40 – 41]. Таке висвітлення особливостей мови було на той час новим.

І. І. Срезневський подав методичні рекомендації для розробки підготовчих матеріалів з історії мови, звернувши увагу на докладний аналіз стародавніх пам'яток і вивчення тогочасних діалектів [там же, с. 121 – 125].

Плідними були звернення компаративістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. до матеріалу тогочасної російської літературної мови. Так, О. Х. Востоков відзначив перехід *e* > *o* у формах типу *звѣзды, гнѣзда, сѣдла*, де споконвічно в коренях слів був представлений звук *ѣ* (тобто *ѣ*), пояснюючи це тим, що спочатку *ѣ* перейшов в *e*, а потім *e* в наголошеній позиції змінився на *o* [63, с. 185 – 186].

У цей період літературні форми слів порівнювали з діалектними. Так, порівнюючи літературні форми *отец, месяц* з діалектними архангельським *безотний* «безбатченків» та смоленським *месик* «місяць», Ф. І. Буслаєв прийшов до висновку, що суфікси *-ец* і *-яц* у літературній мові мали спочатку пестливе значення [44, с. 93].

Говорячи про дифтонги в слов'янських мовах, І. І. Срезневський підкреслив, що наявність їх в окремих слов'янських мовах досить давня, «залишки їх є в чеських пам'ятках ХІІІ – ХІV ст.ст. і хорутанських пам'ятках ХІV ст.». Учений зазначав, що в російській мові голосні дифтонги взагалі не вживаються (крім таких випадків, як *ае* в слові *челаекъ*), але в українській мові «на заході» вони «стали необхідністю»: *уи, уа* вживаються на місці споконвічного *o* (замість *конь* говорять *куинь, куань*) [266, с. 44 – 45].

Зауважимо, що насправді в діалектах тогочасної російської мови такі дифтонги, як *уо, іе*, були наявні. У часи І. І. Срезневського ці дифтонги мовознавцями ще не були відкриті: на їхньому місці дослідники «чули» монофтонги, зокрема, на місці дифтонга *уо* – монофтонг *у*. Лише пізніше, завдяки дослідженням О. О. Шахматова й Л. Л. Васильєва, дифтонги *уо* та

ie стають об'єктом пильної уваги істориків спільнослов'янських мов (див. 3.3, 3.5).

Коло діалектних явищ, що вивчалися в історичному аспекті, поступово розширювалося. У книзі Ф. І. Буслаєва «Историческая грамматика русского языка» [44] можна знайти значну кількість подібних фактів.

Разом з тим у середині ХІХ ст. порівняльно-історичне мовознавство ще не мало значної кількості фактів, які були б видобуті з низки споріднених мов й отримали б історичну інтерпретацію, тому не в усіх випадках лінгвістам удалося правильно визначити напрям фонетичних змін і відмежувати фонетичні зміни від змін за аналогією. Так, Ф. І. Буслаєв українське *куля* пояснював переходом *n* в *k*, вважаючи вихідною форму *пуля* [там же, с. 38]. Дослідження етимологів ХХ ст. показали, що українське *куля* «геометричне тіло, утворене обертанням кола; предмет, що має таку форму; свинцевий снаряд; передня частина бойового патрона; бомба; гарматне ядро» є запозиченням через польське посередництво з середньонімецької мови (середньовісньонімецьке *kūle*) [113, т. 3, с. 135]. Щодо російського *пуля*, то воно запозичене з польського *kula* «шар», причому *n* у слові *пуля* має вторинний характер і виникло під впливом слова *палити* або *пушка* [283, т. 3, с. 405 – 406]. Отже, з двох слів – *пуля* й *куля* – вторинним виявляється слово *пуля*, причому фонема *n* з'явилася в цьому слові нефонетичним шляхом. Зрозуміло, перехід *n* в *k* у цій парі генетично запозичених слів не може бути реконструйований.

У працях мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. виявилася певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов'янських мов. Так, Ф. І. Буслаєв, як відзначав М. С. Чемоданов [294, с. 19], не беручи до уваги складний і тривалий історичний процес утворення окремих індоєвропейських мов, бачив у фонетиці говорів сучасних ученому східнослов'янських мов ті самі фонетичні явища й процеси, які можна спостерігати в давніх писемних мовах індоєвропейської сім'ї. Наприклад, російське діалектне *сварьба* (цей приклад Ф. І. Буслаєв наводив, говорячи про перехід «зубних *d* і *t* у язиковий *r*») має, на думку Ф. І. Буслаєва, паралелі в санскриті, готській, латинській та інших індоєвропейських мовах [44, с. 74].

Як уже було зазначено (2.1), крім матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних, компаративісти 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. виділяли й такі джерела вивчення історії мови, як фольклорні матеріали та мову «зразкових письменників». У цьому підрозділі ми вказували, що, на думку І. І. Срезневського, до записів кожного окремого говору повинні бути складені збірки зразків усної народної творчості. Проте, як свідчить наш аналіз, чіткої методики використання зазначених

джерел мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст. не запропонували ні в теоретичному аспекті, ні в практиці своїх досліджень.

2.4. Спроби поєднання різних джерел вивчення історії мови

Як відомо, давні писемні пам'ятки є важливим джерелом вивчення історії мови при відновленні різних рівнів мови завдяки тому, що вони пов'язані традицією з сучасними говорами. Протягом XIX – XX ст.ст. розроблялася методика, згідно з якою факти, узяті з пам'яток писемності, співвідносяться з даними сучасних говорів, унаслідок чого досягається інтерпретація цих фактів для різних історичних епох [98, с. 78 – 79].

Як проходило формування цієї методики? Якими були в цьому напрямі надбання українського й російського мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст.?

Відзначимо, що одним з найважливіших завдань історика мови І. І. Срезневський вважав саме поєднання палеографії з діалектологією [266, с. 125].

Проте, на думку Ю. Ф. Карського, до виходу праць О. І. Соболевського в українському й російському мовознавстві ще не було здійснено територіального розподілу давніх писемних пам'яток (багато з них залишалися нелокалізованими) [137, с. 654]. Наші спостереження підтверджують цей погляд.

Діалекти також були досліджені недостатньо. Це значною мірою обмежувало можливості порівняння матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних [там же, с. 654]. Цей недолік, за Ю. Ф. Карським, був притаманний працям О. О. Потебні, М. О. Колосова, П. Г. Житецького, Г. В. Ягича [там же].

Наш аналіз свідчить, що цей висновок слід поширити й на студії попередників учених Харківської лінгвістичної школи – українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Випадки співвіднесення матеріалу писемних пам'яток і сучасних говорів у цей період численними.

Так, характеризуючи сучасні говори української мови, Я. Ф. Головацький наводив приклади із староукраїнських писемних пам'яток, напр. вимову **к (кам)** замість **т (там)** на Покутті, засвідчену в Молдавській грамоті 1420 р., написаній в м. Сучаві [94, с. 30 – 31].

У полеміці з М. П. Погодіним М. О. Максимович порівнював матеріал давніх писемних пам'яток і дані сучасної української мови з урахуванням діалектних явищ [189, с. 78]. Учений підкреслював важливість залучення діалектних даних української мови для розкриття її історії [там же, с. 79].

Не користуючись чітко визначеною наукою методикою, М. О. Максимович вибирав з пам'яток східнослов'янської писемності

слова, подібні до українських, і такі, що не трапляються, на його думку, у російській мові: *стрѣха, хапаюся, гребля, дивѣмся, лѣпший* тощо [там же].

Залучення не тільки фактів літературних мов, а й матеріалу говорів сучасних східнослов'янських мов, співвіднесеного зі свідченнями пам'яток, давало змогу охарактеризувати найважливіші фонетичні процеси, що були наявні в мовній історії.

Так, Ф. І. Буслаєв, систематизувавши значний матеріал російської та української мов, розглянув серед змін приголосних у межах одного місця творення перехід дзвінких приголосних у глухі та глухих у дзвінкі, а також проривних і африкат у фрикативні й навпаки [44, с. 67 – 68]. Під час аналізу російського *пчела*, українського *бджола* Ф. І. Буслаєв залучав до розгляду написання в Остромировому євангелії (*бъчела*) та в Ізборнику Святослава 1073 р. (*бъчела*) [там же]. Ф. І. Буслаєв не порушував питання про те, яка з цих форм є первинною. Подальші дослідження показали, що для праслов'янської мови реконструюються обидві форми – *бъчела* та *бьчела* [113, с. 157 – 158]. Звертався Ф. І. Буслаєв і до історії слів *где, здесь, здоров*, у яких зміна у вимові (внаслідок асиміляції за дзвінкістю) відбилася на письмі [44, с. 69]. Увагу вченого привернув і перехід глухих приголосних у дзвінкі в українських применниках-префіксах *від (од), з* [там же].

Іншим прикладом плідного співвіднесення матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних може слугувати запропонована Я. Ф. Головацьким інтерпретація переходу *o > i*, що здійснився в значній частині говорів української мови, зокрема в тих, які були покладені в основу сучасної української літературної мови. Я. Ф. Головацький узяв до уваги ту обставину, що в низці південно-західних говорів української мови на місці етимологічного *o* в нових закритих складах, що виникли після занепаду редукованих голосних, вимовляється монофтонг *y*: *вуз* «віз», *снуп* «сніп», *кунь* «кінь». Проте, як з'ясував Я. Ф. Головацький, і в південно-західних пам'ятках української мови трапляються подібні форми; отже, вони досить давні й виникли раніше від форм типу *віз, сніп, кінь*. Це дало змогу вченому розглядати форми типу *вуз, снуп, кунь* як проміжні між формами *возь, снопъ, конь*, з одного боку, і формами *віз, сніп, кінь*, з іншого, і реконструювати в переході *o > i* проміжний звук *y* [93, с. 31]. Це спостереження надалі було використане О. О. Потебнею та П. Г. Житецьким (3.5).

Проте не всі спроби співвіднесення матеріалу двох найважливіших джерел історії східнослов'янських мов, застосовані компаративістами 20-х – 60-х рр. ХІХ ст., дали переконливі результати.

Так, Ф. І. Буслаєв не лише співвідносив новгородське цокання зі змішуванням букв *ц* і *ч*, властивим давнім новгородським пам'яткам, а й бачив аналогічні явища, з одного боку, в сучасній дослідникові українській

мові (Ф. І. Буслаєв убачав цокання в українському *обіцяти*), з іншого боку, в пам'ятках, писаних на території України (у Волинському літописі XV ст.), де трапляються написання *конєчь, отцину* замість *конєць, отчиню* [44, с. 84].

Розглянемо цей матеріал з позицій сучасного порівняльно-історичного мовознавства. Дослідження етимологів ХХ ст. показали, що українське *обіцяти* є запозиченням з польської мови [113, т. 4, с. 134 – 135]. Щодо написань *конєчь, отцину* замість *конєць, отчиню*, то вони можуть бути інтерпретовані як перенесення з більш раннього списку Волинського літопису особливостей, що характеризують російський говір переписувача (в говорі переписувача могло бути цокання).

При співвіднесенні даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів) і свідчень давніх писемних пам'яток у працях компаративістів нерідко спостерігається механіцизм, недостатньо чітке протиставлення сучасного та минулого в мові. Так, Ф. І. Буслаєв, досліджуючи східнослов'янський протетичний *в*, розглядав в одній низці дані сучасної російської мови (*восемь*) і матеріал давніх писемних пам'яток (*вовцадь*), не порушуючи питання про історію протетичного *в* [44, с. 70 – 71].

З нашого погляду, це було пов'язане з однією важливою особливістю підходу компаративістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. до мови, на яку вказав В. А. Глущенко [85, с. 31]. У трактуванні процесу розвитку мови вченими 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. наявний певний розрив між категоріями простору та часу, співвідносність яких повною мірою ще не було усвідомлено. Характерним у цьому аспекті є підхід Ф. І. Буслаєва, що розмежовував два типи змін у мові: з одного боку, за часом (їх учений називав «історичними»), з іншого, за простором (такі зміни Ф. І. Буслаєв кваліфікував як «обласні») [44, с. 24 – 25].

Становлення порівняльно-історичного методу в працях представників українського та російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. стало можливим завдяки використанню різних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому здебільшого для істориків східнослов'янських мов був характерний недиференційований підхід до джерел без чіткої методики їхнього використання, унаслідок чого процедура є скоріше доказом того чи іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [155, с. 180].

Показовими в цьому аспекті є дослідження Ф. І. Буслаєва. Розглядаючи історію протетичного *в*, Ф. І. Буслаєв звертався як до рівноправних джерел, без установаження певної ієрархії, до матеріалу давніх пам'яток (*҃ Выгната* «в Ігната», *Вольга* «Ольга», *҃ в҃чениковъ* «в учнів»), до даних сучасних східнослов'янських мов (*вухо, вівця*), з якими

було практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (*вось* «ось»), інших слов'янських мов (для порівняння з російським *вот* наведено словенське *ото* «ось») [44, с. 70 – 71].

Водночас у 20-і – 60-і рр. ХІХ ст. намітилася тенденція до усвідомлення більшої чи меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел [85, с. 38 – 39]. Як було зазначено вище, у працях І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва було розкрито недоліки давніх писемних пам'яток і висунуто тезу про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів (3.1).

Завдання порівняльно-історичних досліджень і певною мірою їх методологію І. І. Срезневський убачав у вивченні «народної мови» та «мови книжної»; у відтворенні на основі «порівняльного» дослідження місцевих говорів минулих етапів розвитку мови; у докладному вивченні місцевих різновидів мови у зв'язку з давніми писемними пам'ятками; у з'ясуванні характерних рис кожного говору, наріччя, мови; у виявленні ролі «місцевих обставин» у набутті говором того чи іншого стану; у вирішенні питання про межі говорів; у створенні карти мов, наріч і говорів, на якій відображалися б «лінгвістичні межі різноманітних народів»; у розгляді східнослов'янських мов у їхньому зв'язку з «іншими співзвучними наріччями та спорідненими мовами»; у дослідженні не лише зовнішніх, а й внутрішніх законів постійної змінюваності «живої» мови; у пізнанні розбіжностей між мовою освіченого та неосвіченого класу та розбіжностей у характері змін цих мов [266, с. 74 – 77].

2.5. Висновки

1. Упродовж 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. в загальних рисах було визначено коло джерел вивчення історії східнослов'янських мов. У теоретичному аспекті це було здійснено Ф. І. Буслаєвим, який включив у коло джерел старослов'янську мову, інші слов'янські, насамперед східнослов'янські мови в сукупності їхніх діалектів, мову фольклору та «зразкових письменників».

2. Українські й російські мовознавці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. використовували різноманітні джерела вивчення історії мови: матеріал давніх писемних пам'яток, дані сучасних східнослов'янських мов у сукупності їхніх діалектів, явища інших слов'янських мов, свідчення фольклорних текстів. Питання про пріоритетність того чи іншого джерела вивчення історії мови не було порушено. При цьому для дослідників був характерний недиференційований підхід до джерел без чіткої методики їх використання. Водночас у підході до джерел намітилися нові тенденції, які полягали в критичному ставленні до давніх писемних пам'яток та у

твердженні про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів (І. І. Срезневський, Ф. І. Буслаєв).

3. Матеріал давніх писемних пам'яток став важливим джерелом історичної фонетики й історичної граматики східнослов'янських мов завдяки традиції, яка пов'язує мову цих пам'яток з сучасними східнослов'янськими мовами та їхніми говорами. Зусиллями вчених 20-х – 60-х рр. XIX ст. (О. Х. Востокова, М. О. Максимовича, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського, Я. Ф. Головацького) було розпочато розробку прийомів опрацювання графіки й орфографії давніх писемних пам'яток. При цьому для дослідників стає характерним диференційований підхід до жанрів пам'яток, що виявилось в протиставленні творів духовного та світського змісту (М. О. Максимович, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський). У працях мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. спостерігається ототожнення звука та букви.

4. Вивчення народних говорів у 20-і – 60-і рр. XIX ст. концентрувалося переважно на пізнанні екзотики «живого» говору й знаходилося в межах антропології. Водночас було висунуто низку положень, які вказували на потенційні можливості набуття діалектологією повної самостійності (І. І. Срезневський). Коло діалектних явищ, що вивчалися в історичному аспекті, поступово розширювалося. При цьому частині інтерпретацій притаманна певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов'янських мов, яка виявилася у визначенні напрямів фонетичних змін, у відмежуванні фонетичних змін і змін за аналогією та у співвіднесенні фонетичних змін у говорах східнослов'янських мов з процесами, які відбувалися в історії інших індоєвропейських мов. Говори східнослов'янських мов досліджувалися екстенсивним шляхом.

5. Поступово розроблялася методика, згідно з якою факти, узяті з пам'яток писемності, співвідносяться з даними сучасних говорів, унаслідок чого досягалась інтерпретація цих фактів для різних історичних епох. Проте в українському й російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. ще не було здійснено територіального розподілу давніх писемних пам'яток. Говори східнослов'янських мов були досліджені недостатньо. Це значною мірою обмежувало можливості співвіднесення матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних.

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

3.1. Коло джерел вивчення історії мови. Визначення пріоритетності джерел

Досягнення порівняльно-історичного мовознавства, які чітко накреслились у середині ХІХ ст., підготували ґрунт для оригінального та потужного розвитку лінгвістичної думки в цьому напрямку в 70-і, а особливо у 80-і рр. В українському й російському мовознавстві вперше створилися самостійні лінгвістичні школи з широкими творчими задумами, своєрідним загальним тлумаченням явищ мови та оригінальними методами дослідження. Це Харківська, Московська та Казанська школи.

Упродовж другого періоду порівняльно-історичного мовознавства (70-і рр. ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст.) поряд з представниками цих шкіл в українському та російському мовознавстві плідно працювали й лінгвісти, що не належали до тієї чи іншої школи: О. І. Соболевський, Л. Л. Васильєв, А. Ю. Кримський, П. О. Бузук та ін. Для всіх цих учених проблема джерел вивчення історії мови була однією з найбільш актуальних.

Ми відзначали (2.1), що вже в українському й російському порівняльно-історичному мовознавстві першого періоду (20-і – 60-і рр. ХІХ ст.) намітилися тенденції до чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела.

Ці тенденції розвиваються в другий період компаративістики (70-і рр. ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст.). З одного боку, чітко окреслюється коло джерел вивчення історії мови, з другого боку, порушується питання про їхню ієрархію. Це означає, що лінгвісти намагаються встановити: 1) пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення історії мови; 2) допоміжні джерела; 3) ієрархію допоміжних джерел.

Ці питання порушувалися як у теоретичному, так і в практичному аспекті.

У теоретичному аспекті найбільш докладно питання про коло джерел вивчення історії мови розробляли І. О. Бодуен де Куртене та М. М. Дурново.

І. О. Бодуен де Куртене виділив, з одного боку, «матеріал» для мовознавства в цілому, джерела вивчення мови як такої (очевидно, і в «статичній», і в «динамічній»).

Матеріал як для граматичних, так і для всяких інших лінгвістичних досліджень та висновків здобувається з таких джерел: 1) із самих «живих» мов у всьому їхньому різноманітті як із матеріалу, даного безпосередньо та доступного не лише для всебічного спостереження, але навіть для експериментів; 2) з власних імен місць (назв місцевостей), людей (імена та прізвища) і тварин; 3) з мови дітей і дисфатиків (людей, більшою чи меншою мірою ображених природою з боку мови), дослідження якої дає початок мовній ембріології і патології; 4) з цієї мови в устах іноземців; 5) із слідів впливів певної мови на інші мови, тобто зі слів, зворотів та всіх інших особливостей, засвоєних із певної мови іншими мовами; 6) з пам'яток мови, тобто з виявів усякого роду графічно-фонетичних і взагалі графічно-мовних асоціацій у найширшому смислі цього слова [27, т. 2, с. 103].

З іншого боку, фундатор Казанської школи чітко окреслив коло джерел вивчення історії мови. Учений зазначав, що «для того, щоб уявити внутрішню історію мови в повному її розвиткові, сучасна наука використовує такі засоби: 1) розгляд будови та складу сучасної мови у всій її різноманітності та виділення окремих шарів її утворення; 2) порівняння зі спорідненими мовами, і навіть – у деяких випадках – з розвитком мови людини взагалі; 3) розгляд явищ, які є наслідком впливу певної мови на іноземні, і, навпаки, дослідження слів та зворотів, запозичених у певну мову з інших мов; 4) вивчення пам'яток минулого» [27, т. 2, с. 45].

На думку М. М. Дурново, джерелами вивчення історії східнослов'янських мов є 1) уся писемність східнослов'янськими мовами з часу їхнього виникнення до останнього часу, а також пам'ятки писемності іншими мовами, які писали східні слов'яни та які відображають тією чи іншою мірою діалектні особливості їхніх авторів (писців); 2) сучасні «живі» східнослов'янські мови в «усіх їхніх наріччях»; 3) слова, форми та звороти, а частково й фонетичні особливості, запозичені іншими мовами із східнослов'янських; 4) історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови [105, с. 31]¹.

Згідно із сучасними поглядами, основними джерелами при вивченні історії східнослов'янських мов є давні писемні пам'ятки, сучасні діалекти й літературні мови, а також дані топоніміки, різні факти запозичень у

¹ У своїй машинописній праці «Історія української мови» (1940 р.), що має узагальнювальний характер [223, с. 41], А. Ю. Кримський також виділяв широке коло джерел: давні пам'ятки, писемні свідчення іноземців, факти з історії інших слов'янських мов, сучасні говори [372, с. 77 – 78]. При цьому А. Ю. Кримський писав не про необхідність обережного користування матеріалом пам'яток (це є характерним для Московської школи), а про те, що саме сучасні діалектні дані «треба притягувати, звичайно, не інакше, як з великою обережністю» [там же, с. 79]. Проте в розділі XXVII, присвяченому джерелам вивчення історії української мови XII – XIV ст.ст., ідеться виключно про пам'ятки цих століть. Інших джерел автор тут не згадував [там же, с. 201 – 208].

східнослов'янські мови з інших споріднених і неспоріднених мов і запозичень зі східнослов'янських мов в інші мови. Низку важливих відомостей з історії східнослов'янських мов дає також порівняльно-історичне вивчення сучасних слов'янських і, ширше, індоєвропейських мов. Усі ці джерела мають важливе значення при вивченні історії тих чи інших явищ східнослов'янських мов, хоча значення цих джерел, звісно, не може оцінюватись рівнозначно при вирішенні різних питань історії мовного розвитку [129, с. 13 – 14].

Найбільш значущий матеріал для вивчення історії розвитку мови містять писемні пам'ятки й сучасні діалекти. Учені по-різному визначали цінність цих двох джерел.

Проблема пріоритетності є дуже важливою проблемою, оскільки від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації.

Пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови теоретично обґрунтовували молодогораматиками.

Здійснений О. М. Абрамичевою аналіз праць мовознавців ХІХ ст. свідчить, що в західноєвропейському мовознавстві саме молодогораматикам належить заслуга порушення питання про різні ступені важливості джерел вивчення історії мови [4, с. 37; 3, с. 10].

Головний недолік традиційного порівняльно-історичного мовознавства Г. Остгоф і К. Бругман убачали в тому, що воно «з винятковою ретельністю досліджувало мови, але занадто мало – людину-мовця» [202, с. 187 – 188].

Вважаючи двома основними джерелами вивчення історії мови сучасні мовні (діалектні) дані та матеріал давніх писемних пам'яток [207, с. 45], молодогораматиками теоретично обґрунтовували твердження про те, що пріоритетним джерелом є сучасні мовні (діалектні) дані.

Саме новітні періоди розвитку індоєвропейських мов, «живі» народні говори мають першочергове значення для методології «порівняльного мовознавства» [202, с. 191].

На думку К. Бругмана та Г. Остгофа, представник сучасного мовознавства повинен повернути свій погляд від прамови до сучасності, якщо він хоче отримати правильне уявлення про розвиток мови [202, с. 189 – 190].

Г. Пауль вважав, що одержати історичну картину становлення мови на основі писемних пам'яток просто неможливо. Для відповіді на запитання про те, як виникла мова, необхідно «вивести походження мови з дії тих лише чинників, дію яких ми й тепер ще спостерігаємо в подальшому розвитку мови» [207, с. 56]. Отже, відповідно до концепції Г. Пауля, тільки даних писемних пам'яток явно недостатньо для вивчення мов.

Тому цілком закономірним є заклик Г. Пауля вивчати насамперед «живі» мови в сукупності їхніх говорів [там же, с. 441 – 458].

Вивчати «живі мови» слід тому, що вони: а) є народними, отже, вони не зазнали літературної обробки, відбивають розмовну мову; б) включають безліч діалектів. «В усіх народних говорах, – відзначали Г. Остгоф і К. Бругман, – звукові форми, властиві діалектові, проводяться через весь мовний матеріал і дотримуються членами мовного колективу в їхній мові куди більш послідовно, ніж це можна чекати від вивчення давніх мов, доступних тільки за посередництвом писемності; ця послідовність часто поширюється на найтонші відтінки звуків» [202, с. 191].

Отже, молодограматика виступили із закликом вивчати насамперед «живі» говори.

Проте в практиці їхніх досліджень сучасні діалектні дані виступають як доповнення до матеріалу давніх пам'яток. На це звернув увагу послідовник І. О. Бодуена де Куртене К. Ю. Аппель [9, с. 361 – 362].

Як проблема пріоритетності джерел вивчення історії мови розглядалася в українському і російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.? Розглянемо це питання докладно.

В. А. Глущенко відзначив, що поглиблення принципів порівняльно-історичного дослідження в працях учених Харківської лінгвістичної школи стало можливим завдяки залученню значного мовного матеріалу, насамперед сучасних мовних (діалектних) даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови [85, с. 178].

Значним внеском О. О. Потебні в науку стали його історико-фонетичні дослідження. Принципово важливим у методологічному аспекті видається нам положення О. О. Потебні про те, що історія східнослов'янських мов, створена на матеріалі свідчень пам'яток, має діалектний характер і є історією «руських» (тобто східнослов'янських) говорів [227, с. 2]. О. О. Потебня підкреслював, що «жоден з цих говорів не повинен сприйматися за субститут усіх або декількох» [227, с. 2 – 3]. Тому «дослідник повинен пам'ятати, що з перших пам'яток писемності він має справу зі зразками не всієї руської мови (тобто не всієї сукупності діалектів східнослов'янських мов – І. Р.), а лише деяких її частин» [227, с. 3].

Багато в чому розвиваючи традиції компаративістики першого періоду (20-і – 60-і рр. ХІХ ст.), фундатор Харківської школи вніс чимало нового в утвердження порівняльно-історичного методу. Це стосується, зокрема, проблеми джерел вивчення історії мови.

У 1866 р. виходить дослідження О. О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий» [221], у якому вчений зупиняється на взаємовідношенні української та російської мов і на ступені давності їхніх особливостей. Наукова цінність цього дослідження визначилась наведенням значної кількості фактів із писемних пам'яток разом з даними сучасних говорів.

Як вважав О. О. Потебня, дослідження тих чи інших мовних явищ повинно мати порівняльно-історичний характер. П. Г. Житецький дотримувався протилежної думки, припускаючи можливість певного розриву між історичним і порівняльним вивченням мови. На думку П. Г. Житецького, у процесі аналізу сучасних діалектних даних думка дослідника «шукає поза історією твердої точки опори, від якої потім намагається виступити до пояснення історичних даних. Вона спирається в цьому разі на порівняльний метод, відокремлюючи від кількох мов одного сімейства спільні елементи, сукупність яких вважають фіктивним прабатьком усіх цих мов» [116, с. 259]. О. О. Потебня відзначив, що «порівняння... є засобом історії», П. Г. Житецький же цього не враховує [232, с. 4]. Отже, істотний недолік міркувань П. Г. Житецького О. О. Потебня вбачав у недооцінці необхідності застосування принципу історизму в лігвістичних дослідженнях. Хибність позиції П. Г. Житецького, за О. О. Потебнею, виявилася в абстрагуванні автора від даних історії мови, засвідчених давніми писемними пам'ятками, і в намаганні спиратися суто на матеріал сучасних мов. При цьому, звичайно, необхідно брати до уваги тимчасовий характер зазначеного прийому в інтерпретації П. Г. Житецького. Як свідчить наведене вище твердження, він допускав звернення до «порівняльного» методу лише на першому етапі дослідження. Проте й це, за О. О. Потебнею, є помилкою.

О. О. Потебня був першим, хто поєднав у своїх працях найважливіші джерела вивчення історії мови – сучасні діалектні дані і матеріал давніх писемних пам'яток. «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їхньому обсязі, був Потебня», – вказував П. В. Владимиров [61, с. 13].

У зв'язку з цим В. В. Виноградов відзначав, що «Потебня зумів підвести підсумки фонетичним висновкам з накопичених орфографічних спостережень над давніми рукописами, переважно північноруськими та малоруськими, навіть доповнити їх і частково зв'язати з явищами живих говорів» [59].

Ще більш радикальний висновок свого часу зробив О. О. Шахматов. На його думку, у працях О. О. Потебні сучасні діалектні дані вперше виступають як пріоритетне джерело вивчення історії східнослов'янських мов: «Потебня здійснив першу спробу такого історичного дослідження руської мови, в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [334, с. 94 – 95]. Необхідно взяти до уваги, що О. О. Шахматов підкреслював тут велике значення використання О. О. Потебнею сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови для подальшого розвитку компаративістики. Такий висновок О. О. Шахматова є, звичайно, закономірним: твердження про

пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови стало принциповою настановою та набуло завершеного характеру в працях учених Московської лінгвістичної школи, насамперед самого О. О. Шахматова [85, с. 9].

Як зазначив В. А. Глущенко [85, с. 51], М. О. Колосов задумав свою книжку «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» як історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду М. О. Колосова, має значною мірою попередній характер. У зв'язку з цим учений підкреслював, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [163, с. IV].

У цілому ж позиція М. О. Колосова в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови збігалася з позицією О. О. Потебні. М. О. Колосов теоретично обґрунтовував твердження про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови, що базувалося на критичному ставленні до іншого джерела – давніх писемних пам'яток. На думку М. О. Колосова, давні пам'ятки, навіть якщо в них є змішування певних літер, не дають змоги визначити характер того чи іншого звука, бо для цього треба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи. Отже, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Для її реконструкції й необхідно використовувати сучасні діалектні дані, які дають змогу розкривати системні властивості мови [159, с. 35]. Істотний недолік книжки П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» М. О. Колосов убачав у тому, що для П. Г. Житецького особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливі, ніж свідчення сучасних говорів [159, с. 7, 14 – 16].

З погляду М. О. Колосова, історик мови повинен мати на увазі переважно елементи «живої» розмовної мови й уміти розрізняти в пам'ятках писемності особливості «живого» народного мовлення й мовлення книжного [157, с. 236 – 261].

Тезу про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови О. О. Потебня стверджував самою практикою своїх досліджень. Ігнорування цього джерела вчений оцінював як істотний недолік сучасних йому студій з історії мови. Так, О. О. Потебня першим відзначив (і ця оцінка згодом стала загальноприйнятою) такі вади книжки М. О. Колосова «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие», як брак покликань на матеріал сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльно-історичного вивчення мовного минулого та сучасного [227, с. 4 – 6].

Учені Харківської лінгвістичної школи широко використовували сучасні діалектні дані як пріоритетне джерело вивчення історії мови; при

цьому матеріал давніх писемних пам'яток відіграє роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел.

Значний внесок у методологію та методику порівняльно-історичного вивчення мов зробила Казанська школа. Ідеї, висунуті І. О. Бодуеном де Куртене та іншими представниками цієї школи, знайшли своє продовження в мовознавстві ХХ ст. Це стосується й проблеми джерел вивчення історії мови.

У 70-і рр. ХІХ ст. на порядок денний стала проблема важливості для реконструкції мовної системи минулої доби свідчень «живої» мови, зокрема територіальних говорів. Ще в 1870 р. І. О. Бодуен де Куртене серед джерел вивчення мови в повному обсязі назвав структуру і склад «теперішньої» мови, тобто «живої» мови у всій її різноманітності [29, с. 45]. Пізніше вчений так конкретизував цю думку: «Тільки лінгвіст, що вивчає всебічно живу мову, може дозволити собі робити припущення про особливості мов померлих. Вивчення мов живих повинно передувати дослідженню мов зниклих» [27, т. 1, с. 348 – 350].

Основний науковий інтерес І. О. Бодуена де Куртене у першій половині

70-х рр. був зосереджений на вивченні «живих» мов та діалектів (цьому, зокрема, було присвячено докторську дисертацію про фонетику резьянських говорів). У численних працях цих років учений підкреслював методологічну важливість вивчення діалектів для пізнання законів життя мови. Він поглиблено досліджував фонетичну систему діалектів.

Отже, найбільш важливим серед джерел вивчення історії мови І. О. Бодуен де Куртене вважав дані сучасних мов та їхніх говорів.

Характерно, що І. О. Бодуен де Куртене писав про «перевагу спостережень над живою мовою перед здогадами, вилученими з розгляду пам'яток» [27, с. 29.].

Отже, І. О. Бодуен де Куртене вважав сучасні говори пріоритетним джерелом вивчення мови.

Недоліки давніх писемних пам'яток учений убачав у тому, що «1) пам'ятки ніколи не можуть вичерпати всього багатства мови, обмежуючись тільки відомими сторонами розумового життя народу; 2) правопис пам'яток не завжди точно передає звуки мови» [27, т. 1, с. 45].

За словами І. О. Бодуена де Куртене, «за пам'ятками ніколи не можна робити висновки повністю про мову відповідного часу, і дані, здобуті з їхнього дослідження, потрібно доповнювати розглядом будови та складу певної мови в сучасному її стані, якщо він існує, а якщо ні, то через посередництво дедуктивних міркувань і порівняння з іншими мовами» [27, т. 1, с. 63].

Праця М. В. Крушевського «Очерк науки о языке» (1883) [169], написана під впливом ідей І. О. Бодуена де Куртене, чітко характеризує загальну концепцію Казанської школи.

Недолік сучасного йому порівняльно-історичного мовознавства М. В. Крушевський бачить у тому, що в ньому всю увагу приділено відновленню первісного стану мови. Тимчасом перед «порівняльною граматиною» постає більш важливе й більш загальне завдання, яке полягає у вивченні мови взагалі. Тому недостатньо застосувати в мовознавстві емпіричний прийом порівняння, згідно з яким все подібне в споріднених мовах є первинним й отримане цими мовами від їхнього загального родоначальника, а все неподібне вторинне й виникло на ґрунті окремих мов. Необхідне знання загальних умов виникнення та занепаду звуків, морфологічних одиниць та слів, щоб, виходячи з чітко встановлених фонетичних та морфологічних законів мови, більш правильно зосереджувати «порівняльний» метод. У формулюванні цих загальних законів буття та розвитку мови М. В. Крушевський і вбачав завдання своєї книги [там же, с. 22].

Пріоритетним джерелом вивчення історії мови М. В. Крушевський, як і І. О. Бодуен де Куртене, вважав сучасні діалектні дані [там же, с. 41].

Таких поглядів дотримувалися також В. О. Богородицький [26, с. 18] і К. Ю. Аппель [9, с. 359].

Отже, учені Казанської лінгвістичної школи надавали перевагу даним, здобутим із спостережень над «живими» мовами та діалектами (порівняно з фактами, відбитими в пам'ятках писемності різних епох). Саме звернення до «живих» мов, ретельне вивчення їх на всіх рівнях передбачало пізнання мови, закономірностей її розвитку.

З проблемою пріоритетності джерел вивчення історії мови пов'язана проблема співвідносності порівняльних та історичних даних при розгляді фактів мовної історії.

Твердження про необхідність синтезу порівняльних та історичних даних при дослідженні історії мовних явищ докладно розробляли вчені Московської школи.

Аналіз їхніх поглядів на співвідношення порівняльного й історичного вивчення мови показував, що в теоретичному й практичному аспектах учені школи розмежовували три методи лінгвогенетичних досліджень: порівняльний, історичний і порівняльно-історичний.

Значну увагу було приділено, з одного боку, критиці праць, у яких мовний матеріал досліджувався за допомогою порівняльного та історичного методів, з іншого, обґрунтуванню переваг порівняльно-історичного методу.

При цьому питання про методи генетичних досліджень тісно пов'язувалося з джерелами вивчення історії мови. «Характером джерел, – зазначав М. М. Дурново, – визначаються й методи вивчення історії мови» [107, с. 17].

На думку вчених Московської школи, суть «порівняльного» методу полягає в порівнянні явищ сучасних мов (діалектів) без урахування фактів

їхньої історії. Отже, єдиним джерелом вивчення тут виступають сучасні мовні (діалектні) дані [306, с. 14]. Розгорнуту критику позицій прибічників «порівняльного» методу дав О. О. Шахматов. Заперечуючи вченим, які не визнавали в минулому існування «спільноруської прамови» (спільносхіднослов'янської мови), О. О. Шахматов висловив думку, що ці вчені використовували не порівняльно-історичний, а лише порівняльний метод, значною мірою ігноруючи історію мовних явищ, їхню відносну хронологію [306, с. 14].

Позиція вченого отримала практичну реалізацію в його рецензії на граматику С. Й. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера [370]: рецензія містить критику конкретних результатів, одержаних у межах «порівняльного» методу [337].

Вважаючи, що ця грамика є «цінним надбанням слов'янознавства», О. О. Шахматов зазначав, що вона не внесла нічого нового в історичне й порівняльне вивчення слов'янських мов, хоч автори ставили перед собою таку мету. Розділ, присвячений питанню про місце української мови серед інших слов'янських, «з погляду історичної науки не витримує критики», оскільки, як вважав О. О. Шахматов, автори «зовсім знехтували історію язика» [337, с. 7, 9].

Така оцінка була викликана тим, що, заперечуючи існування в минулому спільноруської прамови [370, с. 493], С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер виводили українську мову безпосередньо з праслов'янської [там же, с. 455 – 457]. На думку цих дослідників, українська й російська мова не більше споріднені, ніж інші слов'янські, а наявність багатьох спільних рис пояснюється географічним сусідством. Водночас українська мова за низкою ознак дуже близька до сербської, чого не можна пояснити цим чинником. Звідси висновок про те, що в минулому в українців була споконвічно мовна спільність з сербами, а не з росіянами [370, с. 470 – 474, 480].

Неприйняття О. О. Шахматовим викликало не саме порівняння, а його характер (на думку О. О. Шахматова, без урахування мовної історії) і наслідки (дослідники роблять висновки генетичного характеру). Критикуючи твердження С. Й. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера, О. О. Шахматов звернув увагу на хронологізацію явищ мовної історії, на необхідність розмежування ранніх (прамовних) і більш пізніх змін. Він демонстрував це на прикладі північно- й південновеликоруського наріч і вказав на значні розбіжності між ними в найбільш давніх явищах при близькості в більш пізніх, що, на думку О. О. Шахматова, свідчить про відносно пізню інтеграцію діалектів, які раніше суттєво відрізнялися. Водночас у цих наріччях багато й спільних давніх явищ. Саме їх наявність дозволяє говорити про «спільноруську прамову» [337, с. 8].

Розглядаючи мовний матеріал у граматиці С. Й. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера, О. О. Шахматов прийшов до висновку, що жодна з десяти

наведених цими вченими особливостей, які поєднують українську мову з сербською й відрізняють її від російської, не мають сили наукового аргумента. І головну причину цього О. О. Шахматов бачив у відсутності історичного підходу до мовних явищ у поєднанні зі спрощеною їхньою локалізацією (діалектні дані враховуються не в повному обсязі). Так, О. О. Шахматов відзначив, що збереження дзвінкості приголосних на кінці слова не є спільноукраїнською та спільносербською рисою; крім того, умови зміни дзвінких приголосних у глухій виникли після занепаду редукованих голосних [там же, с. 17 – 18].

Пізніше С. Й. Смаль-Стоцький намагався обґрунтувати свою позицію зверненням до «хвильової» теорії, яку О. О. Шахматов оцінював критично [374, с. 58, 62].

Критичні зауваження на книгу С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера, крім О. О. Шахматова, зробили Ю. Ф. Карський, І. Г. Голанов, Т. Лер-Сплавінський, В. Вондрак, Г. В. Ягич [140, с. 558 – 562; 92, с. 297 – 306; 358, с. 353 – 381; 371, с. 45 – 50; 353, с. 204 – 211].

Так, на думку Ю. Ф. Карського, головний недолік праці С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера полягає в застосуванні «неповних методів дослідження та викладу». Поставивши собі за мету довести цілковиту самостійність «малоруського наріччя» та відсутність тісного генетичного зв'язку його з російською мовою – сучасною та давньою, упорядники книги «знехтували всіма сталими прийомами досліджень мови». Вони проігнорували дані української та російської діалектології. За вихідний пункт авторами української граматики взято «літературну галицьку мову». Північне наріччя української мови, що зберегло багато рис давнини, які ріднять його з білоруськими та великоруськими говорами, залишено без уваги. Навіть у покликаннях на білоруську мову, найбільш близьку географічно й історично за багатьма рисами до української, багато всляких неточностей. Це пов'язане з тим, що С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер знайомі з нею в межах даних, зібраних Ф. Міклошичем та О. Огоновським. До того ж упорядники книги не беруть до уваги даних історії мови. На думку Ю. Ф. Карського, С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер не використовують повно ні пам'ятки, ні говори [140, с. 558 – 562].

Історичним учені Московської школи називали метод, за допомогою якого вивчаються факти історії мови, що наявні в давніх писемних пам'ятках. За визначенням С. М. Кульбакіна, історичний метод є реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написами тощо [173, с. 9]. Джерелами вивчення мови тут виступають «історичні пам'ятки або документи» [107, с. 17].

Найяскравішим представником історичного методу вчені Московської лінгвістичної школи вважали О. І. Соболевського.

Як відзначав В. В. Колесов, спираючись на О. І. Соболевського на давні писемні пам'ятки можна пояснити його філософськими поглядами, які ґрунтувалися на позитивізмі [154, с. 85 – 86]. Факти, що стосуються історії мови, наявні, як вважав О. І. Соболевський, лише в писемних пам'ятках минулого, а сучасні діалектні дані можуть лише підтверджувати ті висновки, до яких дослідник приходив через вивчення графіки та орфографії давніх писемних пам'яток [256]. Подібних поглядів дотримувався й А. Ю. Кримський. Він свідомо протиставляв їх спираючись на сучасні діалектні дані, пов'язуючи останнє з ім'ям О. О. Шахматова [165, с. III].

Саме тому в ґрунтовних працях О. І. Соболевського й А. Ю. Кримського, у яких багато уваги приділено джерелам вивчення історії мови, йдеться лише про давні писемні пам'ятки [256, с. 5 – 18; 165, с. 8, 43 – 82]. Це пояснюється зовсім не незнанням сучасних діалектів; діалектологічні дослідження цих учених є дуже вагомими; їх, як відомо, високо оцінював О. О. Шахматов [332, с. 581; 325, с. 144], який вважав, що орієнтація О. І. Соболевського та А. Ю. Кримського на матеріал пам'яток як на пріоритетне джерело вивчення історії мови не давала змоги цим ученим використовувати інформативний матеріал сучасних говорів, що був у їхньому розпорядженні, а це значно збіднювало результати [325, с. 144].

Аналіз праць О. І. Соболевського, його учня М. М. Каринського, А. Ю. Кримського показував, що сучасні діалектні дані в їхніх студіях використовуються дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток. Діалектним даним відводилася констатувальна роль: вони вказують, чи збереглося те чи інше явище в сучасних говорах. З цим була пов'язана досить важлива, на погляд В. А. Глуценка, особливість: припускалося, що в діалектах праслов'янської мови й східнослов'янських мов раннього періоду могли бути риси, втрачені сучасними говорами [85, с. 121].

Зокрема, О. І. Соболевський реконструював таку особливість «галицько-волинського наріччя» XIII – XIV ст.ст., як взаємозаміна шиплячих і свистячих приголосних [256, с. 11 – 112, 116]. Для псковського говору XIV ст. він припускав перехід *e* в *a* [256, с. 146, 155]; М. М. Каринський приписував цю рису псковському говору XV ст. [136, с. 152 – 156]. На думку вченого, цьому говору притаманні й такі особливості, як взаємозаміна *и* та *ы* й ствердіння *p* [136, с. 173 – 176, 180 – 183].

О. О. Шахматов як представник Московської школи не був прибічником такого підходу з методологічних міркувань. Учений вважав, що за декілька століть у мовах не могло статися змін настільки значних, щоб ті чи інші явища були втрачені безслідно [323, с. 108 – 109, 182].

У зв'язку з цим О. О. Шахматов критично оцінював реконструкції О. І. Соболевського й М. М. Каринського, зазначаючи, що ці вчені «не вказали на будь-які відповідності» переходу *a* в *e* в сучасних псковських говорах [325, с. 128]. Взаємозаміну букв *e* та *я* в псковських пам'ятках XIV – XV ст.ст. О. О. Шахматов пояснив південнослов'янським впливом [325, с. 129].

Відображення «живої» вимови О. О. Шахматов визнавав лише за тими явищами пам'яток, які підтверджуються сучасними даними [132, с. 104]. Це характеризує й загальну позицію вчених Московської школи.

У їхніх працях наявна критика давніх пам'яток як джерела вивчення історії мови.

Узагальнивши все, до чого прийшли його попередники, і звіряючи з ними свої власні спостереження та висновки, О. О. Шахматов прийшов до твердого переконання, що пам'ятки писемності – це лише слабе, ненадійне відображення реальної мови; вивчення живої мови слід закладати в основу всіх наукових побудов, тоді як писемна мова може використовуватися лише як додаткове джерело, оскільки писемність ніколи не відображала всієї сукупності діалектів мови; ідейне життя давньої доби було розвинене, як правило, лише в одному чи декількох культурних центрах, і «доступ» до письма отримували не всі діалекти – лише діалекти великих міст, крупних торговельних та культурних центрів; крім того, пам'ятки можуть відбивати церковну вимову. Тому користуватися цим джерелом необхідно дуже обережно [336, с. 22, 36; 323, с. 11, 183, 191; 325, с. 166].

Погляди О. О. Шахматова на давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії мови поділяли інші представники Московської школи. Як і О. О. Шахматов, вони бачили недоліки пам'яток у штучному характері мови, пов'язаному з наслідуванням письма, у можливості відбиття церковної вимови, у локальній і хронологічній обмеженості [110, с. 14, 31 – 43; 108, с. 18; 35, с. 15; 174, с. 12; 220, с. 6].

Як зазначив В. А. Глуценко [85, с. 140], на цій основі критично оцінюється той підхід до пам'яток, який відбився в працях представників історичного методу. Так, С. М. Кульбакін відзначив як недолік досліджень О. І. Соболевського «однобічну пристрасть ... до рукописів та історичного методу, у вузькому розумінні цього терміна, саме в значенні виключного використання рукописних пам'яток мови. Ця пристрасть до рукописного матеріалу породжує іноді надмірну довіру до букви й примушує ігнорувати дані порівняльного методу (порівняльно-історичного – І. Р.) й свідчення живих говорів, які іноді є більш архаїчними, ніж стара літературна мова» [173, с. 5].

Визначним явищем у галузі україністики кінця XIX ст. – початку XX ст. стала оригінальна праця А. Ю. Кримського «Украинская грамматика» у двох томах (1907 – 1908), яка відзначається багатством

матеріалу, цікавими спостереженнями, використанням багатьох історичних джерел, порівнянням фактів української мови з відповідними фактами слов'янських та інших індоєвропейських мов. У цій праці поєднані теоретичний аналіз мовних явищ та історичний коментар до фактів сучасної мови (фонетика, орфоєпія морфологія, правопис та ін.) [170].

Пізніше в співавторстві з О. О. Шахматовим А. Ю. Кримський опублікував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв.» [168].

Розглянемо позицію А. Ю. Кримського щодо джерел вивчення історії мови докладніше. Учений писав: «Я, студіюючи давню історію будь-якої мови (не тільки української, а кожної іншої), вважаю за потрібне шукати вказівок найперше не де, як у давніх таки її пам'ятках: треба копотливо порпатися по старих рукописах, навиягати звідти якнайбільше фактичних даних – і оперувати тільки документально засвідченими лінгвістичними фактами. Всяка історико-лінгвістична гіпотеза, проти якої мені промовляють своїми фактами старописні джерела, навіває мені правдивий страх, і я волю сказати «не знаємо» або навіть «ніколи не знатимем», ніж будувати гіпотетичну картину, яка могла б викликати в мені самому певні сумніви» [165, с. 3].

На думку О. О. Шахматова, у своїх дослідженнях А. Ю. Кримський, як і О. І. Соболевський та його учень М. М. Каринський, користувався «історичним» методом [304, с. 144].

На прикладі «Української граматики» А. Ю. Кримського [170] О. О. Шахматов підкреслив певну випадковість, локальну й хронологічну обмеженість того матеріалу, який дають досліднику пам'ятки [304, с. 144]. На думку О. О. Шахматова, для А. Ю. Кримського є характерним недостатньо критичне ставлення до пам'яток, унаслідок чого «висновки, які ґрунтуються на порівняльно-історичному методі, полишені осторонь і замінені на спостереження над складністю, іноді безнадійною за своєю випадковістю графікою пам'яток» [там же]. О. О. Шахматов обґрунтовував свою думку, покликаючись на запропоновану А. Ю. Кримським інтерпретацію звука *e* в українській мові. О. О. Шахматову видавалася недостатньо аргументованою [там же, с. 145] реконструкція А. Ю. Кримським м'яких приголосних перед *e* в давньокиївському говорі XI ст., яка ґрунтується на написанні *ѣ* замість *ě* [170, с. 192].

Таку ж ваду О. О. Шахматов убачав у книзі чеського мовознавця Я. Гебауера “Historická mluvnice jazyka českého” [520] Відомо, що Я. Гебауер працював у межах молодограматичної традиції, і це, зокрема, відбилося в його підході до джерел вивчення історії мови. З погляду О. О. Шахматова, орієнтація Я. Гебауера на давні писемні пам'ятки чеської мови як на пріоритетне джерело суттєво збіднила висновки чеського лінгвіста [336, с. 22 – 28].

Зазначимо, що критичне ставлення вчених Московської школи, насамперед О. О. Шахматова, до давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови спиралося на прекрасне знання пам'яток і розроблену систему тонких прийомів відмежування графічних й орфографічних явищ від власне фонетичних [77, с. 55]

Аналіз тверджень учених Московської школи показав, що вони вважали характерною ознакою порівняльно-історичного методу широке використання різноманітних джерел вивчення історії мови, причому пріоритетним джерелом визнавалися сучасні мовні (діалектні) дані, а найважливішим з допоміжних – матеріал давніх писемних пам'яток [336, с. 37; 108, с. 26 – 27; 35, с. 14 – 15].

Це стало продовженням традицій Харківської школи й було пов'язано з теоретичними установками вчених Казанської школи й молодограматиків [85, с. 28, 45 – 47]. На думку В. І. Макарова, звернення до сучасних говорів як до пріоритетного джерела було глибоко закономірним [186, с. 94]. Характерно, що Є. Ф. Будде вбачав у цьому «новітній поворот у напрямку мовознавства взагалі, і російського мовознавства зокрема» [34, с. 7].

Для вчених Московської школи (зокрема, для О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде) сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело вивчення історії мови з кількох причин: 1) сучасні діалектні дані найбільш надійні в історичному плані; 2) вони дають змогу побачити те чи інше явище як елемент мовної системи; 3) сучасні діалектні дані дають у розпорядження дослідника матеріал, на якому можна прослідкувати причини та умови фонетичних змін; 4) дані сучасних говорів дають змогу зафіксувати найтонші «відтінки» звуків, що є дуже важливим для реконструкції «відтінків» звуків у мовному минулому [336, с. 37; 323, с. 8 – 9; 108, с. 26 – 28; 35, с. 14 – 16].

У своїх працях учені Московської школи писали як про пріоритетне джерело вивчення історії східнослов'янських мов не лише про дані сучасних східнослов'янських мов у сукупності їхніх діалектів, а й про матеріал інших сучасних слов'янських мов. Це пов'язане з використанням зворотної реконструкції. При цьому дослідження здійснюється з двох пунктів: проводиться ретроспективна реконструкція (від сучасних східнослов'янських мов до «спільноруської») і ніби назустріч їй – зворотна (від уже реконструйованої на матеріалі слов'янських мов праслов'янської до тієї ж «спільноруської») [334, с. 2 – 3; 332, с. 570; 323, с. 127; 316, с. 15; 306, с. 5; 107, с. 17 – 20; 110, с. 18 – 22; 220, с. 11].

З погляду вчених Московської школи, було б неправильним убачати в порівняльно-історичному методі механічне поєднання вивчення сучасних даних (порівняльний метод) і матеріалу пам'яток (історичний метод). О. О. Шахматов вважав, що порівняльно-історичне дослідження

може здійснюватися тільки на матеріалі сучасних діалектів, без залучення даних давніх пам'яток [325, с. 144; 322, с. 2 – 4].

Аналізуючи історико-фонетичні дослідження О. О. Шахматова, можна дійти висновку, що в нього сучасні діалектні дані можуть виступати як практично єдине джерело вивчення історії мови. Це спостерігається в тих випадках, коли пам'ятки давали мінімальну історико-лінгвістичну інформацію чи не давали її взагалі, як, наприклад, при дослідженні вченим процесів палаталізації та лабіалізації приголосних у праслов'янській та «спільноруській» мовах і пов'язаних з ними змін у вокалізмі [70, с. 40]. Так, явище лабіалізації приголосних безпосередньо, за допомогою приголосних букв, у давніх пам'ятках не відбито. Тут, за О. О. Шахматовим, можна говорити про опосередковане відбиття – за допомогою голосних, що знаходяться перед приголосними або після них. Маються на увазі такі процеси, як східнослов'янський перехід *e > o*; східнослов'янська зміна *gy, ky, xy > g'i, k'i, x'i*; перехід *telt, tьlt* у *tolt, tьlt* у «спільноруській прамові» [328, с. 60 – 62, 130 – 132].

Розвиваючи твердження П. Ф. Фортунатова [289, с. 18] про пом'якшення всіх приголосних спільнослов'янської мови перед голосними переднього ряду, О. О. Шахматов спирався на свідчення сучасних слов'янських мов, де наявні м'які приголосні перед рефlekсами спільнослов'янських голосних переднього ряду [328, с. 60].

Отже, учений розглядав широке коло явищ, з яких об'єктом дослідження в історичній фонетиці слов'янських мов на той час була лише частина, причому саме та, яка відбилася не тільки в сучасних діалектах, а й у давніх пам'ятках [85, с. 118 – 119].

Таким чином, аналіз праць учених Московської школи засвідчив, що вони теоретично обґрунтовували й намагалися застосувати на практиці синтетичне використання джерел вивчення історії мови, причому перевага надавалася сучасним мовним (діалектним) даним. Рецензуючи праці, у яких мовний матеріал досліджувався за допомогою «порівняльного» й «історичного» методів, представники Московської школи констатували недостатність цих методів, однобічність і несприйнятність одержаних результатів, зумовлених однобічністю використання джерел вивчення історії мови. Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело.

Погляд учених Московської школи поділяв П. М. Селіщев: пріоритетним джерелом вивчення історії мови він вважав сучасні діалектні дані [250, с. 491 – 493].

Розбіжності в оцінці пам'яток і діалектів як джерел вивчення історії мови й історичної діалектології існували протягом ХХ ст. й збереглися до наших днів. Проте при цьому підкреслимо, що в українському й російському мовознавстві були сформульовані принципові положення, які

стверджували пріоритет діалектології та лінгвістичної географії як джерела для побудови історії мови й історичної діалектології.

У мовознавстві другої половини ХХ ст. писемні пам'ятки як джерело відомостей про історію мови оцінювалися досить критично. Насамперед, будь-яка пам'ятка писемності, наскільки б мовно не була близькою до живої народнорозмовної мови, не є транскрибованим текстом, і тому в її орфографії не може відбитися більшість діалектних явищ мови. Не кожна пам'ятка точно приурочена до певного часу й до певної території. Нарешті, здебільшого залишається невідомою діалектна належність писця або переписувача тексту. До того ж досить важливим є й те, що пам'ятки, які дійшли до нас, не однаковою мірою охоплюють різні періоди історії мови й різні території її поширення. Проте й враховуючи ці обставини, зазначимо, що писемні пам'ятки при певному до них підході є неоціненним за низкою параметрів джерелом історичної діалектології. Як відзначила К. В. Горшкова, «у давньоруських і староруських рукописах ... наявні найцінніші, а в деяких випадках і єдині дані для відтворення найдавнішої долі системи діалектної мови, а також її лінгвістичного ландшафту ... Давньоруські й староруські рукописні тексти стали найважливішим джерелом історичної фонетики й історичної граматики мови завдяки живій традиції, яка пов'язує мову цих пам'яток з сучасними східнослов'янськими мовами та їхніми говорами» [100, с. 45].

Протиставляючи позиції О. І. Соболевського та О. О. Шахматова, дослідники другої половини ХХ ст. відзначили, що істина полягає в поєднанні обох джерел, бо тільки порівняльно-історичне вивчення даних пам'яток писемності й даних народних говорів (при залученні фактів споріднених мов) дало змогу мовознавству реконструювати основні шляхи розвитку фонетики, морфології й синтаксису східнослов'янських мов [129, с. 14].

Тенденція до більш високої оцінки пам'яток як джерела вивчення історії мови намітилася вже в студіях представників Московської школи О. О. Шахматова та М. М. Дурново.

Як зазначив В. А. Глущенко, важливість результатів, одержаних на матеріалі пам'яток Л. Л. Васильєвим і прийнятих О. О. Шахматовим і М. М. Дурново, сприяла більш високій оцінці цими вченими експланаторних можливостей пам'яток [85, с. 120]. У праці Л. Л. Васильєва «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков» [53] автор указував на спостереження, які він зробив над уживанням камори над літерою **о** в пам'ятках ХVІ ст., але розв'язання загадки він знайшов після ознайомлення з працею О. Брока «Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда» [31]. Завдяки цьому Л. Л. Васильєв мав змогу дослідити умови вживання камори в пам'ятках ХVІ – ХVІІ ст.ст., від яких учений перейшов до

матеріалу говорів сучасної російської та інших слов'янських мов [53, с. 17 – 63].

Погляди Л. Л. Васильєва щодо підходу до сучасного діалектного матеріалу істотно відрізнялися від поглядів О. І. Соболевського.

У цьому аспекті на поглядах Л. Л. Васильєва позначився вплив праць О. О. Шахматова. Л. Л. Васильєв ширше, ніж О. І. Соболевський, використовував сучасні діалектні дані, які допомагають вивчити умови виникнення й розвитку фонетичних явищ.

Як вважає В. А. Глущенко, активне використання Л. Л. Васильєвим обох найважливіших джерел вивчення історії мови дозволяє приєднатися до висновку В. В. Колесова про те, що Л. Л. Васильєв працював у межах порівняльно-історичного методу [147, с. 54], хоч і дещо інакше, ніж учені Московської школи [85, с. 121].

З погляду О. М. Абрамичевої, цю тезу можна конкретизувати таким чином: відмінність між поглядами Л. Л. Васильєвим і представників Московської школи полягає в тому, що для Л. Л. Васильєва сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела вивчення історії мови [4, с. 97; 3, с. 10]. У цьому думка О. М. Абрамичевої, безперечно, заслуговує на увагу. Наше звернення до праць Л. Л. Васильєва [47; 48; 49; 50; 51; 53; 54; 55; 56] підтверджує правомірність висновку дослідниці.

Слушним є зауваження О. М. Абрамичевої про те, що в українському та російському мовознавстві другої половини ХХ ст. притаманний Л. Л. Васильєву підхід до джерел вивчення історії мови найбільш послідовно відбився в студіях Ю. В. Шевельова та В. В. Колесова [4, с. 97; 3, с. 10]. Здійснений нами аналіз праць В. В. Колесова «Историческая фонетика русского языка» [148] і Ю. В. Шевельова «Исторична фонологія української мови» [83] в контексті інших праць з історії східнослов'янських мов, що вийшли у світ у другій половині ХХ ст., підтверджує цю тезу.

Відзначимо, що Л. Л. Васильєв визнавав архетипи, реконструйовані О. О. Шахматовим переважно на матеріалі сучасних говорів. Так, Л. Л. Васильєв прийняв шахматовський поділ приголосних «спільноруської мови» на палаталізовані та лабіалізовані [51, с. 172]. Більше того, Л. Л. Васильєв, як відзначив В. В. Виноградов [59, с. 183, 193 – 194], здійснив своєрідну спробу реабілітації фонетичної значимості свідчень пам'яток через виявлення в них архетипів, які О. О. Шахматов, використавши сучасний діалектний матеріал, реконструював для доісторичних епох. Це стосується, зокрема, голосного \bar{a} , наявність якого О. О. Шахматов убачав у низці морфем праслов'янської мови, зокрема в суфіксі прикметників $-\bar{a}n-$ [321, с. 272 – 290]. Як показав Л. Л. Васильєв, саме в цих морфемах у пам'ятці XII ст. Христинопольському апостолі представлено \bar{a} [57, с. 193 – 196].

Вище ми висвітлили позицію А. Ю. Кримського в підході до проблеми пріоритетності джерел вивчення історії мови: для А. Ю. Кримського, так само для О. І. Соболевського та М. М. Каринського, пріоритетним джерелом був матеріал давніх писемних пам'яток.

З українських мовознавців 20-х рр. ХХ ст. цей погляд поділяв П. О. Бузук.

У своїй праці «Основные вопросы языкознания» (1924) П. О. Бузук зазначав, що «першим і найголовнішим джерелом для вивчення історії мови є пам'ятки писемності; щодо періоду, який передуює появі писемності, то його ми можемо відтворити лише за допомогою порівняльного методу. Порівнюючи між собою мови, ми помічаємо подібність між деякими з них» [39, с. 172]. У більш пізньому виданні цієї праці (1926) вчений не змінив думки щодо пріоритетності джерел вивчення історії мови: хоч П. О. Бузук і спрямовував увагу на вивчення сучасних діалектів, пам'ятки писемності він вважав головним джерелом вивчення історії мови, а діалекти – допоміжним, зазначаючи, що «порівняльно-історичний метод ми вживаємо при вивченні не однієї окремої мови, а сім'ї споріднених мов» [38, с. 94].

П. О. Бузук відзначав, що українські говори є важливим джерелом вивчення історії мови, бо в них збереглося багато залишків старовини [40, с. 22]. Учений надавав великого значення рисам північноукраїнських говорів (дифтонги із старих *e*, *o*, ствердіння *p*, дифтонги на місці давнього *ě*, скорочені форми на *-u*, *-i* називного відмінка однини прикметників тощо), на підставі яких об'єднував ці говори в окреме наріччя, звертав увагу на те, що не можна нехтувати відмінністю між східними та західними говорами України [там же, с. 23].

Проведений нами аналіз книги П. О. Бузука «Нарис історії української мови» [40] свідчить, що матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані виступають тут як рівнозначні джерела вивчення історії мови.

Цікавою в зазначеному аспекті є праця Є. К. Тимченка «Курс історії українського язика» (1930).

Розгляд історії української мови Є. К. Тимченко починав з «того часу, коли ми маємо писані його (язика – І. Р.) пам'ятки, беручи за «точку еволюції» момент, гіпотетично відбудований на підставі порівняння звуків і форм, засвідчених у найдавніших пам'ятках всіх слов'янських язиків» [270, с. 20 – 21]. Історія української мови, на думку вченого, починається з другої половини ХІ століття, «бо перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови, сягають саме цієї доби» [там же, с. 21].

Згадуючи світські пам'ятки ХІV ст. (у вигляді різних актів: купчих, записів, наказів тощо), дослідник називав цей актовий матеріал багатим джерелом студіювання української мови [там же, с. 29].

Пам'ятки XV – XVI ст.ст., на думку Є. К. Тимченка, дають ще більше матеріалу для дослідження української мови: таким матеріалом є церковні пам'ятки, церковні та правові акти, описи замків, київські пом'яники XVI ст. і низка перекладів українською мовою [там же].

XVII та XVIII століття, за спостереженнями Є. К. Тимченка, дають велику продукцію різного літературного матеріалу. Це акти, релігійно-полемічні трактати, переклади Святого письма, казання, мемуари, літописи, драматичні твори, вірші, граматики, словники і т. ін. Їхня мова різною мірою близька до «живої» людської мови [там же].

Оглядаючи весь матеріал для історичного вивчення української мови, Є. К. Тимченко звертає увагу на те, що недоліками пам'яток найдавнішої доби (XI – XII ст.ст.) є те, що вони були писані «староболгарською» мовою й лише списані в Україні, тобто суто українських пам'яток цієї доби немає [там же, с. 29]. Учений відзначав: «Пізніших мовних здобутків, як, наприклад, «Слово о полку Ігоревім» і літописи, ми не маємо в українських правописах чи списках: вони загинули в історичних перевертах ... Крім того, церковні здобутки нашої мови XIV – XV ст. знаходились під впливом тогочасної графічної моди середньоболгарських пам'яток, і таким чином під тією модою знаходяться фонетичні прикмети української мови» [там же].

Світські пам'ятки, як вважав Є. К. Тимченко, також спочатку підлягали графічним звичкам церковних пам'яток, пізніше – впливові білоруських канцелярій, впливам польським і т. ін. Автор прийшов до висновку, що саме через це відповідні матеріали мають великі огріхи й недоліки, які, на думку Є. К. Тимченка, не дозволяють назвати пам'ятки пріоритетним джерелом вивчення історії мови. Перевагу слід віддавати «живим» говорам: «Всі вказані хиби наших здобутків мовних не дозволяють бачити в них вагоме джерело, цю вагу належить класти на дослідження живої мови у всій різноманітності людських говірок. Виходячи з сучасної системи мови, ми можемо підноситися до найдавніших діб, ідучи за законами зміни звуків і форм і щоразу коригуючи подання пам'яток мовних» [там же, с. 30].

Обидва джерела використовує у своїх працях О. Б. Курило, проте очевидну перевагу дослідниця віддає сучасним мовним (діалектним) даним. Показовою з цього погляду є праця «Спроба пояснити процес зміни *е, о* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (1928). Дослідження давніх писемних пам'яток української мови спричинило висновок О. Б. Курило про те, що в них немає будь-яких слідів дифтонгічних звуків на місці етимологічних *е, о* в нових закритих складах. Отже, єдиним джерелом лінгвістичної реконструкції в цьому разі виступають сучасні діалектні дані [175, с.169 – 176].

О. М. Колесса в праці «Погляд на історію української мови» (1924) зазначав, що історію «живої» народної мови можна пізнати на основі

дослідження й порівняння її сучасних діалектів з їхніми слідами в писемних пам'ятках [157, с. 7]. Говорячи про самостійне місце української мови в групі слов'янських мов, учений зауважував, що «фізіологічна відокремленість» української мови йде від глибокої старовини; що деякі її «фонологічні» особливості, відмінні від великоруських, з'явилися вже в X, XII та XIII століттях та відбилися в писемних пам'ятках, особливо оригінальних [там же, с. 17]. Якщо писемна мова українського народу розвивалася, набуваючи «живих» елементів, то «жива» народна мова «скристалізувалася» та «здиференціювалася» й поділялася на діалекти [там же]. У зазначеній праці сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела. Питання про пріоритетність джерел вивчення історії мови О. М. Колесса не ставив.

В. М. Ганцов насамперед відомий у славістичному світі своїми фундаментальними розвідками з української діалектології. У праці «Діалектична класифікація українських говорів (з картою)», присвяченій діалектам Чернігівщини, автор намагався системно й науково подати складну мовну картину краю [65, с. 80 – 144]. У замітці «Чергові завдання української діалектології» дослідник підкреслював важливість діалектного матеріалу не лише для діалектологічних студій, а й для історичних, убачаючи причини того, що праці з української діалектології не посідають належного місця серед діалектологічних студій інших слов'янських мов, у недостатності матеріалу й слабкому дослідженні окремих говірок [67, с. 37 – 41]. Досліджуючи історію звука *i* після префіксів на приголосний у південних українських говорах і в літературній мові [66, с. 74 – 85], автор використовував матеріал пам'яток, спираючись на дослідження О. О. Шахматова та Г. В. Ягича. Матеріал говорів В. М. Ганцов порівнював з даними писемних пам'яток (у нього ці джерела вивчення історії мови виступають як рівнозначні), не ставлячи при цьому питання про пріоритетність джерел вивчення історії мови.

Такою ж була позиція К. Т. Німчинова. Головним завданням своєї праці «Український язик у минулому й тепер» (1926) К. Т. Німчинов вважав з'ясування зародження ще в праслов'янську добу «праукраїнського діалекту» в межах більш широкої «групи» – східнослов'янської; виділення окремої «української мовної групи»; напрямків розвитку української мови, що спричинилися до сучасного її стану; розкриття деяких помилкових поглядів стосовно історії української мови [196, с. 72].

У цій праці К. Т. Німчинов рівною мірою залучив до розгляду сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток. Наш аналіз свідчить, що ці джерела в К. Т. Німчинова виступають як рівнозначні. У теоретичному плані питання про пріоритетність того чи іншого джерела вивчення історії мови К. Т. Німчинов не порушував.

3.2. Удосконалення прийомів опрацювання давніх писемних пам'яток

Історична граматика залучає пам'ятки писемності для вилучення з них даних про історію «живої» мови минулої доби, тобто передусім даних про історію звуків і форм у мові в той або інший період.

Аналіз праць учених Харківської лінгвістичної школи засвідчив, що вони плідно порівнювали матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані. Про це писав, зокрема, Ю. Ф. Карський [137, с. 654].

Водночас Ю. Ф. Карський переконливо довів, що досить часто джерела, які використовували вчені Харківської школи, були не оригінальними текстами пам'яток, а їхніми виданнями, що обмежувало достовірність висновків [137, с. 654].

З погляду О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова, пояснювальні можливості писемних пам'яток різні: церковні пам'ятки менш показові, пам'ятки світського змісту – більше [231, с. 817; 116, с. 104; 163, с. 89].

Здійснення завдання хронологічного огляду пам'яток писемності належить М. О. Колосову [163].

Ще в ранніх своїх працях М. О. Колосов висунув твердження, що граматики не є наукою про букви, а наукою про звуки [157, с. 1 – 16].

Говорячи про праці Ф. І. Буслаєва, учений зауважував, що історичну граматику не слід ототожнювати з історією мови, завданням якої є простежити хронологічно й послідовно зміни, які відбувалися в мові протягом часу й дати цим змінам пояснення на історичному ґрунті [163, с. VI].

Не здійснюючи самостійних досліджень пам'яток писемності за давніми рукописними текстами, М. О. Колосов спирався на видання О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, Ф. І. Буслаєва, П. О. Лавровського, давні рукописні тексти Московської синодальної бібліотеки [61, с. 16]. Досліджуючи звуки й форми пам'яток за століттями та узагальнюючи ці дані для кожного століття окремо, М. О. Колосов встановлював відношення тих чи інших особливостей до північного («новгородського») наріччя [163, с. 81] і до «південноруського», або «малоруського», наріччя [там же, с. 153 – 154]. Причому новгородську особливість учений помітив у XII ст., а південноруську – тільки за списком XV ст. Іпатьєвського літопису й зазначив вияв місцевого говору в таких формах, як **чтїюньъ**, **своюмъ** [163, с. 104]. Розглядаючи досить докладно ознаки «спільноруської прамови», М. О. Колосов звернув увагу на перехід *e* в **ѣ**, взаємозаміну *у* та *в*, перехід напружених редукованих в *о*, *е* [там же, с. 14].

У передмові до своєї праці вчений відзначив відсутність порівняння звуків і форм російської мови зі звуками й формами інших слов'янських мов, пояснивши це тим, що мовознавство знаходиться на етапі збирання й попередньої розробки матеріалу. М. О. Колосов стверджував, що давні

пам'ятки на цьому етапі майже нічого не дають для характеристики діалектних відмінностей російської мови, тому порівняння фактів сучасної мови з відповідними фактами давнини, зафіксованими в пам'ятках, є непродуктивним [163, с. XVIII – XIX].

Проти такої постановки питання виступив О. О. Потебня, зазначаючи, що історія мови, яка ґрунтується на свідченнях пам'яток, має діалектний характер і є історією «руських наріч» [227, с. 2].

М. О. Колосов не ставив за мету написати історію «руської мови», усвідомлюючи, що таке завдання є досить глобальним, і поява її неможлива найближчим часом саме тому, що компаративістика знаходиться в періоді збирання та попередньої розробки матеріалу. Як відзначив П. В. Владимиров, дві частини книги – огляд особливостей давньоруської мови й свідчення пам'яток – не пов'язані між собою: у першій частині розглядаються відмінні риси давньоруської мови, як вони відзначені різними вченими, у другій частині викладаються особливості різних пам'яток [61, с. 17]. Лише здійснені пізніше дослідження О. І. Соболевського та О. О. Шахматова, що базуються на докладному вивченні рукописного матеріалу й свідченнях літописців, дали змогу не лише визначити час розпаду «руської» мови на наріччя, а й визначити старі діалектні групи й позначити навіть пам'ятки, писані в тій чи іншій області [там же].

Необґрунтоване поширення М. О. Колосовим особливостей давніх пам'яток на всю «руську мову» було причиною того, що деякі риси, які характеризували лише певні наріччя, були приписані всій давньоруській мові; такою, наприклад, є зміна *у* на *в* [163, с. 14]. Це, на думку Ю. Ф. Карського, є суттєвим недоліком праці М. О. Колосова. Висунувши твердження про те, що від «сучасного можна йти до минулого, але потрібно лише тоді, коли це минуле не надає нам достатньо даних для судження про нього» [163, с. IX], М. О. Колосов, на думку Ю. Ф. Карського, занадто переоцінив свідчення своїх джерел і не залучив для порівняння матеріал «живих» говорів, які були б особливо корисними в тих місцевостях, де йдеться про фонетику мови, бо про давні звуки можна судити лише за сучасними діалектними даними, а не базуючись на хитких свідченнях слов'янської писемності [137, с. 655].

Досліджуючи договірну грамоту смоленського князя Мстислава з Ригю 1229 р., М. О. Колосов звернув увагу на той факт, що для давнього періоду є неможливим пасивне використання джерел, писаних у різних місцях, де могли вживатися різні говори, тим більше неможливо припустити це для XIV ст. [163, с. 105].

М. О. Колосов залучав для порівняння матеріал пам'яток писемності, наводячи такі приклади: *палата*, *палате* в говорах, а в пам'ятці XII ст. – *полатѣ* [161, с. 3]. Учений зауважував, що в ранніх писемних пам'ятках прикладів переходу *о* > *а* не зазначено, а в пам'ятках

XIII ст. їх значна кількість, з чого дослідник робить висновок, що акання існувало в мові й раніше. Підкріплюючи свою думку прикладами з північновеликоруських говорів, мовознавець навів такі приклади: на *отласѣ, олатірю, онтоновна*, але *Апраксою, Алену* [там же, с. 8].

Як відзначає В. В. Колесов, О. О. Шахматову належить твердження про те, що про відображення в давній східнослов'янській писемності збігу фонем *ѣ* і *е* (без уживання терміна *фонема*) можна говорити тільки у випадку *взаємозаміни* букв *ѣ* і *е* [147, с. 55 – 56]. Погоджуючись з В. В. Колесовим в цілому, ми хотіли б відзначити, що зазначене твердження в загальному вигляді до О. О. Шахматова висловлював М. О. Колосов. Він зауважував, що про «змішування» фонем («звуків») *ѣ* та *е* може свідчити лише «змішування» букв *ѣ* та *е* [162, с. 20].

Увагу П. Г. Житецького здебільшого привернули пам'ятки писемності XVI – XVII ст.ст. (південної локалізації). Особливо докладно мовознавець досліджував Пересопницький рукопис Євангелія 1556 – 1561 рр. [115, с. 23 – 31]. П. Г. Житецький значно доповнив матеріал О. О. Потєбні [221], хоч і не подав опису діалектних відмінностей української мови, що відбилися в давніх пам'ятках [115, с. 23 – 45]. Особливу увагу П. Г. Житецький звернув на мову грамот [там же].

Досліджуючи мову давніх писемних пам'яток, П. Г. Житецький зауважував, що писці не могли не зазнати впливу народної мови, яка безпосередньо впливала на мову старослов'янську: в церковних книгах панувала нова слов'янська мова, яка протягом багатьох століть змінювалася під впливом різних слов'янських мов, тому слов'янські рукописи того часу відрізняються діалектними й хронологічними нашаруваннями, тобто спостерігається змішування явищ старослов'янської мови й місцевих особливостей говорів [115, с. 5]. П. Г. Житецький прийшов до висновку, що старослов'янська мова у своїй граматиці була наближена до східнослов'янських говорів [там же, с. 26]. Таку «мішану» мову вчений називав «слов'яноруською», зазначаючи, що в ній трапляються східнослов'янські та українські особливості [115, с. 27].

Класифікуючи матеріал української книжної мови XVII ст., учений зазначав, що в граматиках трапляються риси «малоруського наріччя», подібні до старослов'янської мови [там же, с. 52]. П. Г. Житецький говорив про значний шар елементів народної української мови в українських літописах XVII ст. [там же, с. 53], наголошуючи на тому, що «ученість» автора співвідноситься з «народністю» його мовлення: чим далі предмет мовлення стояв від життя, тим менше вважалося за можливе говорити про нього «живою», звичайною мовою. На цьому базуються різні «хитання» в бік книжного чи народного мовлення [там же, с. 54].

Для вирішення завдання ефективного використання матеріалу давніх писемних пам'яток необхідно було накопичити позитивний досвід у фонетичній «дешифровці» писемних знаків у пам'ятках, у чіткому

уявленні про сутність сучасних говорів та їхніх об'єднань. У кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. у розв'язанні цих завдань було зроблено низку важливих кроків. Було зібрано матеріал про послідовність графічних явищ і їхні зміни в пам'ятках різної місцевості (О. І. Соболевський [257, с. 17 – 35], О. О. Шахматов [323, с. 38 – 59], Л. Л. Васильєв [57, с. 183 – 192]); було поглиблено тезу про необхідність урахування жанру пам'ятки та її змісту (О. О. Шахматов [323, с. 28]), а також історії орфографії, традицій орфографічних шкіл, культурних центрів (О. І. Соболевський [257, с. 5 – 8], О. О. Шахматов [323, с. 29 – 35], М. М. Каринський [136, с. 14 – 16]); були знайдені помітні відмінності між орфографією світських і церковних пам'яток писемності до ХІV ст. (О. О. Шахматов, М. М. Дурново) [311, с. 26 – 27; 315, с. 20; 324, с. 91 – 93; 328, с. 19 – 21; 328, с. 38; 108, с. 177 – 179]. Напрямок О. О. Шахматова у графічному протиставленні світських і церковних пам'яток В. В. Виноградов надалі оцінив як проголошення нових принципів у дослідженні історії мови за рукописами [59, с. 176 – 177].

Практика вивчення давніх діалектів за пам'ятками писемності поділила вчених на дві групи залежно від того, наскільки кожен з них вірив у можливість відображення в давніх текстах реального звука і наскільки наука спроможна з'ясувати наявні в графічних фактах фонетичні закономірності. Так, Б. М. Ляпунов не заперечував ролі пам'яток у розв'язанні фонетичних проблем і використовував їх для своїх фонетичних висновків [181], однак водночас він підкреслював, що та сама буква в різний час, у різних говорах і в різних комбінаторних умовах має в собі багаточисленні відступи від теоретичного уявлення при якомусь звуко-буквену співвідношенні. В. М. Щепкін, досліджуючи мову Савиної книги, прийшов до висновку, що ця пам'ятка дає чітке уявлення про «живий» говір ХІ ст., звукова суть якого зовсім не затемнена граматичними та іншими коливаннями й архаїзмами [338, с. 3 – 4].

З іншого боку, Є. Ф. Будде, рецензуючи книгу Б. М. Ляпунова «Исследование о языке Синодального списка 1-й Новгородской летописи» [181], виявив своє майже скептичне ставлення до фонетичних свідчень пам'яток, читаючи які, за висловом рецензента, «ми нав'язуємо давньому часу ту вимову, якої раніше не було й бути не могло» [33, с. 27].

Характерно, що й надалі, у другій половині ХХ ст. дослідники вказували на недоліки пам'яток писемності: сітка дослідження на картах, складених на матеріалі одних лише писемних пам'яток, характеризується значною розряженістю. Крім того, наявність чи відсутність у пам'ятках того чи іншого локального явища, природньо, не обов'язково вказує на наявність або відсутність його в «живому» говорі відповідного періоду. Отже, шлях до істини лежить через органічне поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії мови при безперечному пріоритеті «живої» мови [165, с. 11].

Вважаючи сучасні говори головним матеріалом для історії мови, О. О. Шахматов ставився до графічних свідчень пам'яток з великою обережністю, відмежовуючи факти, що відбивають дійсну вимову, від явищ, які мають суто графічний характер чи відображають традиційну церковну вимову. Цінними для історії мови вчений визнавав такі свідчення давньоруських пам'яток, лінгвістична значимість яких підтверджується даними сучасних говорів [334, с. 17 – 19; 328, с. 112 – 115]. Висуваючи припущення про реальність того чи іншого явища в історії східнослов'янських мов, О. О. Шахматов намагався відновити його з тими деталями, які спостерігаються в сучасній вимові [132, с. 104].

Дослідники наукової спадщини О. О. Шахматова зазначали, що в його працях з історичної фонетики відбилась інтуїтивне трактування системності мови. Для вченого було характерним прагнення аналізувати не окремі факти, узяті ізольовано (як, наприклад, в О. І. Соболевського), а групи споріднених фактів, що надавало О. О. Шахматову змогу встановлювати основні закономірності розвитку праслов'янської й «спільноруської» (спільносхіднослов'янської) фонетичних систем [147, с. 56].

Хоч О. О. Шахматов не був фонологом, проте він, як й інші мовознавці кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., інтуїтивно сприймав фонему як звуковий тип, одержаний внаслідок узагальнення звуків мови на ґрунті фізіолого-акустичної подібності чи тотожності [98, с. 81]. Саме О. О. Шахматов установив, що однобічна заміна, наприклад, букви **ѣ** буквою **е** не вказує на збіг фонем **ѣ** та **е**, а відображає зміни тільки в синтагматичній системі фонем, тобто факт нейтралізації протиставлення **ѣ** та **е** в слабкій позиції. Про відбиття в давній східнослов'янській писемності збігу фонем **ѣ** та **е** можна говорити тільки у разі взаємозаміни букв **ѣ** та **е**. О. О. Шахматов не вживав усіх цих термінів, але трактував це явище фонологічно [там же].

В. В. Виноградов зазначав, що О. О. Шахматов першим з дослідників східнослов'янських мов став відновлювати за пам'ятками повну звукову картину відображених у них говорів, не обмежуючись вказівкою на типові графічні відмінності та їхнім фонетичним тлумаченням [59, с. 196]. Так, уже у своїх ранніх працях він увів у науковий обіг багатий фактичний матеріал, видобутий із рукописів і, згідно з заповітом О. О. Потебні, шукав відбиття діалектних поділів східнослов'янської мовної території в давніх текстах. Проте в методах дослідження фонетичних процесів за пам'ятками О. О. Шахматов ще знаходився під впливом прийомів М. О. Колосова [там же]. Але вже праця О. О. Шахматова «Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века» [314] знаменувала рішучу відмову О. О. Шахматова від принципів старої палеографічної школи та викликала низку основних методологічних питань, пов'язаних з побудовою історичної фонетики східнослов'янських

мов через відволікання звукових явищ від графіки рукописів за допомогою звернення до діалектології. Необхідність принципового їх розгляду випливала з тієї невизначеності їхнього розв'язання, яке вбачав О. О. Шахматов у в цілому високо оціненій ним докторській дисертації О. І. Соболевського «Очерки из истории русского языка» [260]. Під впливом цієї роботи О. О. Шахматов поставив перед собою завдання простежити традицію мови та орфографії в новгородських грамотах [59, с. 176].

Слідом за П. Ф. Фортунатовим О. О. Шахматов цілком точно та чітко окреслив межі палеографічного аналізу, шукаючи в ньому відповіді на питання про групування пам'яток, їх хронологічний розподіл, школи письма та засоби для визначення звукового значення букв. І цей аналіз у нього набув незвичайної вишуканості та ретельності, сягаючи на надрядкові значки та скорочені написання. Але О. О. Шахматов як дослідник мови прагнув оживити мертві знаки через вдумливі зіставлення орфографічних рис із звуковими явищами відповідних народних говорів та відтворити в усіх подробицях фонетичну будову говору писців [там же, с. 180 – 181].

За спостереженнями В. В. Виноградова, О. О. Шахматов висунув, хоч і не розробив цілком, питання про церковну вимову [там же, с. 196]. Здійснений нами аналіз праць О. О. Шахматова засвідчив, що він постійно повертався до цього питання, обґрунтовуючи необхідність урахування церковної вимови тим, що вона не збігається з діалектною вимовою, яка насамперед відбивається в пам'ятках і є матеріалом для історії «живої» мови [315, с. 18 – 24; 311, с. 37; 324, с. 401 – 403; 328, с. 17 – 20; 328, с. 98].

Слідом за О. О. Шахматовим питання про церковну вимову розробляв М. М. Дурново [105, с. 41 – 42].

Труднощі дослідника О. О. Шахматов насамперед убачав у традиційності та штучності орфографії, яка, крім загальних умов виникнення давньоруської писемності, пояснювалася 1) впливом давньоруської мови більш віддаленого часу, 2) впливом старослов'янської мови [315, с. 12; 324, с. 368].

Уперше в російському мовознавстві, як це було зазначено О. І. Соболевським [254, с. 423], у книзі О. О. Шахматова «Исследования в области русской фонетики» [315] було висунуто питання про правопис у світських пам'ятках, і всебічна розробка цього питання стала цінним надбанням методології лінгвістичного вивчення рукописів. О. О. Шахматов рішуче виступив проти поспішних узагальнювальних фонетичних висновків з деяких порушень послідовного використання букв і вказав новий фактор, що викликала непослідовність орфографічних систем, – церковну вимову [315, с. 18 – 24]. Як відзначав В. В. Виноградов, указівка на напрямок та характер цих графічних змін, які відбивають церковну вимову, була не лише проголошенням нових принципів у

дослідженнях історії мови за рукописами, а й відкриттям нових перспектив в історичному поясненні еволюції літературної мови. Щоправда, О. О. Шахматов був зайнятий визначенням лише тих явищ церковної мови, які, виявляючись у графіці, створювали утруднення для правильних фонетичних висновків, здебільшого щодо вокалізму народних говорів [59, с. 179].

У дослідженні про мову новгородських грамот О. О. Шахматов установив церковну вимову *ѣ* як вузького *е* та виявив сукупність графічних процесів, що стали наслідком такої вимови, а саме спорадичні випадки змішування букв *ѣ* та *е*, *ь* та *и* в пам'ятках XI – XIII ст.ст. Наслідком застосування цих методологічних прийомів був зовсім новий погляд на долю звука *ѣ* в східнослов'янських мовах. Пам'ятки XI – XIII ст.ст, як часу найбільшого впливу церковної графіки та штучно-книжної мови, проголошувалися недостовірними свідками для відновлення історії звука *ѣ* в російській мові [314, с. 162 – 187]. Більш глибокому та різнобічному обґрунтуванню цієї методологічної вимоги О. О. Шахматов присвятив декілька розділів своїх «Исследований в области русской фонетики» [315]. Класифікацію «східноруських» пам'яток з погляду вживання *ѣ* та *е* О. О. Шахматов будував виключно на підставі свідчень рукописів XIV та наступних століть [там же, с. 88 – 101]. Надалі в статті про утворення «руських наріч» (1894) традиційний погляд було спростовано самим О. О. Шахматовим [318, с. 7 – 8].

Відтворення східнослов'янських елементів у пам'ятках допомогло О. О. Шахматову, зокрема, перенести до нової площини дослідження питання про звук *ѣ* в північно- та східноруському наріччях давньоруської мови та про долю редукованих [там же].

Важливими напрямками дослідження давніх рукописів стали врахування їхньої жанрової різноманітності та вивчення орфографічних традицій. Деякі мовознавці (О. І. Соболевський [239, с. 18 – 36; 257, с. 17 – 35], М. М. Каринський [136, с. 16 – 20]) розглядали церковні та світські пам'ятки як рівнозначні джерела лінгвістичної реконструкції. Їхні опоненти (О. О. Шахматов [311, с. 27 – 30; 324, с. 93 – 95; 329, с. 39], Є. Ф. Будде [33, с. 41 – 45], Б. М. Ляпунов [179, с. 88 – 89]) вважали, що найціннішими є світські пам'ятки, насамперед грамоти: їхня мова найбільш близька до розмовної, у них менше відбивається вплив орфографічних традицій. Дискусія О.О. Шахматова [323, с. 29 – 35] та М. М. Каринського [136, с. 14 – 16] щодо вивчення традицій різних шкіл письма показала складність графіко-орфографічних явищ: частина їх може інтерпретуватися як відбиття власне східнослов'янських мовних фактів та як наслідок впливу південнослов'янських оригіналів. Урахування жанрової специфіки пам'яток набуває тут першорядного значення.

В. В. Виноградов зазначав, що визнання рівнозначності світських та церковних пам'яток чи навіть перевага останніх над першими характерні

для тих дослідників давньоруських текстів, які, не відтворюючи в усіх деталях звукову будову досліджуваного говору на підставі даних фізіології звуків та свідчень сучасної діалектології, ретельно ставилися до фонетичних трактувань деяких відхилень від традиційної орфографії (О. І. Соболевський [257], М. М. Каринський [136], Ю. Ф. Карський [138]) [59, с. 181]. При цьому прибічники цього погляду своє недовірливе ставлення до світських пам'яток виправдовували покликаннями на значну роль традиції в їхніх графічних особливостях [257, с. 7; 136, с. 11; 138, с. 14 – 15].

Ставлення до свідчень пам'яток (з XIV ст.), що звільнилися від церковнослов'янських традицій, в О. О. Шахматова зазнало вагомих змін залежно від визнання наявності в книжників XIV – XV ст. штучних орфографічних систем, які йшли з південнослов'янських земель та з домінуючих культурних центрів.

Щодо визнання О. О. Шахматовим різної цінності для історичної фонетики східнослов'янських мов пам'яток XIV ст. порівняно з рукописами ранньої доби, то воно базувалося на глибокому переконанні вченого, що «лише в XIV ст. остаточно визначився тип самостійної руської писемності» й у зв'язку з цим «уживання букв, звільняючись від впливу церковної мови, стало прямо залежати від долі відповідних звуків у живій мові того часу» [315, с. 88].

Методологічними дослідженнями «Исследований в области русской фонетики» (1893) лише частково вичерпувались утруднення, що виникали при лінгвістичному вивченні текстів. Зате натомість розв'язаних виникали нові неясності, особливо викликані питанням про відношення до пам'яток XIII ст. І О. О. Шахматов продовжував поглиблену працю над встановленням більш точних методів дослідження рукописів пізніше XIII ст. Вона була неминуче пов'язана з розв'язанням тих мовних проблем, яких О. О. Шахматов торкався в «Исследованиях в области русской фонетики». А необхідність цього перегляду була зумовлена виданням значної кількості діалектного матеріалу – стараннями самого О. О. Шахматова, дослідженнями з діалектології Ю. Ф. Карського, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунова, В. І. Чернишева та інших і систематизацією наявних даних в «Опыте русской диалектологии» (1897) О. І. Соболевського [259], а також новим поглядом, який відкрився О. О. Шахматову на процес утворення «русских нареч».

Окрім того, до перевірки встановлених методичних прийомів спонукали О. О. Шахматова якраз ті різні протиріччя, які виникли між ним та О. І. Соболевським у трактуванні методів побудови історичної фонетики та в оцінці свідчень окремих пам'яток [59, с. 186].

Б. М. Ляпунов у своєму дослідженні про долю редукованих голосних у російській мові [179] виходив з припущення, що писці синодального списку 1-го Новгородського літопису належали до числа

людей, які, мало цікавлячись мовознавством (за зауваженнями вченого), мали здібність чути, запам'ятовувати та передавати іншим такі відтінки вимови, які лінгвісти знають лише з книжок або виводять апріорним шляхом. Отже, у Б. М. Ляпунова орфографія пам'яток дорівнює фонетичній транскрипції. І хоч зв'язок прийомів Б. М. Ляпунова та В. М. Щепкіна з працями О. О. Шахматова не викликає сумнівів, проте О. О. Шахматов, визнаючи цінність їхніх досліджень, не повністю погоджувався з методами та з одержаними внаслідок цих досліджень висновками про долю редукованих голосних [323, с. 87 – 89].

Досліджуючи мову двинських грамот, О. О. Шахматов намагався виявити умови, що створюють орфографічну послідовність. Учений неодноразово зупинявся на питанні про традиційність орфографії, на яке постійно звертав його увагу О. І. Соболевський. О. О. Шахматов зазначав: «Розглядаючи правопис грамот відносно звуків живої мови, бачимо, що деякі з цих звуків, з суто графічних причин, зображуються двома й кількома різними буквами; що наявний збіг двох різних звуків у одному (як наслідок причин історичних); що різним звукам відповідає іноді одна буква; що деякі букви вживаються без певного фонетичного значення» [313, с. 89].

Щоб уникнути небезпеки відмінності букв сприйняти за відмінність звуків, О. О. Шахматов пропонував спостерігати випадки винятків з традиційної орфографії і уважно їх класифікувати, погоджуючи із свідченнями сучасних говорів. Лише за цієї умови можна уникнути змішування явищ орфографічно тотожних, іноді навіть фонетично подібних, що мають різне походження і виникли в ранню добу [там же, с. 112].

О. О. Шахматов визнавав користь статистичного методу при вивченні графіки: при точному підрахунку чіткіше розкривається випадковість чи, навпаки, фонетична достовірність окремих графічних знахідок. Зважаючи на те, що іноді належна оцінка таких ухилень від етимології утруднюється можливістю класифікувати те чи інше написання як помилку писця, О. О. Шахматов докладно аналізував приклади описок, класифікував та з'ясував їх виникнення [там же, с. 85 – 101].

Протилежна небезпека для дослідника тексту, як вважає учений, – за тотожністю буквеного значення, яке збереглося за традицією, не помітити відмінності звуків. О. О. Шахматов підкреслює, що звукова структура відомого фонетичного явища й територія його поширення не завжди визначаються виявами його в графіці. Явище могло зародитися раніше, ніж у пам'ятках: «пам'ятками акання засвідчено не раніше XIV століття, а тимчасом це явище більш давнє» [375, арк. 49]. О. О. Шахматов зазначав, що «головне джерело, звідки видобувається надійніший та найважливіший матеріал для історичної граматики – це, звичайно, сучасні живі говори» [336, с. 188].

Припускаючи південнослов'янський вплив, О. О. Шахматов окреслив перед собою завдання, які привели вченого до важливих методичних прийомів: докладно розглянути спрямування південнослов'янської графіки, шляхи її проникнення до східнослов'янської (переважно російської) писемності й точно визначити пов'язані з тією чи іншою системою штучні прийоми письма; указати етапи їх поширення в культурних центрах; прослідити процес пристосування південнослов'янських графічних явищ до живих особливостей народних говорів. Отже, тут уперше намітився фактор впливу графіки культурного центру, з яким пов'язана ця школа письма. Тож, окрім більш широкої та докладної розробки питання про вплив південнослов'янської графіки на російську, завдяки О. О. Шахматову намітились нові методологічні проблеми вивчення рукописів: на основі багатого філологічного та культурно-історичного матеріалу було обґрунтовано думку про можливість переносу до зовсім іншого діалектного середовища явища, що склалося в домінуючому центрі, та своєрідної переробки його в інших умовах – часто навіть без відповідності живим особливостям народної мови [375, арк. 49].

Пізніше О. О. Шахматовим до теорії культурної передачі графічних традицій було внесено суттєву поправку, згідно з якою засвоєння графіки домінуючого культурного центру супроводжується неповним пристосуванням її до зображення звуків, які засвоює говір, і само собою свідчить про вплив цього центру не тільки на школи письма, але й на саму мову сусідніх районів [374, арк. 19].

На думку В. В. Виноградова, на загальну зміну методологічних поглядів О. О. Шахматова в питанні про наступність орфографічних традицій вплинули спостереження Л. Л. Васильєва [59, с. 183]. Визнання впливу мови культурно-політичного центру на інші говори, до якого у взаємодії прийшли О. О. Шахматов та Л. Л. Васильєв [306, с. 12; 49, с. 189], знаходилось у гармонійному зв'язку з історико-культурними та етнографічними розвідками О. О. Шахматова й було блискуче застосоване в його твердженні про мову панівних класів Києва та про вплив київського півдня на все мовне життя давньої Русі [306, с. 13 – 15].

В. В. Виноградову видаються глибокими та тісними взаємозв'язки О. О. Шахматова та Л. Л. Васильєва, який узяв за мету своєї наукової діяльності реабілітацію фонетичної достовірності пам'яток, що не поступаються, на його думку, даним сучасної діалектології, через знаходження відбиття в них фонетичних процесів, реконструйованих О. О. Шахматовим для найдавніших епох [59, с. 196].

Витончений аналіз графічних і орфографічних явищ писемних пам'яток є характерним для праць Л. Л. Васильєва. Такий аналіз давав дослідникові змогу робити важливі спостереження щодо давніх фонетичних особливостей. Намагання бачити у вживанні тих чи інших

літер закономірності, зумовлені особливостями мови переписувача, було принциповою настановою Л. Л. Васильєва. Підкреслимо, що ця принциповість диктувалася ретельністю спостережень ученого над графіко-орфографічними явищами давніх пам'яток. Л. Л. Васильєв володів унікальною здатністю впорядковувати зроблені ним ретельні спостереження, а на основі цього впорядкування узагальнювати їх.

Характерно, що у своїй статті, присвяченій уживанню літер **Ѧ**, **ѧ** та **Ѩ** після приголосних, Л. Л. Васильєв наголошував на необхідності «докладного розгляду» вживання цих літер, на недопустимості обмежуватися «вказівкою на руське змішане їхнє вживання», яке свідчить «начебто про їхній збіг в одному звукові **a** з попереднім м'яким приголосним» [57, с. 181]. Тезу, згідно з якою «в усіх давньоруських пам'ятках вищезазначені букви вживалися одна замість іншої безсистемно», Л. Л. Васильєв назвав сумнівною: зібрані дослідником свідчення привели його «до думки, що в деяких давньоруських пам'ятках буквою **Ѧ** позначався звук, відмінний від звука, який позначався буквою **ѧ**» [там же].

Це твердження стало наслідком копіткої праці Л. Л. Васильєва над графічними особливостями таких давньоруських пам'яток XI ст. – середини XII ст., як Христинопільський Апостол XII ст., Збірник Троїцько-Сергіївської лаври XII – XIII ст.ст. (перший почерк), Златоструй XII ст. (другий і третій аркуші), 13 слів Григорія Богослова XI ст. За спостереженнями Л. Л. Васильєва, у цих пам'ятках буква **Ѧ** позначає голосний звук **ǣ**, який не пом'якшував попередній приголосний звук. Голосний **ǣ** (позначений буквою **Ѧ**) вимовлявся 1) на місці етимологічного носового голосного переднього ряду **ę** (**врѣмѦ**), 2) відповідно до праслов'янського голосного **ǣ** (**прамѦ**), 3) на місці голосного **a** після свистячого (**кѣнѦзѦ**), 4) відповідно до етимологічних сполучень **ja**, **je** після сонорних **p**, **v** (**морѦ**, **оумьрщѦктѣ**) [там же, с. 182 – 188, 199 – 204].

Ці висновки Л. Л. Васильєва збагатили історичну фонетику української, російської та білоруської мов. Їх високо оцінив, зокрема, В. В. Колесов. На його думку, наведені й проаналізовані Л. Л. Васильєвим написання «вказують на змішування **ę** - **ǣ** - **a** в певних фонетичних умовах до того, як виникло узагальнення **ǣ** < **ǣ** й **ǣ** < **ǣ** в одну фонему, але після втрати ринезму носовими голосними» [148, с. 81].

Л. Л. Васильєв висунув гіпотезу про розрізнення етимологічних **e** та **ǣ** в говорі Москви XVII – XVIII ст.ст. Розглядаючи московські пам'ятки цієї доби й праці В. К. Тредьяковського й О. П. Сумарокова, Л. Л. Васильєв переконливо довів, що мова Москви характеризувалася тим, що перед **e** в ній вимовлявся більш твердий приголосний, а перед **ǣ** – більш м'який. [52, с. 195, 202, 209, 214]. Ця гіпотеза була потім підтверджена В. В. Виноградовим [59, с. 267 – 279], а пізніше –

Б. А. Успенським, який знайшов ту саму відмінність у вимові приголосних перед голосними наголошеного складу, похідних з *e* та *ě* не лише в писемних джерелах, а й у сучасному літургічному читанні старообрядців [283, с. 37 – 39].

Про характер голосних звуків, які вимовлялися на місці *ě* та *e*, Л. Л. Васильєв писав: «Не варто випускати з поля зору, що... Тредьяковський через посередництво **ѣ** передавав французьке *ie* (наприклад, *новоманѣрныя, пѣса = пьеса...*), яке відрізняється від *e* не лише тим, що передає голосний звук, який має перед собою пом'якшений приголосний, а й своїм дифтонгічним характером, і ця остання обставина мимохіть викликає питання про дифтонгічний характер і московської букви **ѣ** XVIII ст., на яке, причому, дати позитивну відповідь неможливо» [52, с. 206].

Додаткові дані на користь дифтонгічності **ѣ** у мові Москви XVII – XVIII ст.ст. були знайдені В. В. Виноградовим [59, с. 281], а пізніше – Б. А. Успенським [282, с. 34, 58]. Унаслідок цих досліджень тепер можна напевне вважати, що в мові Москви XVII ст. – першої половини XVIII ст. звуки на місці *e* та *ě* розрізнялися під наголосом, причому ця відмінність виявлялася в тому, що перед ними виступали різні за твердістю – м'якістю парні приголосні, а також у тому, що самі голосні звуки були різні: буква *e* позначала звук *e*, а буква **ѣ** – звук *iĕ*.

Л. Л. Васильєв вважав, що між звуками, які вимовлялися на місці *e* та *ě* у мові Москви XVII ст. – першої половини XVIII ст., була наявна така ж «тонка фонетична відмінність», як між голосними звуками, які вимовляються на місці букв *ы* та *и*, *а* та *я*, *у* та *ю* після приголосних. Ця відмінність, на думку Л. Л. Васильєва, доступна лише «спостереженню обмеженого кола лінгвістів», а «для всієї маси тих, хто говорить російською мовою та пише нею», голосні ці тотожні [52, с. 95].

Пізніше М. В. Панов висунув тезу про те, що звуки, які вимовлялися на місці *e* та *ě* у мові Москви XVII ст. – першої половини XVIII ст., були варіантами однієї фонемі [205, с. 329].

Однією з незаперечних рис мовознавчих робіт А. Ю. Кримського є широке використання в них фактичних даних з давніх писемних пам'яток. Підкреслимо, що праці вченого з цього погляду виділяються з-поміж інших досліджень того часу, присвячених історії української мови. Особливо широко автор, як ніхто до нього та й після нього, залучив матеріал з українських грамот XIV – XVI ст.ст. та книг міських урядів для аргументації висунутих ним положень.

На час, коли працював А. Ю. Кримський, багато пам'яток східнослов'янської писемності ще не були розмежовані, не було визначено місце їхнього написання. А. Ю. Кримський провів глибоке дослідження фонетики багатьох пам'яток, які викликали тоді суперечності щодо їхньої

належності до певної території; і переважно на підставі фонетичних критеріїв багато в чому сприяв точнішому визначенню їхньої мовної природи, отже, й походження.

Не втратили й на сьогодні свого значення обґрунтовані застереження А. Ю. Кримського щодо некритичного ставлення до тих чи інших фактів, відбитих у пам'ятках [119, с. 36]. Він навів багато прикладів з орфографії пам'яток, які не завжди відбивали живу вимову, зокрема подвоєне написання літер **оо**, **аа**, **ии**. Такі написання могли бути звичайними помилками тих, хто писав, засобом позначення наголосу або відбивати сербську графічну традицію на східнослов'янському ґрунті. Так само не завжди змішування літер **оу** та **о**, **ю** та **є** свідчать про дифтонгічну вимову, властиву українській мові на місці етимологічних звуків **о** та **е** після занепаду в наступному після них складі редукованих **ь** і **ѣ**. Учений підкреслював, що треба також обережно ставитися до змішування літер **ь** та **и**, **ы** та **и** та деяких інших, визначаючи початок і розвиток відповідних фонетичних змін. Свідчення пам'яток набирають сили лише при порівнянні їх з діалектними явищами та при врахуванні взаємозалежності в ході різних фонетичних процесів [170, с. 221 – 243].

Аналізуючи наукову спадщину А. Ю. Кримського, зауважимо, що в деяких своїх дослідженнях автор ґрунтував свої теоретичні висновки лише на свідченнях писемних пам'яток, орфографія яких, як він сам не раз підкреслював, не завжди відбивала справжню вимову.

Деякі висновки А. Ю. Кримського, зроблені лише на основі орфографії писемних пам'яток, видаються непереконливими. Так, обґрунтовано довівши, що занепад редукованих **ь** та **ѣ** припадає на XI – XII ст., він підкреслював, що цей процес не на всіх територіях відбувся одночасно, й додав, що в Галичині він завершився пізно, у XIV ст., але в мешканців м. Львова й у XV ст. «наявність глухих можна іноді вловити», були вони «досить цілі» на той час і в Буковині, а в східних українців ще й у XVII ст. не в усіх говорах редуковані зникли. Доказом наявності редукованих голосних в українській мові в XV ст. і пізніше є написання **панъ Мошонъччи** замість **Мошонъчичь**; **сеси листъ** замість **сесь листъ** (Львів, вексель 1421 р.), **въ Ливовъ** замість **въ Львовъ** (Договірна грамота 1452 р.) і под. У зв'язку з цим М. А. Жовтобрюх ставив запитання: «Як же тоді в говорах Галичини, Буковини й Східної України, в яких, на думку дослідника, до XV ст. ще не зникли редуковані, уже тоді на місці етимологічних [о] та [е] вимовлявся секундарний голосний [і], розвиток якого тісно пов'язаний із занепадом [ь] та [ѣ]?» [119, с. 39].

Характеризуючи праці А. Ю. Кримського, ми відзначали, що діалектні дані він залучав дуже обмежено, для підтвердження вже одержаних результатів вивчення матеріалу давніх писемних пам'яток. По суті, діалектні дані виконують констатувальну роль: вони вказують, чи збереглося те чи інше явище в сучасних говорах (3.1).

О. О. Шахматов критично оцінював той підхід до пам'яток, який відбито в студіях А. Ю. Кримського (З.1).

Спираючись на дані писемних пам'яток, А. Ю. Кримський у праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» [168] називав одним з перших наслідків занепаду редукованих **ѣ, ѥ** подовження приголосних звуків у сполученнях «приголосний + **ј**». Як приклад він навів Ізборник 1073 р., де трапляється написання **Ілля, облишьшиѥ**. За А. Ю. Кримським, подовження розпочалося вже в XI ст., а «у XIV віці цеє з'явище цілком увійшло у норму, і одтоді в західномалоруському наріччі починається спрощення такого подвійного приголосного звука в один» ($m'm' > m'$) [168, с. 109].

У праці «Короткий нарис історії української мови» О. О. Шахматов теж описував подовження приголосних, на яке вказував, розповідаючи про «добу спільнопівденноруської одності» (XII ст.) [338, с. 43]. Певно, О. О. Шахматов не довіряв прикладам, що наводив А. Ю. Кримський, оскільки вказував, що процес подовження відбувався у XII ст., а не в XI ст. [там же].

Звернемося до сучасних інтерпретацій цього процесу. На думку М. А. Жовтобрюха, «у пам'ятках давньоруської писемності кінця XII – початку XIII ст. трапляються одиничні написання, які б можна розглядати як відбиття явища прогресивної асиміляції пом'якшений приголосний + [j]: в *безаконьни* (Успенський збірник XII – початку XIII ст., 152). Проте правдоподібніше таке написання розглядати як описку, звичайне помилкове повторення сполучення літер **нь**. Очевидно, процес цієї асиміляції завершується не раніше другої половини XIII ст. У староукраїнських пам'ятках XIV ст. його наслідки фіксуються вже безсумнівними свідченнями, хоч і не дуже часто: *збожю* (ВС, 1347, АЗР, I, 11), *богомолє* (Р., гр. 1376, 22), *осоуженню* (Є. Верк., XIV). Починаючи з XV ст. і далі, асиміляція пом'якшеним приголосним наступного [j] в писемних пам'ятках засвідчується вже досить численними прикладами: *печатю* (Рус., гр. 1422, 66), *с даню* (гр. 1434, 90) ... » [120, с. 209]².

Отже, М. А. Жовтобрюх на основі загальнотеоретичних міркувань з урахуванням матеріалу давніх писемних пам'яток зробив висновок, що процес асиміляції звука **ј** завершується не раніше другої половини XIII ст. Водночас А. Ю. Кримський, спираючись лише на матеріал давніх писемних пам'яток (Ізборник 1073 року, Успенський збірник XII ст., Богословіє

² Наведемо повні назви джерел, даних М. А. Жовтобрюхом у скороченні: Успенский сборник XII – XIII вв.; Вісліцький статут 1347 р.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею СПб., 1846. – Т. 1; Розов В. Українські грамоти. XIV і перша половина XV в. – Т. 1. – К., 1928; Євангеліє Верховича XIV ст.; Українські грамоти XV ст. Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. – К., 1965 [120, с. 346 – 350].

Дамаскина XII ст.), твердив, що подовження приголосних розпочалося ще в XI ст.

Продовжуючи розмову про наслідки занепаду редукованих **ѣ, ѥ**, можна помітити ще один цікавий момент. У праці «Короткий нарис історії української мови» О. О. Шахматов зазначав, що після зникнення у вимові **ѣ, ѥ** у «південноруському наріччі» подовжилися голосні попереднього складу. Він вважав, що таке подовження було притаманне й іншим «руським наріччям», але в них ці подовжені голосні потім скоротилися. Іншою була їхня доля в «південноруському» наріччі: «Але в південноруському, на противагу іншим руським наріччям, здовжені **о, ѿ, е**, не встигнувши ще скоротитися, перейшли в дифтонгічні сполучення: **ѹѡ, ѱѡ, іѣ**» [338, с. 47].

Це «південноруське явище» О. О. Шахматов характеризував більш докладно. Дослідник указував на відкриття О. І. Соболевським «нового **ѣ**» у низці писемних пам'яток, де трапляється написання **ѣ** замість **е** в тих випадках, коли в наступному складі знаходився **ѣ** (рідше **ѥ**), що потім занепав. Так, у Добриловому Євангелії 1164 р. наявні такі приклади: **сѣдмь, шѣсть, камѣнь** та ін. Найчастіше «новому **ѣ**» відповідає сучасний український звук **і**, який виник із дифтонга **іѣ**, що з'явився на місці подовженого **е**: **ніч, сіль, шість** і т. д.

Першим такий **ѣ** відзначив О. О. Потебня, який назвав його «секундарним» [232, с. 43 – 44]. Термін «новий **ѣ**» запропонував О. І. Соболевський. Йому належить заслуга докладного вивчення цього явища. Відповідність «нового **ѣ**» і сучасного українського **і** (**шѣсть - шість**) дала О. І. Соболевському підставу такі джерела, у яких він знайшов цю графічну особливість, визначити як «малоруські» («галицько-волинські») пам'ятки [260, с. 6 – 30].

Термін О. І. Соболевського *галицько-волинські пам'ятки* тісно пов'язаний з гіпотезою М. П. Погодіна, згідно з якою український народ і його мова пізнішого походження, а населення Середньої Наддніпряни було «малоруським», а не просто «руським» чи навіть «великоруським» [218, с. 113 – 139]. Саме тому О. І. Соболевський назвав відкриті ним пам'ятки не київськими або переяславськими, а «галицько-волинськими» [260, с. 6 – 7].

Аналізуючи гіпотезу Погодіна - Соболевського, О. О. Шахматов зазначав, що «О. І. Соболевському пощастило визначити групу не галицько-волинських, а просто малоруських пам'яток, причому пряий висновок із його спостережень – це спроможність виводити історію малоруської мови далеко за XII вік» [338, с. 52].

А. Ю. Кримський у праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» [168] не згадував про гіпотезу Погодіна - Соболевського. Він говорив про «замінну довготу» як наслідок занепаду редукованих **ѣ, ѥ**.

«Корінні» звуки *о*, *е*, що стояли перед тим складом, де зникали *ъ*, *ь* або де *и* переходило в *й*, подовжувалися, потім подовжені *е*, *о* переходили в дифтонги, які збереглися в деяких архаїчних говірках ще й до сьогодні. Дифтонг *іе* легко й швидко почав переходити в монофтонг *і*: *шесть* > *шієсть* > *шість* [там же, с. 110 – 111].

Відомо, що в А. Ю. Кримського є праці, полемічно спрямовані проти «нового **ѣ**» О. І. Соболевського. А. Ю. Кримський висловлювався про це явище надто категорично: «ніякого галицько-волинського **ѣ** не існує» [171, с. 31].

Отже, якщо О. О. Шахматов вважав, що спостереження О. І. Соболевського над уживанням «нового **ѣ**» потребують лише кількох поправок, то А. Ю. Кримський, з погляду О. О. Шахматова, спростовував саму ідею, «підточуючи цим будову історичної граматики малоруської мови» [304, с. 159].

Працюючи над матеріалом праці «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» [168], не можна залишити без уваги міркування А. Ю. Кримського щодо «ствердіння» звука *е*. Учений висловив думку про те, що близько XIV ст. «затвердла» вимова звука *е*, тому замість *небо*, *дерево*, *будемь* південноруси «рішуче» почали вимовляти *небо*, *дерево*, *будем* (тверді приголосні *н*, *д*, *р* та ін.) [там же, с. 112]. Однак такий «твердий» *е* в ненаголошеній позиції міг «плутатися з ненаголошеним *ы*, ба навіть іноді з *у* та *о* («мы будемь» – дуже звичайна форма в буковинських грамотах XIV – XV віку; «бозо льсти» в Вислицькій грамоті 1393 р. = «везо льсти»)» [там же, с. 112].

О. О. Шахматов на прикладі українських говірок теж зазначав, що в ненаголошених складах *е* переходить в *и* чи *ы*: *силó*, *нисé*, галицьке *на дрúгы сылó*, *вырытéно* і т. д. [338, с. 66]. Але він не вважав, що в ненаголошеній позиції *е* міг «плутатися» з *у* та *о*: сучасні О. О. Шахматову говори не давали такого матеріалу, а в прикладах, подібних тим, що навів А. Ю. Кримський, О. О. Шахматов бачив механічні помилки писців [там же, с. 67].

Безперечно, судження А. Ю. Кримського стосовно змішання *е* з *у* та *о* є непереконливими, і такі написання в пам'ятках правдоподібніше розглядати як описки, помилкове вживання букв *у* та *о*. Зазначені написання спостерігаються в деяких випадках, а тому не можуть бути доказом наявності фонетичного явища, описаного А. Ю. Кримським.

Характерно, що О. Б. Курило не тлумачила дані пам'яток буквально, зазначаючи, що не слід довіряти даним пам'яток при вивченні дифтонгів [175, с. 4].

Заслуговує на увагу й позиція В. О. Богородицького. Він пропонував з особливою обережністю ставитися до вибору пам'яток

писемності для лінгвістичного аналізу, порівнювати пам'ятки лише одного синхронного зрізу при «включеному просторі» [26, с. 46; 23, с. 68 – 69].

У другій половині ХХ ст. традиції творчого підходу до пам'яток писемності надалі розвивалися.

Прикладом плідного використання давніх писемних пам'яток як джерела вивчення історії мови стали праці таких визначних компаративістів другої половини ХХ ст., як В. В. Колесов та Ю. В. Шевельов.

У праці В. В. Колесова «Историческая фонетика русского языка» бачимо цікаві спостереження історика російської мови над позначенням м'якості приголосних у давньоруських рукописах [148, с. 83 – 91]. Характерно, що перед цим учений, покликаючись на Л. Л. Васильєва [57], зазначав, що звичайно споконвічно м'які (або палатальні) приголосні в давньослов'янських рукописах позначалися за допомогою йотації голосного, який ішов за приголосним, наприклад **вонѣ, дрѣвѣк , помышлати** (тобто [н''а], [л''е], [л''а]) на відміну від **лещи, лѣгоу, ѡгна** (тобто [л'е], [л'а], [н'а]) тощо. У більш давніх рукописах, до яких належить і Путятина Мінея (ХІ ст.), це єдиний спосіб позначення палатального, який винесено з церковнослов'янської писемної традиції і який майже точно відповідає споконвічно фонетичним відносинам [148, с. 84]. В. В. Колесов зауважував, що пізніше з'являються інші позначення, найбільш поширене з яких – знак камори над рядком. Він ставився у проміжку між приголосним і голосним: **въ њѣмь**. Таке позначення трапляється в 13 словах Григорія Богослова (ХІ ст.) з цікавою диференціацією стосовно традиційного позначення: палатальні приголосні, як і раніше, позначалися йотацією наступного голосного, іноді й каморою, тоді як приголосні вторинного пом'якшення позначалися лише каморою: **гнѣвъ, по винѣ, стѣнѣ, огнь, огнѣ**, але й **огнѣмь** [там же].

Далі автор здійснив низку цікавих спостережень і зазначив про те, що, скажімо, з'являються інші способи позначення м'якості. Найбільш важливою особливістю рукописів кінця ХІ ст. – початку ХІІ ст., відзначав В. В. Колесов, є поширення різних графічних засобів позначення м'якості приголосних. В Архангельському євангелії (1092 р.) з'явилося використання крюка праворуч від літери (н); в іншій пам'ятці – Минеї Дубровського (ХІ ст.) – палатальні позначені крапками, а палаталізовані – йотацією голосного [там же].

На початку ХІІ ст. з'явилося багато південноруських рукописів зі змішуванням крюка і йотації, причому палатальні позначені за допомогою крюка. Приголосні вторинного пом'якшення позначені або крюком, або йотацією [там же, с. 85].

Для праці В. В. Колесова характерними є ретельні спостереження над уживанням засобів пом'якшення приголосних, і на основі цих спостережень автор зробив дуже цікаві висновки. Він зазначав, що переважно зміна графічних позначень палатальності в давньоруських рукописах іде в такій послідовності: до середини XI ст. – йотація, з середини XI ст. до початку XII ст. одночасно з йотацією розвивається вживання камори, з кінця XI ст. й до кінця XII ст. звичайним засобом вираження палатальності стає крюк. При цьому на першому етапі як м'які можуть виступати пом'якшені **л, н, р, з, с**; на другому етапі становище суттєво не змінюється, але з кінця XI ст. кількість пом'якшених, що передаються як м'які, збільшується, а із середини XII ст. ця зміна практично охоплює всі типи приголосних [там же, с. 86 – 87].

В. В. Колесов зазначав, що вибір того чи іншого знака для позначення палатальності навряд чи є випадковим. До середини XI ст. стійке спрямування на йотацію пов'язане з розподілом голосних на початку слова. Графічні сполучення типу **ѣ, ѣѣ, ѣа** позначали не сполучення **ј** з голосним, а передній нелабіалізований голосний. У написаннях типу **дрѣвлѣ** буква **ѣ** позначала не лише м'якість **л**, а й відсутність лабіалізації голосного **е**. Споконвічно м'які шиплячі **й џ** у цій позиції не сполучалися з літерою **ѣ**. Там, де чергування з лабіалізованим не могло виникнути (наприклад, перед **ѣ**), звичайно немає йотації. Палатальність **л, н** наявна сама по собі, незалежно від наступного голосного, і її нема потреби позначати. Пов'язана з фонетичними змінами поява камори (а потім і крюка) стала переверотом у графіці. Тепер знак пом'якшення став можливим перед будь-яким нелабіалізованим голосним, тобто також і перед **ѣ, џ, ѣ**. Навіть графічно цей знак відірвався від голосного елемента складу і тепер позначав не певну якість голосного, а особливість усього складу в цілому; його функція почала нагадувати функцію титла; пор. **нынѣ** [нынѣ] як **гѣ бѣ**. Саме в цей час відбувалося відзначене Л. Л. Васильєвим [54, с. 71 – 76] неорганічне пом'якшення **н' > н** (**н'** напівм'якого у **н** палатальний) після **з, к** у словах типу **гнѣвъ, огонь, огню**, що можна побачити в 13 словах Григорія Богослова (XI ст.) [148, с. 87].

На думку В. В. Колесова, це є доказом того, що камора дійсно пов'язана з позначенням м'якості цілого складу, а не лише одного звука **н** [там же].

Введення крюка так само вказувало на те, що позначення м'якості приголосного знову змінилося: слід передати саме м'якість або твердість приголосного, незалежні від якості наступного голосного. Варіанти самих голосних літер стали непотрібними й поступово змінили своє призначення (**ѣ – ѣа**) [там же].

Відзначимо, що фонетичні зміни В. В. Колесов розглядав у тісному зв'язку зі змінами морфологічними. Учений писав, що в таких формах, як

вѣсѣ, внѣсѣмь, спостерігалися різні за якістю свистячі [148, с. 88]. Проте «другий ступінь м'якості» й тут не спричинявся до нефонематичного пом'якшення *с* перед *ѣ*, і одна й та сама парадигма давала фонетично подібні, але фонематично нерівноцінні типи пом'якшення приголосного в корені слова. Крім того, ціла серія морфологічних вирівнювань спричинилася до того, що одне й те саме закінчення стали набувати фонематично різні основи. Учений наводив приклади форм місцевого відмінка однини **кони** [*кон'и*], **дњи** [*д'ьн'и*], **конѣ** [*кон'ѣ*] (від іменників **конь, днь, конъ**); закінчення збігалось й у твердих, і в м'яких основах, але у твердій основі зберігалось *н'*, а в м'якій – функціонально рівноцінне йому *н''*» [там же]. Така подібність у функції сприяла збігу м'яких і напівм'яких приголосних в одній фонемній одиниці. «Вторинне пом'якшення напівм'яких, – пише В. В. Колесов, – почалося в тих приголосних, які мали подібні (однакові за утворенням) палатальні й палаталізовані (*н''*, *н'*) варіанти, пов'язані спільністю функції. Відбувся перерозподіл відтінків двох фонем, зумовлений межами їхнього варіювання» [там же, с. 89]. В. В. Колесов розглядав це на прикладі фонем *н''* і *н'* і зазначав, що у зв'язку зі збігом цих фонем виникла нова, спільна для них диференційна ознака. Врешті-решт їх спільною ознакою стала палаталізованість. Палаталізованість – додаткова йотова артикуляція основного приголосного. Цим давньоруське вторинне пом'якшення відрізнялося, зазначав учений, від давньопольського та давньочеського, у яких вибір був зроблений на користь середньоязикової артикуляції. Особливість давньоруського варіанта полягала в тому, писав В. В. Колесов, що палаталізованість у принципі можлива для будь-якого приголосного, а палатальність – ні, і тому в російській мові пізніше виникла кореляція приголосних за твердістю – м'якістю [там же].

Об'єктивним критерієм виділення кореляції за твердістю – м'якістю з попередньої палатальної зони утворення стала поведінка задньоязикових і губних приголосних, яким практично дуже важко набути пом'якшення (навіть у сучасній російській літературній мові вони вимовляються як м'які й сприймаються як м'які лише завдяки вокалічним переходам, тобто глайдам (напівголосним) типу *нить* [*njit'*]). Тому, робить висновок учений, у тих російських говорах, у яких губні й задньоязикові не входили в кореляцію за твердістю – м'якістю, зберігся і вихідний палатальний ряд, оскільки лише задньоязикові й губні не можуть утворити середньоязикового ряду. Свого часу такі зміни торкнулися білоруської мови: крім палатальних, вона включила в протиставлення за твердістю – м'якістю лише зубні, які й самі стали палатальними (наприклад, *дети* вимовляється як [*д'зец'и*] (дзеання, цекання). У давньоруській мові, отже, виникло не вторинне пом'якшення напівм'яких, а, скоріше, фонематичне

ствердіння палатальних, бо напівм'який (палаталізований) «твердіший» за палатальний [там же, с. 89 – 90].

Збіг звуків *л*” і *л*’ в давньоруських рукописах відбивався в змішуванні літер, які вказують саме на ствердіння палатальних. Так, в Ізборнику Святослава (1073 р.) форми типу **недѣла**, **землоу**, **на ноу**, **прѣмышлан** та ін. трапляються досить часто [там же, с. 90].

Отже, спостереження над особливістю вживання в давніх пам'ятках камори, йотації та крюка дозволило В. В. Колесову зробити висновок, що вторинне пом'якшення є не фонетичним збільшенням ступеня м'якості напівм'яких (пом'якшених) приголосних, а фонологізацією фонетичної м'якості, яка вже існувала в складі. Такий процес відбувався внаслідок морфологічних причин не для всіх приголосних одночасно; на різних територіях Давньої Русі виникли власні типи фонемних протиставлень [там же, с. 91].

У праці «Історична фонологія української мови» Ю. В. Шевельов писав про перехід *ѣ* > *i* й дуже багато спостережень зробив на матеріалі давніх писемних пам'яток. Учений зазначав, що в ранньосередньоукраїнських пам'ятках просунення *ѣ* вперед засвідчено змішуванням букв **ѣ** та **и** (іноді замість **ѣ** вживається **ы**). Найдавніші вірогідні дані, що свідчили про цю зміну, можна знайти в Молдавських грамотах: **витазю** (давальний відмінок однини) проти **вѣтазѣва** (присвійний прикметник жіночого роду) (1392 р.), **крыпость** «фортеця» (1393 р.); **дигемъ** (давальний відмінок множини), **вѣра** – **вира**, **лис** «ліс» (1400); **привисили** «привісили» (1400 – пор. рос. *привесили*), **дидъ** «дід» (1452) та ін. [339, с. 541].

Далі автор зазначив, що в Галичині та, ймовірно, на Поділлі спостерігалася та сама тенденція, хоч і з меншою кількістю прикладів у пам'ятках. Він пояснював це сильнішим впливом правописної традиції. Наприклад, у грамотах фігурують **Андриашь** (1398, Коломия), **розьиздѣ** (давальний відмінок однини) (1404, Галич), **лит** «років», **привисит** «привісить» (1407, околиця Перемишля) та ін. Дещо пізніше з'явилося *i* з *ѣ* на Волині, про що свідчать приклади з грамот: **велили** «веліли», **видив** «бачивши» (1434, Луцьк), **синожатми** (1440, околиця Володимира) та ін [339, с. 541].

Ю. В. Шевельов відзначив, що поодинокі написання такого типу проникали навіть у поліські пам'ятки, хоч, на думку автора (він спирався на дані сучасних поліських говорів), це явище було відбиттям південних зразків; отже, зазначені написання не відбивали місцевої вимови, наприклад **спиваюци**, **сиатели** «сіячі», **херовѣмомь** (давальний відмінок множини) (Ізмарагд 1496) [339, с. 542]. Особливу увагу слід звернути на те, що в сучасних поліських говорах немає написання *i* на місці *ѣ*, а в поліських пам'ятках є змішування букв **ѣ** та **и**. Звідси вчений і зробив

висновок, що це є особливістю південного впливу, а місцева (поліська) діалектна вимова в пам'ятках не відбилася [там же].

Автор розглядав ще низку прикладів з пам'яток, зауважуючи, що в пам'ятках XI – XII ст.ст. немає даних щодо переходу *ě* > *i*. Проте починаючи з кінця XIII ст. вони з'являлися, наприклад **витры** у Галицькому євангелії (1288 р.); **лннивыи, окаменило, лѣкоуієть** та ін. [339, с. 542].

Автор порівняв переходи *ě* в *i* та *i* в *у*, зробив висновок про їхню відносну хронологію і дав абсолютну хронологію цих двох явищ. Мовознавець уважно розглядав пам'ятки за певними територіями й співвідносив дані пам'яток з даними сучасних говорів. Характеризуючи діалектні дані, Ю. В. Шевельов також досить докладно описував писемні пам'ятки [339, с. 545 – 547]. Отже, у Ю. В. Шевельова, як і у В. В. Колесова, ці два джерела дійсно виступали як рівнозначні (3.1).

Вивчення групи пам'яток, об'єднаних за ознакою віднесеності до різних періодів, може надати змогу реконструювати мовну систему відбитого в них діалекту та її реалізацію в мовленні на різних синхронних зрізах, у динаміці [187, с. 63].

Дослідження мовознавців другої половини XX ст. показало, що вивчення групи пам'яток, об'єднаних за ознакою одночасності, але різнотериторіальних, може дати змогу реконструювати мовну систему в її діалектному варіюванні на одному синхронному зрізі. При цьому може видатись доцільним вивчення пам'яток, які належать за сучасним діалектним членуванням до різних, але суміжних територій [там же].

Вивчення груп пам'яток, які належать до різних територій і до різних періодів історії, із залученням даних діалектології та лінгвістичної географії, надасть змогу подати повний опис діалектів східнослов'янських мов. Вивчення різночасових і різнотериторіальних за походженням пам'яток не може відбутися без попереднього вивчення інших об'єднань писемних джерел [там же].

Історичну діалектологію не можна створити за допомогою ретроспективного вивчення сучасних діалектів і сучасного діалектного членування, тому що таке вивчення позбавлене провідного компонента історії – абсолютної хронології. Ретроспективне вивчення необхідне як коригування писемних фактів, вилучених із писемних джерел. Вважаючи писемні пам'ятки одним з основних джерел історичної діалектології, слід визнати, що вона може бути створена за допомогою методики синхронних зрізів. Вивчення історії діалектів і діалектного членування за писемними джерелами не може проводитися без урахування даних інших наук. Створення історичної діалектології неможливе без значних попередніх досліджень як у галузі вивчення пам'яток, так і в галузі лінгвістичної географії, без серйозних критичних узагальнень фактів, які були отримані раніше [там же, с. 65].

Починаючи з часів О. І. Соболевського та О. О. Шахматова, вивчення пам'яток писемності в історико-лінгвістичному й історико-діалектологічному аспектах протягом ХХ ст. накопичило величезний фактичний матеріал. Вивчення було як «інтенсивним», тобто вивчалася монографічно одна пам'ятка, так і «екстенсивним» – вивчалися певні явища в різних пам'ятках, однак заздалегідь продуманої програми дослідження пам'яток східнослов'янської писемності ще не було укладено. І тому в історичній лінгвістиці не склалося такої ситуації, коли б на основі вже вивчених матеріалів можна було б створити фрагменти історичної діалектології [там же, с. 14].

Історики мови 40-х рр. – кінця ХХ ст. наголошували на тому, що пам'ятки писемності східнослов'янської локалізації досить різні, і мовні відомості, які можна вилучити з них, теж виявляться різними [129, с. 75].

Якщо мова реалізується в сукупності своїх різновидів, і насамперед в різновидах територіальних, то ці різновиди включають до своєї структури постійні елементи фонологічної, морфологічної, синтаксичної та словотвірної систем, а також переважну частину словникового складу. Але вони є саме різновидами цієї мови, тому що відрізняються один від одного перемінними (діалектними) елементами [там же].

Отже, вивчаючи текст з погляду відображення в ньому, наприклад, фонетичних явищ живого народнорозмовного говору, необхідно не лише визначити характер зафіксованих у ньому діалектних рис, а й установити за цим текстом ту мовну фонетико-фонологічну систему, яка прихована за графікою й орфографією тексту і яку утворюють постійні елементи цієї системи разом з її перемінними. Пам'ятки писемності різних жанрів, різного стилістичного характеру, які належать до різних типів писемної мови, різною мірою будуть відображати діалектні особливості, але рівною мірою – постійні елементи. Саме тому й необхідно при визначенні групи пам'яток, які підлягають вивченню, включати до неї тексти і ділової, і розповідної, і конфесійної, й іншої писемності – тільки тоді можна бути впевненим, що система мови, якою написані ці тексти, в її постійних елементах тотожна сама собі. І водночас різні за жанром й іншими ознаками пам'ятки будуть давати різні відомості про діалектні елементи системи, як вони реалізуються в народнорозмовному, по суті діалектному, мовленні. З цього погляду найбільші відомості, як відомо, про перемінні елементи мовної системи надає ділова писемність і різного роду неофіційне листування [164, с. 5].

Використовуючи історико-діалектологічне вивчення пам'яток східнослов'янської локалізації, поєднуючи їх у групи за територіальною ознакою, важливо зазначити, які результати можна отримати при такому вивченні.

Як відзначали деякі мовознавці 40-х рр. – кінця ХХ ст., дослідження групи пам'яток, об'єднаних за ознакою одночасності й

однотериторіальності їх створення, дозволяє з достатньою мірою вірогідності реконструювати систему відбитого в них діалекту на певному етапі його розвитку, тобто на одному синхронному зрізі. Реконструкція цієї системи означає визначення як її мовних, так і діалектних елементів у їхніх взаємозв'язках та взаємовідношеннях. Звичайно, за даними писемності не можна встановити межі діалекту, який вивчається, чи провести ізоглоси. Тому історик мови, спираючись на дані лінгвістичної географії, визначає лише діалектну віднесеність тих чи інших установлених ним діалектних явищ, але не визначає меж їхнього поширення. «Аналіз писемних текстів дозволяє створити узагальнену картину територіального варіювання, – відзначала К. В. Горшкова. – Факти, вилучені з пам'яток писемності, дають змогу визначити час появи певних діалектних відмінностей, які можуть бути підставою для діалектного членування мови й групи говорів» [97, с. 23].

3.3. Удосконалення методики дослідження сучасних діалектних даних

На думку В. І. Макарова, у середині XIX ст. завершився перший, емпіричний період вивчення східнослов'янських говорів і почався новий – працею І. І. Срезневського «Мысли об истории русского языка» й дослідженнями О. О. Потебні – теоретичний етап, якому було властиве активне осмислення накопичуваного матеріалу з погляду лінгвістичної оцінки. Суттєвим поштовхом до відмежування діалектології від етнографії стала переоцінка ролі «живої» мови у вивченні лінгвістичного минулого й визнання її провідним джерелом відомостей цього роду, у зв'язку з чим поруч з діалектологією історичною все помітніше розроблялась діалектологія описова, яка вивчала сучасний говір не як допоміжну складову при вивченні мови, а як самостійне наукове ціле, тобто говір як систему [187, с. 13].

В останній чверті XIX ст. поглиблене вивчення територіальних говорів здійснювалося в таких напрямках: літературна мова й говори (спільне й відмінне); пошук початку відліку при врахуванні статусу говору; розмежування соціального й індивідуального в говорі; диференціація говору за віковим, статевим, інтелектуальним, емоційно-експресивним та іншим параметрами; варіативність у говорі та її витоків; характер норми в літературній мові й у говорі; територіально-соціальна сутність сучасного говору; розробка проблеми системної організації говору; процеси нівелювання говорів; методика збирання й обробки фактичного матеріалу; перевірка на практиці ідей лінгвістичної географії [там же, с. 27].

Під впливом молодогограматиків значно поліпшилася методика запису народних говорів (у зв'язку з розвитком наукової фонетики) [114, с. 139 – 160].

У своїй лекції, прочитаній у 1871 р., визначаючи завдання дослідження «руської мови», М. О. Колосов висунув таке твердження: «Історик мови повинен мати на увазі переважно елементи живої народної мови, яку необхідно чітко виділити з маси форм, звукосполучень і синтаксичних зворотів, властивих мові книжній. Не розрізнявати особливостей живого народного мовлення в пам'ятках від особливостей книжного – значить перекручувати історію мови» [157, с. 11]. Особливо зручно це робити, на думку вченого, у добу, сучасну дослідженню: наукові матеріали можливо вилучати не лише з писемних пам'яток, й з безпосереднього джерела, з «живої» мови. Але в цьому разі досліднику мови доводиться іноді зустрічатися з певними труднощами: з діалектною різноманітністю «живої» мови, з неможливістю іноді безпосередньо знайомитися з народними говорами (учені вимушені користуватися виданнями різних збирачів народних творів, які свідомо чи несвідомо в більшій частині випадків хиблять проти народної мови під впливом орфографії).

Отже, ще на початку своєї діяльності М. О. Колосов усвідомлював усю важливість залучення для дослідження діалектів, проте більше уваги приділяв дослідженню давніх пам'яток; до систематичного вивчення народної мови вчений приступив дещо пізніше. Так, у «Матеріалах для характеристики северновеликорусского наречия» М. О. Колосов виходив з твердження, що висновкам повинне передувати накопичення матеріалів і їхня розробка. Учений досліджував дані говорів західної частини північновеликоруського наріччя, пояснюючи це прагнення тим, що в цьому наріччі збереглося більше давніх особливостей «руської мови». У вищезазначеній праці не стільки пояснюються факти народної мови, скільки описуються. На думку М. О. Колосова, для пояснення в багатьох випадках час іще не прийшов, можна лише порушувати питання, чекаючи на відповіді в майбутньому [161, с. 2].

«Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия» є звітами вченого про вивчення народної мови в різних північних губерніях. Почавши свої дослідження з Новгородської губернії, М. О. Колосов прийшов до висновку, що мова населення губернії являє багатство діалектного різноманіття, у якому досить важко розібратися. З усіх діалектних ознак жодна не виявилася замкнутою в певних межах. Учений зауважував, що в багатьох суміжних районах місцевості є великі розбіжності у звукових рисах мови населення. І, навпаки, нерідко подібні й навіть тотожні риси говорів можна зустріти на протилежних кінцях губернії [160, с. 2].

Говорячи про відмінність російської мови від української, М. О. Колосов зауважував, що ненаголошений *о* переходить в *а* в південновеликоруських говорах, чого немає в українській мові, проте спостерігаються винятки: зрідка трапляються випадки переходу *о* в *а* в коренях слів і закінченнях, тобто іноді діє той самий звуковий закон, який в південновеликоруських говорах є постійним [161, с. 3].

Виходячи з вищесказаного, М. О. Колосов прийшов до думки про неможливість охарактеризувати окремі говори, і він обмежився зведенням до єдиної системи того, що було підмічено ним на території всієї губернії. Для того щоб зібрані матеріали не втратили своєї цінності й для характеристики окремих говорів, при кожній повідомлюваній особливості вказане місце, де вона була почута М. О. Колосовим. Спостерігач дотримувався подібної системи й в інших звітах, повторюючи, на думку Ю. Ф. Карського, ту ж помилку, що й у праці «Очерк истории звуков и форм русского языка», а саме: поширення на цілий район тих рис, які характеризують лише окремі говори [139, с. 635].

Матеріали, зібрані в попередніх двох працях, були покладені в основу «Обзора звуковых и формальных особенностей народного русского языка» [162].

Спеціальним предметом дослідження М. О. Колосова стало «великоруське наріччя» порівняно з «малоруським» та білоруським [162, с. I]. У зазначеній праці автор не характеризував окремі «великоруські говори», хоч і чітко визначав межу між ними. Своє завдання М. О. Колосов убачав у тому, щоб визначити звуковий і формальний тип російської мови порівняно з українською та білоруською [162, с. II]. Кожна особливість народної мови (якщо це можливо) порівнюється з особливостями інших говорів, явища сучасної мови порівнюються з відповідними в давньоруській мові. Учений зауважував, що не завжди цей зв'язок можна було визначити; не завжди також удавалося автору встановити залежність між сучасними особливостями мови. Незадовільність своїх спроб у цьому напрямі М. О. Колосов пояснював недостатнім розвитком сучасної йому науки про мову. Мовознавець вважав, що в майбутньому можна буде розраховувати на такий стан лінгвістики, при якому фахівець на підставі деяких відомих рис буде спроможним робити висновки про інші, теоретично визначаючи звуковий вигляд мови чи наріччя [162, с. III].

На думку Ю. Ф. Карського, недолік праці М. О. Колосова полягав у тому, що він не провів достатню підготовчу роботу, тобто не вказав точне географічне поширення тих чи інших діалектних особливостей, а також не виділив чітко окремі говори, хоч матеріали для складання їх були наявні, біля кожної звукової риси було вказане місце, де вона спостерігається [139, с. 636].

В. О. Богородицький дорікав М. О. Колосову за те, що він не розрізняв у своїх дослідженнях різні ненаголошені позиції, від чого його

виклад ненаголошеного вокалізму є досить заплутаним. Крім того, у дослідженні М. О. Колосова немає цілісного огляду якого-небудь північновеликоруського говору; є лише приклади, узяті з різних говорів тієї чи іншої місцевості; отже, ці приклади, зіставлені разом, належать у своїй цілісності «фіктивному» говору. Праця М. О. Колосова є прикладом екстенсивного дослідження північновеликоруських говорів. На порядку денному ставали дослідження інтенсивного характеру, спеціальні для окремих говорів [25, с. 247 – 248].

Водночас М. О. Колосов відзначав, що неповний опис цілого наріччя, коли дослідник позначає в ньому лише найбільш виразні місцеві риси, значно менш цінний, ніж усебічне вивчення якогось одного говору [160, с. 9]. Отже, теоретично М. О. Колосов обґрунтовував пріоритетність інтенсивного дослідження певного говору.

Ця вимога з'ясовує уявлення вченого про говір як цілком конкретну одиницю, яка має визначені межі; вона свідчить про тлумачення М. О. Колосовим говору як реальності, усередині якого елементи пов'язані різними відношеннями. На думку вченого, у майбутньому, тобто з розвитком теорії та практики лінгвістичного аналізу, спеціаліст на підставі деяких відомих рис наріччя зможе робити висновки про інші його риси, теоретично визначаючи звукову чи іншу суть певної територіально-мовної одиниці [162, с. 3]. Поки ж М. О. Колосов намагався формально виразити відношення типів переднаголошеного вокалізму після твердих і м'яких приголосних у російських наріччях у вигляді формули $o : a = e : я ('a)$, що відображає певну закономірність: окання так відноситься до акання, як екання до якання; при цьому теоретично була запропонована посередня ланка у вигляді звука 'o між e (єканням) та 'a яканням [там же, с. 5].

Отже, М. О. Колосов підкреслював необхідність усебічного вивчення одного окремого говору, що є принципово важливим твердженням (учений враховує різні цілі збирання діалектного матеріалу: накопичення фактів для вивчення окремих самостійних говорів у їхньому сучасному стані й ретроспективі та вивчення поширення окремих діалектних явищ).

Ідея максимально глибокого й вичерпного пізнання окремого говору, його інтенсивного опису була впроваджена й розвинута в цей період у працях інших учених. В. О. Богородицький у 1881 р., виступаючи за вивчення фонетичних явищ говору не окремо, а в колі інших, одночасних з ними, наполягав на найточнішому й найдетальнішому ознайомленні з усією звуковою системою цього говору, оскільки, як він писав, «явища, які, з першого погляду, не мають між собою нічого спільного, насправді виявляються пов'язаними між собою». [24, с. 279 – 280]. Такими зв'язками характеризуються не лише звуки в межах «звукової системи»; звуки пов'язані з явищами морфологічного, семасіологічного

характеру, тому необхідно визначати характер і всіх цих зв'язків, і реалізацію в них кожного звукового явища. У теорії В. О. Богородицького видається надзвичайно цінним те, що ці зачатки системного підходу до говору й мови поєднувались у нього з порівняльно-історичним методом дослідження живої матерії говору, що відбивалося в історичному вивченні явища з одночасним пізнанням еволюції всіх інших, тісно пов'язаних з ним явищ того самого говору й порівнянням усіх їх з відповідними системами інших говорів у їхньому історичному розвитку [там же].

В. О. Богородицький на основі зіставлення говору села Бледа під Люблянню з російською літературною мовою започаткував типологічне вивчення слов'янських мов на рівні фонетики [22, с. 66]. Учений розробляв так званий так званий синхронно-діахронічний метод [187, с. 24], обґрунтовуючи необхідність у сучасному стані діалекту знаходити нашарування минулого й зародки майбутнього.

Як зразок системного вивчення окремого говору звичайно наводять дослідження М. М. Дурново «Описание говора деревни Парфёнок, Рузского уезда Московской губернии» [109].

Поступово надавалася перевага інтенсивному методу збирання й опису матеріалу (повне дослідження одного говору) перед екстенсивним (виділення певних особливостей у якомога більшій кількості населених пунктів), оскільки останній не дозволяв скласти чіткого уявлення про говір для його віднесення до того чи іншого діалекту, не давав змоги провести його межі. Зростав інтерес до вікової, соціальної, статевої та іншої диференціації місцевого мовлення. Говір поступово усвідомлювався як система і як елемент системи говорів у межах усієї мови. Надання переваги українськими і російськими вченими інтенсивному методу не збігалось з принципами представників лінгвістичної географії в Німеччині. Німецькі дослідники надавали перевагу екстенсивному методу. При цьому треба мати на увазі, що Г. Венкер і його прибічники збирали матеріал для атласу, у якому провідною вважалася географія окремого діалектного явища, тоді як східнослов'янська діалектологія шукала й знаходила говори та їхні межі [187, с. 71].

В українській та російській діалектології з'ясовувалося також питання про *еталон* для оцінки того чи іншого говору. Дискусія здебільшого тривала навколо двох можливих шляхів: зіставлення говору з літературною мовою; зіставлення говору з якимось іншим говором (того ж або іншого наріччя). О. І. Соболевський за еталон для оцінки російських та білоруських говорів, наприклад, брав московський говір, покладений в основу російської літературної мови [259, с. 9]. О. О. Шахматов не поділяв такого підходу, оскільки московський говір характеризувався О. О. Шахматовим як «змішаний» і з цієї причини навряд чи міг слугувати надійним критерієм оцінки [305, с. 1157 – 1162.]. Проте й сам

О. О. Шахматов, щоправда, з навчальною метою, порівнював російські говори з московським [324, с. 109 – 127].

Варто вважати, що все залежить від конкретної мети дослідження, і підхід О. І. Соболевського, як один із шляхів, є цілком можливим [22, с. 2].

Усе частіше зустрічаючи в говорах факти їхнього нівелювання під впливом літературної мови, що було наслідком зростання загальної культури народу, учені не лише були свідками простої заміни тієї чи іншої діалектної форми або слова формою чи словом літературної мови, а й відкривали більш складні закономірності, які ззовні, за своєю формою, не збігалися ні з фактами літературної мови, ні з власне характером певного явища в діалекті. Так, В. І. Чернишов записав форми типу *тисльй, тидай* замість *кисльй, кидай; ворись, дорись, волишь* у південновеликоруському, акаючому наріччі як наслідок «страху» носіїв місцевого діалекту помилитися, говорити нелітературно; унаслідок вони потрапили під вплив форм типу [вада́] – [во́дный], [нага́] – [но́ги], де *о* наголошене чергується з *а* ненаголошеним [301]. Крім того, як зазначав М. В. Панов, у говорі функціонували, та й на даний час функціонують риси, ззовні спільні з рисами літературної мови, але функціонально різні [206, с. 14]. Це ще на початку ХХ ст. зрозумів В. І. Чернишов, який з цієї ж причини наполягав на вивченні всього говору, а не тільки його екзотики (що в цілому було характерним для ХІХ ст.) [301].

Відсутність у науковій роботі про говір елемента порівняння з іншими говорами зазвичай викликало критичне ставлення до неї. Саме за цей недолік М. М. Каринський критикував цінну працю М. М. Дурново про говір с. Парфьонок [136, с. 37]. У 1893 р. Є. Ф. Будде висловив думку, що застосування порівняльної діалектології сприяло останнім часом більш чіткому виділенню різних епох у житті російської мови [34, с. 11]. Протягом ХІХ ст. в етнографії, на відміну від історичного мовознавства, порівняльно-історичний метод не став провідним. У мовознавстві в цей період В. О. Богородицький розробляв так званий синхронно-діахронічний метод, обґрунтовуючи необхідність у сучасному стані діалекту знаходити нашарування минулого й зародки майбутнього [187, с. 24].

У розв'язанні питання про «малоруське» наріччя значне місце посідають праці П. Г. Житецького. Зокрема, значну увагу в «Очерке звуковой истории малорусского наречия» вчений приділяв північним українським говорам, наголошуючи на «перевазі давнини», що збереглася в них, у вигляді дифтонгів *уо, уи, уї, уе* тощо [116, с. 211].

Відзначимо також, що спростереження над діалектними явищами східнослов'янських мов спричинило висновок П. Г. Житецького про те, що в південно-східному наріччі української мови найбільш послідовно серед діалектів східнослов'янських мов реалізувалося «ослаблення» консонантизму [116, с. 162 – 164]. Воно полягає, за П. Г. Житецьким, у

переважанні дзвінких (фонетично «слабких») приголосних (зокрема, у відсутності або слабкому розвитку оглушення дзвінких). Подібне явище є також у частині білоруських і в деяких російських говорах, де воно проведене непослідовно [там же, с. 209 – 211].

Ці й інші спростереження дозволили П. Г. Житецькому висунути концепцію зв'язку вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов (переважно української) [85, с. 83]. Зокрема, в історії української мови відбулося «підсилення» вокалізму (воно виявилось у виникненні повноголосся та в дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах) та «ослаблення» консонантизму [116, с. 209 – 210].

Отже, висувуючи концепцію зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови, П. Г. Житецький розглядав історію фонетичних явищ, між якими він встановлював причиново-наслідковий зв'язок. Вагоме значення для подальших історико-фонетичних досліджень мало намагання П. Г. Житецького вийти за межі фонетичного оточення й виявити причини, що діють у самій фонетичній системі.

Водночас відзначимо, що трактування причиново-наслідкових зв'язків у П. Г. Житецького було занадто узагальненим: так, занепад редукованих (причина) викликає повноголосся (наслідок), але механізм цього процесу залишено нез'ясованим. Звернення в цьому разі до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих, є, очевидно, і сильною, і слабкою стороною гіпотези П. Г. Житецького: намагання вченого визначити рушійні сили в самій фонетичній системі мало, безумовно, новаторський характер, проте реалізовано такий підхід занадто абстрактно та схематично. Це й призвело до того, що встановлений П. Г. Житецьким причиново-наслідковий зв'язок між занепадом редукованих і повноголоссям відкинули вже О. О. Потебня та М. О. Колосов [227, с. 44 – 45; 162, с. 261].

Виходячи з фактів історії східнослов'янських мов, з даних місцевих говорів, з порівняння цих явищ з відповідними змінами звуків та форм у слов'янських та інших індоєвропейських мовах, О. О. Потебня звернув увагу на такі важливі явища в південновеликоруських говорах, деяких білоруських, північновеликоруських говорах і в українській мові, як заміна звуків *ъ*, *ь*, зміни наголошених і ненаголошених голосних, які характеризують східнослов'янські говори в їхньому історичному розвитку, пом'якшення й ствердіння приголосних, протетичні приголосні, «кількісні зміни приголосних» тощо [221, с. 72 – 136].

Оригінальна потебнянська концепція «кількісних змін приголосних» дозволила об'єднати такі мовні факти (узяті в їхній історії), які до виходу праць О. О. Потебні розглядалися як розрізнені [85, с. 78].

До «кількісних змін приголосних» учений відносив «ослаблення» приголосних і «підсилення» їх.

Включивши в явище «ослаблення» приголосних занепад приголосних, спірантизацію проривних та африкат й африкатизацію проривних, одзвінчення глухих, О. О. Потебня запропонував широке трактування консонантного еліпсиса, яке виявилось перспективним у лінгвістиці ХХ ст., зокрема при вивченні російської мови різних сфер уживання [144, с. 109; 208, с. 102].

О. О. Потебня розглядав занепад приголосних у консонантних сполученнях на початку, у середині та в кінці слова (українське *де*, білоруське діалектне *лі, ля* «для»; українське *сонце, тоді*, російське діалектне *отéцесъво*; російське діалектне *гось* «гість», *крес, хрѣс* «хрест», ржевське *радось* «радість», *цась* «частина» та ін.), у кінці слова після голосних (українське *далебі* та ін.), в інтервокальній позиції (українське *мого*, південно-західне українське *мо́а* «моя», *співа́у* «співаю», білоруське *сваму́* «своєму», російське діалектне *благосло́ѣла* «благословила», *прово́и* «проводи», *тея́* «тебе», *сея́* «себе» тощо) [221, с. 72, 88 – 90, 116 – 118, 134 – 136].

У працях О. О. Потебні наведено багатий діалектний матеріал, що відбиває такий різновид еліпсиса приголосних, як спірантизація проривних. Це зміна проривного *г* (він був властивий праслов'янській мові) у фрикативний приголосний, що відбулася в історії низки слов'янських мов, зокрема в українській і білоруській мовах та в південновеликоруському наріччі, а також такі зміни приголосних у різних східнослов'янських діалектах, як *к > х* (українське й російське діалектне *кто > хто*, російське діалектне *к кому > х кому*), *д' > j* (білоруське діалектне *малайца́* «молодця», південно-західне українське *двайцять* «двадцять»). Предметом вивчення в О. О. Потебні стали також спірантизація африкат (*ч > ш*, напр. російське *что > што*, українське *ручник > рушник; ш'тиш' > ш̄' > ш̄*, напр. російське діалектне *шшыпáть* «щипати»; *ж'дж' > ж̄' > ж̄*, напр. російське діалектне *до́жжык* «дощик») і африкатизація проривних: *тч, дч > ч̄; тц, дц > ц̄* [там же, с. 70 – 88, 126 – 137; 223, с. 85 – 86; 232, с. 62, 65, 70].

Різновидами «підсилення» О. О. Потебня вважав перехід фрикативних в африкати та проривні й оглушення дзвінких.

Учений відзначив випадки переходу фрикативних *ж* і *з* в африкати *дж̄* і *дз̄* в українській мові, фрикативного *х* у проривний *к* у діалектах російської мови: *сухари > сукари, хлеба > клеба* [221, с. 91].

Основну увагу серед явищ «підсилення» приголосних О. О. Потебня закономірно приділяв оглушенню дзвінких. Він розглядав цей процес як «підсилення» приголосних тому, що перехід дзвінких приголосних у глухі водночас є зміною слабких приголосних у сильні. О. О. Потебня виділяв низку фонетичних позицій, у яких відбувається

перехід дзвінких приголосних у глухі, і простежував це явище у східнослов'янських діалектах, відзначаючи в низці випадків відмінності в говорах тієї самої мови. Так, дослідивши матеріал українських діалектів, О. О. Потебня відмітив, що в позиції кінця слова перехід дзвінких приголосних у глухі наявний лише в частині говорів української мови; у «східних» і «північно-західних» говорах кінцеві дзвінки не оглушуються. У позиції перед глухими в середині слова й на стику прийменників з повнозначними словами в «галицькому говорі» дзвінки приголосні переходять у глухі, причому оглушується й **в**, змінюючись у **ф**; у південно-східних говорах дзвінки приголосні не змінюються [там же, с. 134; 232, с. 67 – 68].

Наведений матеріал свідчить, що концепція «кількісних змін приголосних» дозволила охопити практично всі фонетичні закони в історії консонантних підсистем східнослов'янських мов.

У центрі уваги О. О. Потебні – оглушення й одзвінчення приголосних. Пов'язуючи перехід глухих приголосних у дзвінки та дзвінких у глухі із занепадом редукованих, О. О. Потебня не спрощував цих процесів. У його концепції зміна глухих приголосних у дзвінки та дзвінких у глухі не є механічним результатом занепаду редукованих, має свій фонетичний зміст.

Проте такий підхід до 70-х рр. ХХ ст. не був розвинутий у працях істориків слов'янських (зокрема східнослов'янських) мов: для праслов'янської та прасхіднослов'янської (давньоруської) мов визнавали диференціальну ознаку дзвінкості, яка властива сучасним слов'янським мовам, а розвиток кореляції дзвінкості-глухості було обмежено до збільшенням позицій нейтралізації.

Загалом відзначимо, що концепція О. О. Потебні в цілому залишилася непоміченою в історичній фонетиці східнослов'янських мов і в лінгвістичній історіографії. Її не було належно оцінено сучасниками О. О. Потебні. Більше того: вона навіть не привернула до себе їхньої уваги (за винятком П. Г. Житецького). Очевидно, це стало наслідком сміливого, по-справжньому новаторського розв'язання проблем історичної фонетики східнослов'янських мов у студіях О. О. Потебні.

Не враховано концепцію «кількісних змін приголосних» і в працях істориків-фонетистів та історіографів-мовознавців наступних поколінь. Не стала вона предметом дослідження й у сучасних студіях, окрім публікацій В. А. Глуценка [69; 77; 87]. Отже, концепція О. О. Потебні й до цього часу не дістала належної оцінки мовознавців. Проте найбільш вагомими результатами в дослідженні конкретного матеріалу були здобуті саме на тому шляху, який визначив О. О. Потебня.

На думку В. А. Глуценка, новий підхід до зазначеної проблеми в мовознавстві ХХ ст. пов'язаний з трьома чинниками [85, с. 90]. По-перше, було дано фонологічну інтерпретацію ознак дзвінкості та напруженості.

Було встановлено, що в різних мовах (діалектах) як фонологічно суттєві (диференціальні) можуть виступати й ознака дзвінкості, і ознака напруженості, при цьому в першому випадку ознака напруженості, а в другому ознака дзвінкості є додатковими, супровідними (на фонетичному рівні) [280, с. 175 – 176]. По-друге, у частині архаїчних північновеликоруських говорів було виявлено сліди консонантної кореляції напруженості-ненапруженості [208, с. 37; 209, с. 99; 141; 143]. По-третє, дослідження з діахронічної фонології германських мов показали, що в їхній історії відбулася зміна «модальних кореляцій другого ступеня», або трансфонологізація [267; 215].

Це дало змогу сучасним історикам слов'янських мов висунути й аргументувати положення про те, що глухі-дзвінки приголосні праслов'янської мови (і ранньої прасхіднослов'янської) фонетично різнилися диференціальною ознакою напруженості, яку в подальшому було втрачено в низці слов'янських мов (діалектів) унаслідок трансфонологізації, що полягала в зміні маркування та заміні маркуючих членів опозиції [146, с. 34; 148, с. 58 – 63, 158 – 173; 101, с. 46 – 61, 78 – 81; 141; 357]. Така інтерпретація є розвитком ідей О. О. Потебні [85, с. 91].

У кінці XIX ст. спроб вивчення окремого сучасного говору з позицій порівняльно-історичного методу в українському та російському мовознавстві майже не було. Винятком є праця Є. Ф. Будде, присвячена порівняльно-історичному дослідженню одного з сучасних ученому говорів півночі Рязанської губернії [34]. Є. Ф. Будде досліджував говори методом безпосередніх спостережень та працюючи з літописами. Учений зібрав величезний матеріал. Перевіряючи свою робочу гіпотезу, яка полягала в тому, що касимівський говір має залишки давніх говорів Приокського краю і є видозміною говорів, що належали колись в'ятичам, дослідник приписав багатьом з діалектних особливостей «спільноруський» і навіть праслов'янський характер: середнім звукам між *ц* і *ч*: *ч^н*, *ц^н*; середнім звукам *ш^с*, *с^ш*, *ж^з*, *з^ж*, *д^з*, *т^с*, *д^ж*, *т^ш*. Визнавши ці факти праслов'янськими, Є. Ф. Будде навіть здійснив класифікацію східнослов'янських говорів за ознакою «шепелявлення». Визначальною ознакою, що диференціює північновеликоруські говори з південновеликоруськими, стало не явище окання-акання, а саме характер вимови шиплячих та свистячих [34, с. 282]. Отже, тут ми можемо спостерігати порушення принципу співвіднесеності територій.

Мовознавці того часу зустріли висновки Є. Ф. Будде негативно. О. О. Шахматов докоряв ученому за розширення сфери дії передбачуваного фонетичного закону, існування якого в одному з сучасних «живих» говорів, писав критик, ще не може доводити існування подібного закону в більш давню добу, а тим більше в спільноруську та праслов'янську [321, с. 36].

Отже, запропонована Є. Ф. Будде хронологізація та локалізація мовних явищ є необґрунтованою.

У 90-і рр. XIX ст. О. О. Шахматов створив програми дослідження говорів окремо для північно- та південновеликоруського наріч [331, с. 593 – 646; 330, с. 179 – 234, 151]. У 1896 р. Ю. Ф. Карський на прохання О. О. Шахматова склав програму для вивчення білоруських говорів. У 1910 р. побачила світ «Программа для собирания особенностей малорусских говорив», складена К. П. Михальчуком та А. Ю. Кримським [194]. В основу своєї програми автори не поклали жодного конкретного говору, який би слугував еталоном, і їхня праця стала своєрідною спробою складання «типологічної програми».

Природньо, що вчених завжди цікавило те, наскільки можна довіряти відповідям на програми. На значному досвіді діалектних досліджень М. М. Дурново, наприклад, переконався в тому, що хоч нічийм записам, навіть своїм власним, цілком не можна довіряти (через вічну проблему, пов'язану з процесом слухання дослідника й недосконалістю системи транскрипції), все-таки при вмілому користуванні транскрипцією будь-який добросовісний запис дає більш чи менш надійний матеріал для судження про говір [110, с. 362 – 371].

Розвиваючи твердження О. О. Потебні про те, що історія східнослов'янських мов, відображена в писемних пам'ятках, є історією говорів [227, с. 3], К. П. Михальчук підкреслював, що точне визначення загального характеру розвитку мови як явища досить складного неможливо без діалектологічного підходу до мови [192, с. 31].

До початку 10-х рр. XX ст. українські та російські вчені, на відміну від західноєвропейських, не ставили перед собою за мету створення лінгвістичних атласів, обмежувалися публікацією карт діалектного членування східнослов'янської території.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в Києві було створено Південно-західний відділ Російського географічного товариства, який за короткий період свого існування організував експедиції з дослідження української етнографії, фольклору, народних говорів тощо в межах Російської імперії. За короткий час було зібрано й опрацьовано величезний фактичний матеріал, що був опублікований в семи томах [301]. Для дослідження народних говорів було розроблено спеціальну програму, за якою було зібрано матеріали з 59 населених пунктів з різних місцевостей України, переважно з Правобережжя. Ці матеріали, як і матеріали попередніх дослідників, лягли в основу праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины» [193, с. 453 – 512]. Разом з цією працею була опублікована й перша діалектологічна карта української мови, складена К. П. Михальчуком.

Праця К. П. Михальчука є першим, справді науковим оглядом українських говорів, який ґрунтується на великому фактичному матеріалі;

у ній уперше було подано розгорнуту класифікацію українських говорів з докладною характеристикою фонетичних і морфологічних ознак; її вплив позначився майже на всіх наступних спробах групування українських говорів. На жаль, перша частина цієї праці, що була присвячена загальній характеристиці особливостей української мови, властивих усім її говорам, усупереч волі автора не була надрукована, унаслідок чого праця в опублікованому вигляді має дещо фрагментарний характер [15, с. 134].

«Опыт диалектологической карты русского языка в Европе» М. М. Дурново, М. М. Соколова й Д. М. Ушакова [112] завершив собою перший період українського та російського картографування, посиливши інтерес учених до створення атласів східнослов'янських мов. Незважаючи на значні складності в збиранні адекватного й достатнього фактичного матеріалу, на великому просторі східнослов'янського етносу в ХІХ ст. – на початку ХХ ст. було зібрано й інтерпретовано матеріал, який зберіг свою методологічну цінність і в наш час.

Характеризуючи заслуги Московської діалектологічної комісії, М. М. Петерсон зазначав, що в процесі роботи над картою створювався новий метод вивчення діалектів, який вимагав безпосереднього зіткнення з говором. Практикувалася перевірка й навіть переперевірка зібраних у польових умовах матеріалів, а також матеріалів, одержаних за допомогою анкет [210, с. 27].

У листах Д. М. Ушакову О. О. Шахматов писав про важливість і водночас складність вироблення транскрипції [375, арк. 12]. О. І. Соболевський указував на необхідність розробки діалектного атласу російської мови, в основі якого передбачалося покласти карти-монографії, які фіксували б розподіл окремих мовних явищ і які дозволяли б визначити ступінь їхнього зв'язку [257, с. 3].

Територіальний говір суттєво відрізняється від літературної мови, а також від інших говорів, діалектів як сукупності говорів, діалектних зон тощо тим, що йому властива специфіка в характері та ступені інтенсивності еволюції різних його рівнів, у самому складі функціональних одиниць [186, с. 18].

На початку ХХ ст. свідчення говорів переважно лише допомагали розшифрувати ті чи інші факти пам'яток з географічної та генетичної позиції. Становище помітно змінилось у зв'язку із систематичним накопиченням та обробкою матеріалу для діалектологічних атласів українських, російських, білоруських говорів.

І. О. Бодуен де Куртене був одним з перших мовознавців, хто звернув увагу на точність фонетичних записів «живого» діалектного мовлення [187, с. 28].

Відзначаючи складність інтерпретації записів діалектного мовлення, І. О. Бодуен де Куртене писав: «Взагалі не можна говорити про «пам'ятки мови», якщо під мовою розуміти вимовлювально-слуховий бік

мовного мислення та його знаходження. Пам'ятки належать до галузі писано-зорової, і тому єдино точним виразом буде «пам'ятки письма». Звичайно, завдяки графічно-фонетичним асоціаціям, тобто асоціаціям писано-зорових уявлень з уявленнями вимовно-слуховими, ми можемо за пам'ятками робити висновки про особливості відображуваної в них мови вимовлювально-слухової; але від цього самі пам'ятки не перестають бути явищами писано-зоровими, такими, що викликають ... у галузі мовного мислення передусім наші писано-зорові уявлення» [27, т. 2, с. 220].

І. О. Бодуен де Куртене підкреслював, що на фонограми «не можна дивитись як на пам'ятки вимовлювально-слухової мови в точному смислі цього слова. У нерухомому, постійному вигляді зберігаються тут лише відомі накреслення й заглиблення, які, приводячи «пам'ятку» в рух, викликають враження, подібні до попередніх вражень від вимовлювальних робіт і їхніх продовжень у зовнішньому світі» [27, т. 2, с. 220].

В останній чверті XIX ст. конкретизувався й наповнювався принципово новим змістом вибір самого об'єкта дослідження в говорі, насамперед у царині фонетики й морфології, що фактично було прямим відображенням розробки понять *фонема* та *морфема* в українському та російському мовознавстві й природним перенесенням такого системного трактування відповідних явищ мови на системні відношення в територіальному говорі. Визначити «органічну індивідуальність» говору тепер видавалося можливим лише внаслідок підведення окремих розрізнених «антропофонічних», суто звукофізіологічних ознак, які мають одне походження, під звукові закони говору чи наріччя й під загальні одиниці, так звані «етимолого-діалектні фонем», а однорідних морфологічних варіантів – під загальні одиниці, «морфем» [192, с. 4]. Обмеження, виділення в говорі таких фонем і морфем як наступного етапу передбачало порівняння всього комплексу цих одиниць з відповідним комплексом інших говорів, які підлягають порівнянню.

Останнє десятиліття XIX ст. в російській діалектології ознаменувалося значними відкриттями на шляху усвідомлення системності місцевого говору, зокрема закономірних відношень залежності у сфері наголошеного й переднаголошеного складів живого територіального говору. Розкриття цієї закономірності саме в діалектній мові було зумовлене помітною відмінністю реалізації в першому переднаголошеному складі споконвічних голосних неверхнього піднесення в літературній мові, де існує всього лише дві моделі вокалізму для двох його типів, і в говорах – з більшою різноманітністю в них моделей трансформації голосних звуків у першому переднаголошеному складі [187, с. 27].

До середини 90-х рр. XIX ст. ще не було відкрито ніяких закономірностей залежності вимови переднаголошеного голосного від будь-яких ознак наголошеного складу: відсутність однаковості звучання голосних і після твердих, і після м'яких приголосних тлумачилася

звичайно чи як обмовка, чи як наслідок впливу сусіднього говору, чи пов'язувалася з впливом на говір літературної мови тощо. Так, у 1893 р. О. О. Шахматов послідовно проведені факти типу курських та обоянських *систра, всиго, литала, чилом* тощо, а також спорадичні випадки цього роду в інших південновеликоруських і білоруських говорах кваліфікував як наслідок переходу переднаголошеного *e* закритого в *i* [315, с. 201 – 204]. Водночас залишилися не роз'ясненими факти із зазначеними формами тих же курських й обоянських говорів типу *с'астру, в'аду* – про них учений просто тут не згадував [там же].

Через три роки, у дослідженні про ельнїнські та мосальські говори, О. О. Шахматов принципово, для об'єктивності дослідження, розмежовуючи позиції, у яких голосні неверхнього піднесення *a, o, e* в ненаголошених складах можуть поводити себе по-різному 1) в складі, який безпосередньо передує наголосу; 2) у складах переднаголошених, але віддалених від наголошеного; 3) у некінцевих відкритих післянаголошених складах; 4) в енклітиках і в словах, які не мають самостійного наголосу: а) після твердих; б) після пом'якшених приголосних [312, с. 63 – 64], побачив пряму залежність якості переднаголошеного голосного від якості голосного наголошеного.

Зустрівшись із фактами, відміченими в ельнїнських говорах (типу *дычка, рысла, на кривати, двыра* та багато інших), дослідник порівняв їх із випадками іншого роду в цих самих говорах: *гарою, вады, нагу* тощо. Відповідно до одного з принципів порівняльно-історичного методу така варіативність передбачає в «передісторії» звук, який поєднує в собі дещо спільне для *a* та *ы*. О. О. Шахматов зробив висновок, що *a*, яке з'являється в першому переднаголошеному складі на місці *o* та *a* перед наголошеним *a*, має в сучасних говорах *a* не чисте, а коротке та глухе, що фізіологічно наближається до звука *ы*, тоді як у позиції перед усіма іншими наголошеними голосними в них звучить чистий, повного творення звук *a* [там же, с. 65 – 67]. Аналогічними постали перед ученим і співвідношення наголошеного та переднаголошеного складів після пом'якшених приголосних: *вящей, дятьми, нятуть-то* тощо [там же].

У поясненні О. О. Шахматовим різноманітності типів вокалізму в російських говорах особливо помітне трактування ним взаємозв'язку та взаємозумовленості явищ, які були породжені однією спільною причиною і які виникли в один і той же час. Такою спільною причиною вбачався йому процес зміни первісного характеру наголосу, перетворення його на більш сильний, що викликало послаблення ненаголошених складів, завдяки чому ненаголошені звуки *o, a* перейшли в *a* різних відтінків, ненаголошені *e, ê* закриті [315, с. 89 – 90, 103 – 107].

Природньо, що знахідки О. О. Шахматова, які відкрили наявність залежності переднаголошеного голосного від різних умов у межах наголошеного складу, ставши початком системної типології у сфері

голосних російських говорів і багато в чому випередивши напрямок нових діалектологічних досліджень, не могли бути прийнятими водночас усіма діалектологами й істориками мови.

О. І. Соболевський, публікуючи узагальнювальну працю з діалектології східнослов'янських мов, навів фактичний матеріал, зокрема з тих місць, у яких пізніше О. О. Шахматов і деякі інші дослідники відмітять дисимілятивне акання та якання; проте він не надав цим фактам якоїсь інтерпретації в межах шахматовського відкриття, яке хронологічно передувало, і лише констатував, що «акання є сильним... при глухому *ы*, яке зрідка трапляється в складі перед наголосом: *стыятъ*; у Юхновському повіті: *нявеста и зимля*» [258, с. 29], що викликало негативну оцінку з боку О. О. Шахматова: О. І. Соболевський не помітив у обоянському говорі Курської губернії дії принципу дисиміляції в співвідношенні наголошеного й переднаголошеного голосних у позиції після м'яких приголосних (*взуть, лясы, бида* тощо). До переліку говорів з дисимілятивним принципом вокалізму О. О. Шахматов, крім того, додав говори Калузької та Смоленської губерній [305, с. 5 – 6].

До початку ХХ ст. О. О. Шахматов уже не лише твердо дотримувався системного тлумачення мови й говору, а й в оцінці наукового дослідження мов виходив передусім з того, що воно має відображати виправданість і доцільність певних прийомів системного вивчення мовної матерії та мовних відношень.

У 1908 р. О. О. Шахматов подав уже низку відкритих діалектологами типів переднаголошеного вокалізму після твердих і м'яких приголосних, типів, які стали на той час однією з найбільш суттєвих ознак, що супроводжували членування та класифікацію говорів [324, с. 672 – 693]. Так, у 1917 р. М. М. Дурново розглядав типи переднаголошеного вокалізму як найважливішу підставу для класифікації південновеликоруських говорів [105], що формувало нові наукові завдання: виявлення походження цих груп говорів і їхнього зв'язку з відповідними східнослов'янськими племенами.

Є. Ф. Будде не визнавав реальності виділених М. М. Дурново «чистих типів» вокалізму після м'яких приголосних, зокрема – типів якання. Є. Ф. Будде заперечував правомірність бачення в сукупності прикладів типу *в'існа, в'існы, д'ін'ок* реалізацію не одного, а низки типів вокалізму [36, с. 32, 52], у яких ці форми, вступаючи у зв'язок з іншими формами, створюють закономірні моделі того чи іншого типу, кожна з яких суттєво відрізняється від іншої, і в яких вони посідають своє чітко визначене місце. Описуючи типові звучання голосних у першому переднаголошеному складі, учений не намагався всебічно дослідити всі умови появи голосного в цій позиції.

Є. Ф. Будде свідомо не розмежовував явищ акання та якання, проте в кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. учені здебільшого не розмежовували ці

поняття (О. О. Шахматов у 1897 р. говорив лише про «акання», маючи на увазі дисимілятивне якання). Акання та якання позначали терміном *акання* Ю. Ф. Карський, Б. М. Ляпунов, М. М. Дурново, Л. Л. Васильєв [138; 181; 105; 50].

Нерозмежування цих понять на першому етапі вивчення цих явищ є виправданим з погляду розвитку процесу пізнання наукового об'єкта взагалі. О. О. Шахматов припускав фактично взаємозаміни між голосними наголошеного та переднаголошеного складів слова в різних східнослов'янських говорах як після твердих, так і після м'яких («пом'якшених») приголосних, що ґрунтуються на історії процесу редуції голосних звуків. Однаковість підходу до походження обох різновидів вокалізму в О. О. Шахматова є правильною, оскільки йдеться про вихідні засади явища акання. Лише з накопиченням фактичного матеріалу поставало питання про різновиди цього процесу, з'ясовувалась і вимагала свого пояснення кількісна відмінність у типах голосних, які звучать реально, за говорами, з одного боку, після твердих, з іншого – після м'яких приголосних; потребували роз'яснення та розрізнення рефлексії голосних переднаголошеного складу залежно від їхнього походження, пізніше – від якості приголосного (за твердістю-м'якістю), що безпосередньо передує наголошеному голосному тощо. Посилене вичленовування нових типів вокалізму, диференціювання типів акання та якання як функціонально різних типів вимагало створення нових термінів.

Як приклад плідного використання сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови можна навести праці О. О. Шахматова.

Під час дослідження процесу занепаду редукованих **ъ, ъ** у позиції після складових носових приголосних у давньоруській мові О. О. Шахматов навів значний за обсягом матеріал говорів східнослов'янських мов, що демонстрував наслідки цього процесу в кінці слова після приголосних, у середині й на початку слова. Особливо багато прикладів було вилучено О. О. Шахматовим з різних записів діалектного мовлення для позиції початку слова. Це північноросійські *омшані́к, омша́ник, омше́нник* та ін., південноросійські *амшані́к, амша́ник, амшара* «болото», *амхавик* «назва гриба», *имшарі́на* «болото», *имчать* «мчати» тощо, білоруські *амшенник, амшедь* «лишай», *амгла* тощо, українські *омшані́к, омшанні́к, омшити, імла́, імста* «помста» тощо [328, с. 242 – 243].

О. О. Шахматов активно використовував не лише матеріал говорів сучасних ученому східнослов'янських мов, а й діалектні дані інших сучасних ученому слов'янських мов.

Так, розглядаючи процес занепаду слабких редукованих **ъ, ъ** після складових плавних на початку слова в давньоруській мові, О. О. Шахматов навів значний діалектний матеріал, який ілюстрував появу в різних говорах східнослов'янських мов сполучень *or, ol', ar, al', ir, il*. Зокрема, у

південноросійських говорах О. О. Шахматов відзначив *аржаной, альяно́й, ильгота, ильнуть. иржеть, Аржатъ* при *Ржатъ* «приток Межі, що впадає в Західну Двину» тощо [там же, с. 234]. У зв'язку з останнім прикладом О. О. Шахматов проаналізував назви *Аржатск, Гжатск* і *Гжатъ*. Учений висунув припущення, що ці назви одного походження. У такому разі, за О. О. Шахматовим, приголосний *г* у *Гжатск* «треба пояснити як придихання, що з'явилося перед складовим *р:žat'* змінилося в подальшому в *hržat', hžat', ŷžat'*» [там же, с. 235]. Подібне «придихання» О. О. Шахматов убачав у діалектах словенської мови: *hrtalec* «хобот», *hrzati* «іржати». Такого самого походження чеське діалектне *hrvat* «рвати», словацьке *hrdza* «ржа» [там же].

На вагомому за обсягом фактичному матеріалі російської, білоруської та словенської мов досліджено акання в статті О. О. Шахматова «Русское и словенское аканье» [335].

У межах своєї концепції взаємодії вокалізму й консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматов реконструював закон лабіовеляризації приголосних праслов'янської та «спільноруської» мов у позиції перед голосними заднього ряду. Згідно з О. О. Шахматовим, лабіовеляризованість приголосних праслов'янської та «спільноруської» мов у подальшому стала самостійною, позиційно не зумовленою [328, с. 60].

Для доказів цього твердження О. О. Шахматов звернувся майже виключно до сучасних діалектних даних, використовуючи матеріал сучасних дослідників слов'янських, перш за все східнослов'янських мов [72, с. 24]. Передусім увагу О. О. Шахматова зосереджено на фактах набуття голосними позиційної лабіалізованості під впливом сусідніх лабіалізованих приголосних і явищі підсилення лабіалізованості голосних під тим же впливом: перехід нелабіалізованого редукованого голосного *а* в *у* в частині південновеликоруських і білоруських говорів після губних і задньоязикових приголосних, часто між губними (*пувядуть, пубыла, пуминають, пупалам*), зміна *ы* в *у* після губних в деяких білоруських говорах і в *о* після губних і задньоязикових у частині українських, перехід ненаголошеного *о* в *у* після губних і задньоязикових приголосних у низці північновеликоруських говорів [328, с. 60 – 61]. Подібне явище О. О. Шахматов відмічав також у верхньо- та нижньолужицькій мовах (наявність *ио* й довгого *ô* на місці етимологічного *о* під впливом сусідніх губних і задньоязикових приголосних) [322, с. 16 – 18; 328, с. 62, 131]. Отже, О. О. Шахматов інтерпретував ці явища як зміни синтагматичні, що свідчать про позиційно не зумовлену лабіалізованість губних і задньоязикових у праслов'янській мові [70, с. 40].

Інакше розглядав О. О. Шахматов такі явища, як вимова після всіх твердих приголосних звуків *ô* та *ио* на місці етимологічного наголошеного

o в частині північновеликоруських і південновеликоруських говорів, *uo* на місці подовженого *o* в нових закритих складах в українських говорах, *uo* відповідно до етимологічного *o* в польських говорах. За О. О. Шахматовим, ці факти свідчать не про лабіалізованість приголосних відповідних сучасних слов'янських діалектів (позиційно не зумовлену), а про лабіалізованість (лабіовеляризованість) усіх приголосних праслов'янської та «спільноруської» мов перед *o*. Коментуючи наявність дифтонга *io* в російських говорах, учений указував, що «розтягнення *o* в *uo* доводить наявність *i* редукованого в позиції між приголосним та *o*» в «спільноруській» мові [328, с. 130]. Таке тлумачення зумовлене, очевидно, тим, що ці сильно лабіалізовані голосні в російській та інших слов'янських мовах представлені після всіх твердих приголосних і лише на місці етимологічного *o*.

Так само О. О. Шахматов досліджував й інші явища. Про лабіовеляризований характер праслов'янського *l* свідчить наявність веляризованого *l* у східнослов'янських, верхньо- й нижньолужицькій, давньочеській мовах, а також перехід *l* в *u* нескладове в словенській і *l* складового в *u* в сербській і хорватській. Про лабіовеляризованість «спільноруського» *l* свідчить перехід *telt, tolt* у *tol, tolt* в «спільноруській» мові. Твердження про лабіалізованість задньоязикових приголосних праслов'янської мови доводиться східнослов'янською зміною *gy, ky, xy* в *g'i, k'i, x'i* й польською *gy, ky* в *g'i, k'i*. Ці зміни виникли внаслідок втрати лабіалізованого характеру задньоязикових, що спричинилося до палаталізації задньоязикових і подальшої зміни *yl (y) > i*. Як вважав О. О. Шахматов, лабіалізований характер усіх приголосних праслов'янської мови в позиції перед голосними заднього ряду підтверджується здійсненою в низці слов'янських мов лабіалізацією *ь*, який був у праслов'янській мові нелабіалізованим (доказ нелабіалізованого характеру праслов'янського *ь* О. О. Шахматов убачав у подальшому переході цього звука в *e* в чеській, польській, верхньо- й нижньолужицькій мовах), і подальшою зміною *ь > o* під впливом попередніх лабіалізованих приголосних (російське *сьнь > сон*), переходом *e > o* в східнослов'янських, польській, верхньо- й нижньолужицькій мовах після м'яких приголосних під впливом наступних лабіовеляризованих (російське *жены > жёны [жоны], шьль > шёл [шол], лицьмь > лицом, вель > вёл [в'ол], льнь > лён [л'он]*) [328, с. 60 – 62, 130 – 132].

Ці зібрані О. О. Шахматовим та інтерпретовані ним з певного погляду факти — приклад бездоганного застосування порівняльно-історичного методу. Учений поєднав у стрункій концепції взаємодії вокалізму й консонантизму в історії східнослов'янських мов різноманітний мовний матеріал, побачив внутрішній зв'язок явищ [72, с. 26].

Період кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. став новим етапом розвитку діалектології в Україні та Росії на основі розвитку системного підходу до

мови, зокрема до її регіональних різновидів: формувалось усвідомлення зміни функціональної значимості загальнонародних елементів під тиском системи територіального говору [187, с. 17].

Дослідники діалектної фонетики, діалектної граматики, лексики «живих» говорів досить часто знаходили регіональні відхилення у функціонуванні тих одиниць у говорі, які ззовні характеризуються як загальнонародні або навіть літературні; відхилення, зумовлені їхньою взаємодією з генетично місцевими діалектними одиницями в системі говору. Саме це стало основою для опису не лише «екзотичних» фактів, а й прикладів правильної вимови та формовживання, а в разі превалювання правильного вживання – опису також досить рідкісної вимови [там же, с. 65].

Зразки плідного використання українського діалектного матеріалу можна знайти в працях українських мовознавців.

За словами Ю. В. Шевельова, для К. П. Михальчука «діалектологія була ключем до історії мови» [340, с. 102]. Він закликав «поставити все мовознавство на історико-діалектний ґрунт» [192, с. 453]. Стаття вченого «К южнорусской диалектологии» [192] є конспективним нарисом історії звукового розвитку української мови з урахуванням діалектних даних. Ю. В. Шевельов наголошував на тому, що К. П. Михальчука цікавили такі питання звукового розвитку української мови, як походження *i* зі старих *ě*, *e*, *o* та проблема ствердіння приголосних перед *e*, *u*, хоча й іншим питанням української історичної фонетики вчений приділяв увагу [340, с. 102].

З погляду Ю. В. Шевельова, значною заслугою К. П. Михальчука було те, що він першим побачив недосконалість традиційного тлумачення появи *i* та запропонував свою інтерпретацію. На думку О. О. Потебні [221, с. 31] та О. І. Соболевського [260, с. 17], *i* походить з дифтонгів; *ě*, що вимовлявся як дифтонг *iȇ*, утратив другу частину дифтонга, розвинувши першу; *e* подовжилося перед редукованим *ь*, що занепав, та перейшов у дифтонг *iȇ* й збіглося у своєму розвитку з *ě*; *e* перед редукованим *ь*, що занепав, перейшов у довге *o*; той самий процес відбувся з *o* перед редукованими *ь*, *ь*, що занепали; цей довгий звук перейшов у дифтонг *uȏ*, звідки через низку дифтонгів (типу *uȇ*, *uȋ*, *yȋ*) перейшов в *i*, тоді як у північних говірках дифтонги збереглися або перейшли в *y*, *u* (це спрощення відбулося також у деяких карпатських говірках).

Якщо перехід *iȇ* в *i* можна легко уявити (він має багато паралелей в інших мовах), то перехід *uȏ* в *i*, на думку К. П. Михальчука, є досить дивним. К. П. Михальчук висунув твердження, що цей процес не міг відбутися лише фонетично. Учений уважав, що українські дифтонги типу

ю розвивалися фонетично тільки в *у* [192, с. 54], посилюючи першу частину дифтонга за рахунок другої. Розвиток цих дифтонгів в *і* міг бути тільки наслідком аналогії. Саме через те, що один тип *е* (перед редукованим *ь*, що занепав) уже чергувався з *і*, це чергування було перенесене на другий тип *е* (перед редукованим *ь*, що занепав). За зразком *піч* – *печі* виникло *пик* – *печу* замість фонетичного *пюк* – *печу*; це *і* К. П. Михальчук називав секундарним, на противагу первинному, що виник з *іе*. Унаслідок того, що це друге *е* фактично збіглося з *о*, це чергування перейшло на *о*; так замість *нуж* – *ножа* з'явилося *ніж* – *ножа*. Це вже третичне *і* [там же, с. 65].

Наукові праці В. М. Ганцова з історичної діалектології здебільшого побудовані на описі говірок південної Чернігівщини, зокрема Козелецького повіту. Учений зібрав на основі багаторічних спостережень ґрунтовний діалектний матеріал. В. М. Ганцов залучав до дослідження також чернігівські, полтавські, київські, курські говірки [65, с. 118]. Багатий і достовірний діалектний матеріал переважно з північного Лівобережжя В. М. Ганцов порівнював з матеріалом записів з Центрального й Західного Полісся, північної Полтавщини, Канівського повіту тощо. Саме це, на думку Ю. В. Шевельова [340, с. 41], дало змогу В. М. Ганцову критично оцінити матеріал говорів, дати загальну картину північноукраїнських говірок, обґрунтувавши їх поділ на три групи: східну (лівобережну), середню (від Дніпра до Горині) і західну (на захід від Горині), відкинувши виділення Підляшшя в окрему групу [65, с. 128].

До В. М. Ганцова північноукраїнські дифтонги досліджував К. П. Михальчук [192, с. 453 – 513], але тільки В. М. Ганцов зміг подати їхню докладну характеристику, показати їхню роль у системі сучасних північноукраїнських говірок в їхньому історичному розвитку. Основні твердження В. М. Ганцова полягають у тому, що поліські дифтонги є не двома звуками, а суцільними й неподільними фонемами, які у своїй артикуляції поступово переходять від початкового звука до кінцевого, а за довготою та звучанням подібні «звичайним» голосним; вияв такого звука може мінятися в мові навіть однієї особи, але це завжди звуки одного й того самого ряду, завжди наголошені, причому енергія видиху падає на весь звук, зменшуючись наприкінці його (наголос має спадний характер). В. М. Ганцов приписував цим звукам напружений характер [65, с. 119 – 126]. У ненаголошених складах замість цих звуків виступають, крім випадків аналогії (закінчення прикметників, префікси), голосні *о*, *е* (*жуонка*, але *жонкі* тощо) [там же, с. 126].

О. Б. Курило також будувала свої дослідження на діалектних матеріалах. Дослідниця описувала зміни давніх *о*, *е* в нових закритих складах української мови як процес, пов'язаний з іншими мовними

процесами: «Зіставивши наявні мовні явища, які й тепер ще живі в українській мові, в її південних діалектах, явища, що свого часу спричинилися до зміни *o*, *e* в нових закритих складах незалежно від наголосу, я даю ту базу, на якій виросла названа зміна, як неминучий результат збігу певних мовних тенденцій» [175, с. 2]. Досліджуючи давні українські пам'ятки й порівнюючи їхню мову з мовою південних українських діалектів, О. Б. Курило зазначала, що в давніх пам'ятках дифтонги не відбито. Не відзначено також дифтонгічних звуків і в південних українських діалектах [там же, с. 4].

Дослідниця зауважувала, що діалектні російські дифтонгічні звуки відрізняються від українських і білоруських не лише позицією складових елементів, тому що позиція їхня не збігається з позицією дифтонгічних звуків в українській і білоруській мовах [там же, с. 16 – 17]. О. Б. Курило звернула увагу на те, що, згідно з дослідженнями О. О. Шахматова [308] та Л. Л. Васильєва [53], російський дифтонгічний звук *uo* наявний в наголошеному складі там, де він вийшов з *o* висхідної інтонації: це збігається з певними даними південнослов'янських (переважно словенської мови) та західнослов'янських мов. А в українських та білоруських говірках дифтонгічні звуки розвинулися незалежно від праслов'янських наголосово-інтонаційних умов, у певних залежних від звукового оточення наголошених позиціях [175, с. 18].

О. Б. Курило намагалася знайти у фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які сформували сучасну українську мову. Авторку цікавили саме ті говірки, де ще відбуваються явища, які фактично увійшли до сучасної загальнонародної мови [там же, с. 8 – 20].

Як відзначалося, важливим кроком у вивченні діалектних явищ східнослов'янських мов стало складання діалектологічних карт К. П. Михальчуком (карта українських говорів) і М. М. Дурново, М. М. Соколовим, Д. М. Ушаковим (карта говорів української, російської та білоруської мов). Видання цих карт сприяло розвитку лінгвістичної географії.

Дослідження мовознавців другої половини ХХ ст. показали, що всі проблеми, якими звичайно займається лінгвістична географія, переважно пов'язані з двома аспектами вивчення мовних явищ – аспектом синхронічним й аспектом діахронічним. Водночас не в усіх конкретних випадках можна провести чітку межу, оскільки деякі проблеми вимагають комбінованого підходу, але в цілому така класифікація аспектів є цілком можливою [145, с. 136, 137].

Територіальна обмеженість мовних явищ може бути використана для розв'язання різних лінгвістичних проблем, у чому й полягає основний зміст лінгвістичної географії як галузі лінгвістики.

Лінгвістична географія пов'язана з картами, оскільки лінгвістичне явище, що вивчається, повинно бути відображене на карті. Картографування вимагає попередньої підготовки, пов'язаної зі збиранням мовного матеріалу, який підлягає картографуванню. Якщо говорити про вивчення діалектів, то насамперед необхідно розв'язати такі питання: вибір пунктів для складання так званої сітки, яка може бути більш щільною чи менш щільною, принцип відбору пунктів, визначення характеру опитування інформантів (прямий чи анкетний метод), підбір інформантів, який передбачає такі критерії, як вік, соціальне становище, професія, походження, термін проживання в цій місцевості тощо, принципи складання словника на випадок опитування анкетним методом, встановлення методики проведення ізоглос в особливо важких випадках, принципи створення фонетичної транскрипції, встановлення методики використання різних джерел, методики збирання матеріалу в районах пізньої колонізації, проблему системного опису діалектних явищ, принципи паспортизації діалектного матеріалу, принципи членування діалектного атласу, вироблення системи умовних позначень лінгвістичних явищ на карті тощо. Усі ці питання, пов'язані здебільшого чином з технічним боком діалектологічних досліджень, добре відомі спеціалістам-діалектологам. Отже, кожне лінгвогеографічне дослідження передбачає три основні етапи роботи: 1) підготовку мовного матеріалу; 2) картографування; 3) інтерпретацію карт [251].

Сучасний дослідник, відходячи від сучасного стану діалектних систем і кожного з явищ, які утворюють ці системи, поступово знімає нашарування, що відображають пережиті зміни, намагаючись відновити стан систем у початковий період їхнього утворення та з'ясувати основні етапи розвитку. Розв'язання цих завдань не може, однак, бути успішно здійснене без урахування факторів власне історичного характеру [124, с. 129]. Зауважимо, що, стверджуючи пріоритет сучасних говорів як джерела історичної діалектології, К. В. Захарова та В. Г. Орлова залишали нез'ясованим питання про те, як «зняття нашарувань» може спричинитися до відновлення стану системи в початковий період її розвитку, як цю початкову систему визначити й до якого часу віднести [там же, с. 37].

Розвиваючи традиції мовознавців першої половини ХХ ст. та говорячи про моделювання діалектної макросистеми в її різних хронологічних зрізах і в її територіальній динаміці в часі, Р. І. Аванесов стверджував, що дослідник моделює все це, виходячи з того, що він має: діалектне мовлення, писемний текст більш чи менш давньої доби, який може дати матеріал для історії діалектної мови тільки за умови висвітлення фактів писемної мови даними «живої» мови – нащадка наступної доби. Безсумнівно, першочерговість живого діалектного мовлення полягає в тому, що, спостерігаючи діалектне мовлення, дослідник може безпосередньо моделювати діалектну мікросистему, а спостерігаючи

факти, вилучені з писемної пам'ятки, він може моделювати її тільки за умови залучення даних «живого» діалектного мовлення пізнішої доби. Вона є безсумнівною ще й тому, що порівняльно-історичне вивчення даних сучасної діалектної мови в їхньому територіальному поширенні дозволяє тією чи іншою мірою відтворити історію окремих мовних явищ і динаміку їхнього територіального поширення. Ці можливості помітно зростають при залученні даних писемних пам'яток, якщо вони є [6, с. 313 – 314].

Історія діалектної мови може вивчатися не лише від сучасності до минулого, а й від минулого до сучасності, в проспективному напрямку. Вивчаючи в діалектологічному аспекті пам'ятку писемності, лінгвіст коригує її дані сучасними відомостями про діалектні особливості, які характеризують мову на певних територіях її поширення. До таких праць належить дослідження К. В. Горшкової з історії діалектів Північної Русі [99], у якому на матеріалі писемних пам'яток розглянуто еволюцію північноруських діалектів від минулого їхнього стану до більш пізнього. Отже, застосовуватись можуть обидва підходи, обидва методи вивчення історії діалектної мови – і ретроспективний, і проспективний. В обох випадках дослідник спирається на знання сучасної мови та її діалектів [99, с. 51].

3.4. Становлення методики опрацювання інших джерел вивчення історії мови

В українському та російському порівняльно-історичному мовознавстві 70-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст., поряд з матеріалом давніх писемних пам'яток і сучасними діалектними даними, починають використовуватися й інші джерела вивчення історії східнослов'янських мов. Серед них М. М. Дурново, як відзначалося вище (3.1), виділяє, поперше, «слова, форми й звороти, а частково й фонетичні особливості, запозичені іншими мовами з руської», тобто східнослов'янських мов, по-друге, «історичні свідчення іноземців про руські мови» (тобто східнослов'янські) [105, с. 31].

Першим з російських й українських мовознавців ці джерела почав використовувати О. О. Шахматов. До них ще не зверталися вчені Харківської лінгвістичної школи. Чому? Справа в тому, що лише в кінці XIX ст. – на початку XX ст. у мовознавстві починають з'являтися праці, у яких наводяться факти запозичень зі східнослов'янських мов у інші мови та навпаки. Це дослідження Й. Мікколи [361], Я. Каліми [355; 134], О. Л. Погодіна [217], О. Брюкнера [350], Я. Ендзеліна [343], Я. Карловича [356]. Покликань на ці праці в О. О. Шахматова немає, однак учений, поза всяким сумнівом, був з ними добре обізнаний, завдяки чому й стало можливим плідне використання відповідного матеріалу в дослідженнях О. О. Шахматова.

Визначною подією в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві стала й поява етимологічних словників Ф. Міклошича [362] та Е. Бернекера [349]. Дані цих словників О. О. Шахматов також брав до уваги.

Розглянемо ці питання докладніше. Насамперед відзначимо, що активне використання цих джерел саме О. О. Шахматовим є показовим: О. О. Шахматов як учений прагнув до синтезу знань, до об'єднання різних і різнопланових фактів.

Зрозуміло, таке джерело вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення зі східнослов'янських (і ширше – слов'янських) в інші мови О. О. Шахматов використовував дуже обмежено. На це є об'єктивна причина: це джерело об'єктивно може відігравати в дослідженнях лише допоміжну роль, оскільки кількість таких запозичень порівняно обмежена, а якщо розглядати історичну фонетику, то фонетичну значимість мають далеко не всі з цих запозичень. Але не можна не брати до уваги їхню важливість для інтерпретації деяких історико-фонетичних явищ. Саме про це свідчить матеріал досліджень О. О. Шахматова.

Розглядаючи історію носових голосних на східнослов'янському мовному ґрунті, О. О. Шахматов висунув твердження, згідно з яким утрата носових «характеризує спільноруську добу» [328, с. 112]. Оскільки, за О. О. Шахматовим, «розпад спільноруської прамови відбувся не пізніше IX ст.», стає очевидним, що й втрата носових, на думку О. О. Шахматова, відбулася не пізніше IX ст. Саме тому, як вважав учений, «ті малочисельні слова слов'янського походження, які потрапили до західнофінських мов і які мають сполучення *un*, *on*, навряд чи можуть походити від руської» [328, с. 113], тобто від давніх східнослов'янських діалектів. Ці слова, на думку О. О. Шахматова, запозичені з «ляських» говорів, а можливо, частково ще зі «спільнослов'янської прамови» [там же]. Сюди О. О. Шахматов відносив фінське *kuontalo* «прялка», порівнюючи його з російським *кудель* і реконструйованою вченим праслов'янською лексемою **kǫdělъ*; фінське *suntia* «церковний служитель», естонське *sundima* «мститися, судити, примушувати» (з цими словами порівнюються праслов'янські **sǫditi* **sǫdija*); естонське *und* «вудка». Сюди О. О. Шахматов включав литовське *ūnda* «вудка» (пор. праслов'янське **ǫda*) [328, с. 113; 306, с. 34].

Подальші дослідження засвідчили фонетичну значущість цих запозичень, хоча й мали дещо іншу, уточнену інтерпретацію. В. В. Іванов бачив у них ранні запозичення з давньоруської мови (до втрати нею носових голосних) [129, с. 107]. Так само інтерпретував ці запозичення й В. В. Колесов [148, с. 80].

Окрім того, В. В. Колесов навів ранні запозичення з мови східних слов'ян до угорської: «У кінці IX ст. через південноруські степи пройшли кочові угри, які запозичили східнослов'янські слова ще з носовими

голосними: угор. *galamb* < давньор. ГОЛЖЬБЪ, угор. *rënd* < давньор. РАДЪ тощо. Саму назву народу східні слов'яни перейняли як ЖГРЫ < (v)engr-» [там же]. Навпаки, у найдавніших запозиченнях зі східнослов'янських говорів у литовську мову етимологічний носовий голосний *ę*, так само як голосний *ä* та звукосполучення *ja*, передається за допомогою голосного *ė*. Це пояснювалося тим, що до часу контактів східних слов'ян з литовцями (після X ст.) носового *ę* в східнослов'янських діалектах не було [там же]. Отже, звернення до запозичень зі східнослов'янських говорів у фінно-угорські та балтійські мови дозволяє хронологізувати процес деназалізації носових голосних на східнослов'янському мовному ґрунті.

Такі запозичення є показовими й для характеристики східнослов'янського повноголосся. Сюди, за О. О. Шахматовим, відносяться фінське *karsta* (з ним учений порівнював російське *короста*, сербське *краса*), фінське *palttina* (пор. російське *полотно*, старослов'янське *платъно*; для праслов'янської мови О. О. Шахматов реконструював слово **poltъno*), фінське *varpu* (пор. російське *воробей*, старослов'янське *врѣбии*; у праслов'янській мові – **vorbiū*), фінське *talkoo* (пор. російське *толока*, сербське та словенське *тлака*, польське *tłoka*) [306, с. 34].

Проаналізувавши ці й подібні слова, що запозичені фінно-уграми в східних слов'ян у VII – VIII ст.ст. і відбивають давні неповноголосні форми, український мовознавець другої половини ХХ ст. М. А. Жовтобрюх дійшов висновку, що розвиток повноголосся в мові східних слов'ян можна віднести на період не раніше кінця VIII ст. – початку IX ст. [120, с. 159].

М. А. Жовтобрюх відзначав, що давні неповноголосні форми відбивають і ранні східнослов'янські запозичення до балтійських мов, куди відносяться литовське *skavarda* (пор. українське та російське *сковорода*), литовське *karvõjus* (пор. українське та російське *коровай*), латиське діалектне *kārms* (пор. українське *хороми*, російське *хоромы*), латиське *kalps* (пор. українське та російське *холоп*), литовське *čėrpė* (пор. українське та російське *череп, черепок*) [120, с. 159-160]. Аналогічні запозичення відомі також в інших індоєвропейських мовах: албанське *baltë* «болото», румунське *baltă* «болото» тощо [там же, с. 160].

Для характеристики праслов'янських сполучень типу **ort* на початку слова є показовим фінське *artti* (пор. російське *рать*, сербське *рам*) [там же].

На думку О. О. Шахматова, подібні запозичення можуть пролити світло й на реконструкцію в окремих словах праслов'янського сполучення *tj*: фінське *kaatio* «штанина» є давнім слов'янським запозиченням (О. О. Шахматов порівнював з цим словом російське *гачи* «ляжки, штаны», українське *гачи* «підштаники», старослов'янське *гашти*) [306, с. 34 – 35].

При етимологізації російського й українського *гáчи* О. О. Шахматов спирався на етимологічний словник Е. Бернекера [349].

Пізніше до цієї етимології приєднався М. Фасмер [283, т.1, с. 397 – 398].

Можливості джерела, що розглядається, узагальнив М. М. Дурново у своїй книзі «Введение в историю русского языка» (1-е видання – 1927 р.). Цьому джерелу в книзі присвячено окремий невеликий розділ – «Запозичення з руської в інших мовах» (розділ III) [105, с. 220 – 222]. Тут наведені всі проаналізовані О. О. Шахматовим слов'янські запозичення у фінно-угорських мовах (див. вище).

Окрім того, М. М. Дурново, як і О. О. Шахматов, навів низку запозичень, що ілюструють інші фонетичні процеси, які відбулися в давніх східнослов'янських діалектах. Так, фінське *artti* «сварка, суперечка» вийшло з «слов'янського слова (очевидно, М. М. Дурново мав на увазі праслов'янське слово – І. Р.), що відповідає староруському *рать* «війна», тоді, коли ще не сталося перестановки голосної й плавної на початку слова в спільнослов'янських сполученнях типу **ort*» [там же, с. 221]. Низка запозичень у фінській і литовській мовах «зберігає сполучення на плавну там, де в руській мові вже в XI ст. було повноголосся: фінське *palttina* «холст», *varpu* «воробей», *talkoo* «толока», *talkkuna* «толокно», литовське *karvõjas* «коровай», *šalmas* «шолом» тощо» [там же].

У частині фінських і литовських запозичень представлені голосні *u*, *i* на місці слов'янських редукованих *ь*, *ь* навіть у тих випадках, де ці голосні в східнослов'янських діалектах були втрачені не пізніше XII ст. Як приклади М. М. Дурново наводив фінські *talkkuna*, *palttina* (див. вище), а також фінське *lusikka* «ложка», *akkuna* «вікно», литовське *tũlkas* «толк», *šilkaĩ* «шовк», *ridikas* «редька», *stiklas* «скло»³. Ці факти, на думку М. М. Дурново, свідчать про те, що під час запозичень слабкі *ь*, *ь* не лише зберігалися в східнослов'янських говорах, але й звучали «наближено до *u*, *i*» [там же].

Коментуючи ці приклади, М. М. Дурново ставить питання: чи можна зазначені запозичення вважати запозиченнями зі східнослов'янських говорів, чи вони є запозиченнями з праслов'янської мови? На думку М. М. Дурново, це питання приводить до іншого питання: «Чи збереглася спільнослов'янська єдність у ту добу, коли були зроблені ці запозичення»? М. М. Дурново висловив думку, що навіть стверджувальна відповідь на це питання «не заважає визнати, що руська діалектна група вже до того часу достатньо уособилася й що говори, з яких були зроблені названі запозичення, належали саме до цієї групи» [там же, с. 221 – 222]. М. М. Дурново висунув припущення, що на це, можливо, «вказує фінська

³ Напевно, саме ці приклади мав на увазі О. О. Шахматов, коли писав про передачу запозичень зі східнослов'янських говорів у латиській, литовській і фінській мовах (*ь*, *ь* передаються буквами *u*, *i*). Прикладів О. О. Шахматов не навів [328, с. 203].

передача спільнослов'янського *ϕ* сполученням на носову з голосною *и*» [там же, с. 222].

Щодо прикладів типу *palttina*, то, за припущенням М. М. Дурново, у мові східних слов'ян «такі сполучення, певно, зберегалися ще в середині X ст., коли в південнослов'янських мовах вони давно вже замінилися сполученнями з голосною після плавної» [там же].

У подальшому фонетична значимість подібних запозичень була підтверджена, коло прикладів було розширене. Так, В. В. Іванов, окрім слів *palttina* та *karsta*, залучив до розгляду естонське *varblane* (пор. давньоруське *воробей*), естонське *värten* (пор. давньоруське *веретено*). В. В. Колесов доповнив цей список запозиченнями, які відбивають східнослов'янське повноголосся. Серед таких слів фінське діалектне *talakkuna* (В. В. Колесов співвідносить його з російським *толокно*), фінське *tarakka* (пор. російське *торока*), фінське *värättinä* (пор. російське *веретено*), фінське *pärähma* (пор. російське *беремя*) [148, с. 74].

У кінці розділу III – «Запозичення з руської в інших мовах» – М. М. Дурново подав список літератури, присвяченої запозиченням з російської мови в фінно-угорські мови й «руським елементам у балтійських мовах» [105, с. 222].

Як уже було зазначено, М. М. Дурново виділяв і таке допоміжне джерело вивчення історії східнослов'янських мов, як «історичні свідчення іноземців про руські мови» (див. вище). Ми назвали б це джерело транскрипцією власних імен і загальних назв мови (мов) східних слов'ян за допомогою графічних засобів інших мов.

Класичним прикладом використання такої транскрипції стало звернення О. О. Шахматова до назв дніпровських порогів, які згадуються у творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про народи» (949 р.).

О. О. Шахматов відзначив, що записана Костянтином Багрянородним на слух назва порога **Вероу́тѣ** є передачею східнослов'янської назви **вьроу́чи** «киплячий», тобто це слово є активним прислівником теперішнього часу від дієслова **вьрѣ́ти**. У старослов'янській мові формі **вьроу́чи** відповідає **вьрѣ́ци**. Назва іншого порогу – **Неа́сѣт**. Це, як зазначав О. О. Шахматов, передача східнослов'янського **неа́сытъ** «пелікан». У старослов'янській мові цьому відповідає **неа́сытъ**. Отже, східнослов'янське **и** (з *ϕ*) передається через грецьке **ου**, а східнослов'янське **а** (з *ϕ*) – через грецьке **α**. Порівняння східнослов'янських і грецьких форм свідчить, що східнослов'янські **оу** та **ѣ** відповідають **ϝ** та **ѣ** у старослов'янській; тож у спільнослов'янській прамові в цих словах були носові голосні, але в мові східних слов'ян середини X ст. носових голосних уже не було [328, с. 112]. Це є вагомим аргументом на користь

того, що в IX – X ст.ст. носові голосні в мові східних слов'ян уже перетворилися на неносові [там же].

Лінгвістичну значущість матеріалів Костянтина Багрянородного підкреслював А. Ю. Кримський. Він зазначав, що трактат Костянтина Багрянородного «Про народи» «має вагу не лише для нашої історії, а й для мови, бо наводить грецькими буквами як варязькі («руські»), так і праукраїнські («слов'янські») назви для дніпрових порогів та руських міст і племен» [338, с. 134]. Зазначимо, що уривок зі згаданого трактату з перекладом українською мовою А. Ю. Кримський подав у складеній ним «Хрестоматії з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв.» [там же, с. 135 – 141].

Запропонована О. О. Шахматовим інтерпретація стала загально визнаною й увійшла до підручників вищих навчальних закладів [129, с. 106 – 107; 148, с. 80].

М. А. Жовтобрюх вважав найменування дніпровських порогів у транскрипції Костянтина Багрянородного найважливішим доказом того, що в середині X ст. східні слов'яни, принаймні подніпровські, вже не мали у своїй мові носових голосних [120, с. 152].

Протилежний погляд висловив Ю. В. Шевельов. На його думку, назви дніпровських порогів у транскрипції Костянтина не є вагомим аргументом на користь того, що «в X ст. протоукраїнські діалекти вже не мали носових голосних». Ю. В. Шевельов уважав, що записи Костянтина «були зроблені не від жителя України, а від варяга чи болгарина (або від того й того), до того ж їхню фонетичну форму допасовано до грецької мови» [339, с. 185 – 186].

М. А. Жовтобрюх [120, с. 152] залучив до розгляду й працю географа Баварського «*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem flugam Danubii*» (873 р.), у якій назва східнослов'янського племені *уличі* передається як *unlizi*, а найменування етноніма *лютичі* – як *lendizi* (М. А. Жовтобрюх покликався на відому працю П. Шафарика [303, с. 70, 225]). Як відзначив М. А. Жовтобрюх, те, що відповідні східнослов'янські голосні неслов'янською мовою передавалися сполученнями *in*, *en*, є свідченням їхньої тодішньої вимови [120, с. 152].

Можливості застосування джерела, що розглядається, були узагальнені в праці М. М. Дурново «Введение в историю русского языка». Цьому джерелу в ній присвячено окремий невеликий розділ, який автор назвав «Свідчення іноземців про руську мову» (розділ IV). [105, с. 223 – 228]. У цьому розділі проаналізовано всі слова, які трапляються в Костянтина Багрянородного та які становлять інтерес для історії східнослов'янських мов. Це не лише назви дніпровських порогів, а й імена князів, назви міст, назви племен⁴, і окремі слова [там же, с. 224 – 225].

⁴ Слов'янські етноніми в транскрипції Костянтина Багрянородного проаналізував О. О. Шахматов (для дослідження давньої історії східних слов'ян) [309, с. 29].

Як відзначав М. М. Дурново, під час аналізу східнослов'янських слів, які наводив Костянтин, необхідно враховувати 1) неточність передачі, викликані відсутністю відповідних звуків у грецькій мові (букв у грецькому письмі), 2) перекручення, викликані описками, 3) ту обставину, що свідчення могли бути отримані Костянтином з різних джерел, не лише від східних слов'ян, а й від болгар або скандинавів; окрім того, носій одного зі східнослов'янських діалектів, який передав Костянтину відповідні свідчення, «міг старатися говорити болгарською»; 4) деякі назви «могли відтворювати ту форму слова, у якій вони були вимовлені» (для деяких слів це форма родового відмінка, для деяких – місцевого) [там же, с. 225].

Заслугою М. М. Дурново є виділення ним низки фонетично значимих для історії східнослов'янських мов явищ у транскрипції Костянтина Багрянородного:

1. Праслов'янські *o* та *e* передаються частково як сполучення голосних з носовими приголосними: **Σφεντοσυλάβος, Σαμβατάς, Λενζάνιοι, Ιγγωρ**, частково як *ou, a, e*: **Βερούτζη, Νεάσητ, Ναπρεζή**. Ім'я **Σφεντοσυλάβος** «могло передавати й болгарську вимову імені Святослава, тому що болгари його знали дуже добре, а грекам воно стало відомим уперше від болгар» [там же, с. 225 – 226]. «**Ιγγωρ** могло бути контамінацією варязького *Ingvar* і східнослов'янського *Игорь*»; **Σαμβατάς** «могло бути назвою, даною Києву болгарськими купцями, які приїжджали до Києва, або ж є болгарською передачею руської назви, яка могла звучати як «Субота»; в обох випадках вона може вказувати на те, що субота була в Києві базарним днем». Щодо **Λενζάνιοι**, то «ляжанами могли називати себе й самі поляки, і в такому разі вимовляли своє ім'я з *e*, так могли називати їх і болгар», і немає необхідності вважати, що ця назва Костянтинові стала відома від східних слов'ян. На підставі аналізу трьох останніх слів з наведеного вище списку М. М. Дурново, як й О. О. Шахматов, прийшов до висновку про те, що в мові східних слов'ян середини X ст. праслов'янські носові голосні змінилися на *u* та *a* (*ü*) [там же, с. 226].

2. Праслов'янська група **tort, *tert* передана в Костянтина «або в болгарському озвученні (**Βουσευραδέ, Ὀστροβουνίπραχ, Βουλνηπράχ**), або з голосною тільки перед пивною (**Νεμογαρδάς, Δερβλενίνοι, Βερβιανών**)». У першому випадку (в передачі назви Вишгорода) М. М. Дурново вбачав «безсумнівний болгаризм». У другому випадку «відсутність голосного після *ρ* може свідчити й про відсутність її в живому мовленні того часу, тобто про те, що повноголосся в руській мові розвинулося пізніше середини X ст.» [там же].

3. Буква *χ* у кінці слів **Ὀστροβουνίπραχ** та **Βουλνηπράχ** «може вказувати на південноруську фрикативну вимову приголосної із спільнослов'янського **g*; втім, припустимі й інші пояснення; у тодішній

грецькій *γ* було звуком фрикативним, а *g* проривне могло бути тільки після носової приголосної» [там же].

4. На думку М. М. Дурново, відсутність кінцевих голосних у словах **Ὀστροβουνίπραχ, Βουλνηπράχ, Νεασήτ** можна сприймати як вказівку на втрату кінцевих **ъ, ь** у мові східних слов'ян уже до середини X ст.; проте можливе й інше трактування: Костянтин Багрянородний міг сприймати редуковані «як відсутність голосного звука», оскільки в його мові таких голосних не було [там же].

Як ми бачили, закладені О. О. Шахматовим, М. М. Дурново, А. Ю. Кримським традиції використання транскрипції власних імен і загальних назв мови (мов) східних слов'ян за допомогою графічних засобів інших мов активно розвивалися в другій половині XX ст. й удосконалювалися на тому ж мовному матеріалі. Водночас у цей період починає залучатися й інший матеріал, який не мали у своєму розпорядженні мовознавці 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Показовим прикладом такого підходу є дослідження Ю. В. Шевельова.

Характеризуючи перехід *e* в *i*, Ю. В. Шевельов відмічає українські назви та слова в чужомовних джерелах [339, с. 542]. Ці факти підтверджують дані українських пам'яток, хоч датовані вони здебільшого пізнішими часами. Наприклад, це вірменське *virozumit* (1559), *iminja* (але також і *imenja*) «маєток» (1562), *terpit* (1563) та ін. з Кам'янець – Подільського, де вірменська діаспора має давні корені; є приклади з їдишу: *Bilsk* (укр. *Більськ*), *Bilkamin* (укр. *Білий Камінь*) (єврейські поселення задокументовано з початку XVI ст. та з середини XVIII ст.) [там же, с. 542].

Менш значущими є, за спостереженнями М. М. Дурново, свідчення арабських географів IX – X ст.ст. – Ібн-Хордадбега, Ібн-Росте, Ібн-Фадлана, Мас'уді, Істархія, Ібн-Якуба, хазарського царя Іосифа, свідчення так званого анонімного персидського географа X ст. та персидських географів XIII ст. (останні запозичені в старших арабських географів). Ці свідчення «для історії руської мови майже нічого не дають». Сюди входить декілька географічних і племенних назв, «але в такій неточній передачі, що не завжди можна здогадатися, про яке ім'я чи слово йдеться. Щоправда, слова *Wântit* «в'ятичи» й *Wândžslâwe* «В'ячеслав» можуть указувати на збереження носових голосних» [там же, с. 223]⁵.

«Невиразними» вважав свідчення арабських істориків і географів IX – X ст.ст. й А. Ю. Кримський, який подав відповідні уривки в перекладі

⁵ Першим на це вказав О. О. Шахматов [309, с. 38], який звертався до свідчень арабських і персидських письменників середньовіччя й хазарського царя Іосифа переважно для відтворення давньої історії східних слов'ян [там же, с. 31, 33, 34, 38]. Фонетичну значущість зазначених написань пізніше визнав Ю. В. Шевельов. Він вважав, що вони «скоріше свідчать про стан проторосійських, а не протоукраїнських діалектів» [339, с. 186].

українською мовою та зі своїми коментарями в книзі «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників писемної староукраїнщини XI – XVIII вв.» [338, с. 131 – 134].

М. М. Дурново вважав, що історики східнослов'янських мов повинні брати до уваги й «пізніші свідчення іноземців про руську мову», які «належать уже до часу функціонування самостійної руської писемності». Відповідні матеріали «дозволяють внести деякі доповнення й поправки до тих свідчень, які ми вилучаємо з пам'яток руського письма, сучасних цим свідченням» [105, с. 226]. Сюди належать нотатки про російську мову, деякі фрази й слова російської мови, географічні назви й інші свідчення, наявні у творах про Росію Герберштейна (1517 р.), Олеарія (1647 р.), Мейєрберга (1666 р.) та інших іноземців, які приїжджали до Росії в XVI й XVII ст.ст. [там же, с. 226 – 227].

Як відзначав М. М. Дурново, з другої половини XVII ст. з'являлися «систематичні праці про російську мову, писані іноземцями», серед яких М. М. Дурново назвав праці Ю. Крижанича й Г. В. Лудольфа; ці праці є не лише свідченнями іноземців про російську мову, але й «належать до числа праць з наукового граматичного вивчення російської мови» [там же, с. 227].

М. М. Дурново відзначив, що від XVI – XVII ст.ст. збереглося декілька невеликих укладених англійцями й німцями російсько-англійських і російсько-німецьких словників з російськими словами в англійській і німецькій транскрипції та один порівняно великий словник семи мов, що має й слова української мови [там же].

У кінці розділу IV – «Свідчення іноземців про руську мову» М. М. Дурново подав список літератури, присвяченої свідченням про мову східних слов'ян середньовічних арабських і персидських письменників, трактату Костянтина Багрянородного «Про народи» й свідченням західноєвропейських письменників XVI та XVII ст.ст. про російську мову [105, с. 227 – 228].

Звернемося до ще одного джерела історії східнослов'янських мов, – запозиченням з інших мов у слов'янські, передусім східнослов'янські мови. Це джерело М. М. Дурново не називав і не досліджував. Проте, як свідчить аналіз «Очерка древнейшего периода русского языка» О. О. Шахматова, здійснений нами, це джерело привернуло увагу О. О. Шахматова й було використане вченим настільки, наскільки йому притаманні певні пояснювальні можливості.

О. О. Шахматов відзначив повноголосся в деяких словах східнослов'янських мов, які походять від слів, запозичених праслов'янською мовою з інших мов: *короб, коробка, коробья*. З цими словами О. О. Шахматов порівняв старослов'янські *крабин, кравица*, чеські *krabka, krabice*, польські *krobia, króbka*. Наявність зазначених відповідностей дозволила вченому реконструювати праслов'янський

корінь **korb-*. На думку О. О. Шахматова, праслов'янський корінь **korb-* запозичений з германських мов, які отримали його з латинського *corbis* [328, с. 151 – 152]. При етимологізації слів, які розглядаються, О. О. Шахматов підтримує погляд Е. Бернекера, висловлений ним в етимологічному словнику слов'янських мов [349].

Ця етимологія зберегла свою значущість і в сучасному порівняльно-історичному мовознавстві [113, т. 3, с. 33].

Водночас, на думку укладачів «Етимологічного словника української мови», слово *короб* «тара з лубу, берести, лози; козуб; верхня частина воза, саней; жолоб; ящик, коробка в українській мові є споконвічним і виникло в праслов'янській мові; слово *короб* співвідносне з праслов'янським **korbiti* «викривляти; зчиняти; скручувати» (це ж значення має українське *коробити*); спорідненими слову *короб* є латинське *corbis* «корзина, кошик», литовське *karjūbija* «кошик; короб, козуб», пруське *carbjo* «млиновий кіш, ящик», давньоісландське *hríp* «корзина», новонаднімецьке *Korb* «корзина, короб» та ін. (відповідні слова германських мов виводяться з латинської мови) [там же].

Аналогічно до слова *короб* О. О. Шахматов розглядав форму *коромола* (яку він кваліфікував як давньоруську) й *коромо́ли* (цю форму О. О. Шахматов відзначив в українській мові). На думку вченого, ці форми походять від праслов'янської форми **kormola*. Цю останню О. О. Шахматов виводив із середньолатинської форми *carmula* «повстання, заколот» і співвідносив зі старослов'янським словом *крамола*, чеським *kramola* [328, с. 152].

Більш пізні дослідження етимологів підтвердили неповноголосний характер двох останніх слів, протиставлений повноголосцю, яке притаманне, зокрема, українському застарілому *коромо́ли* «змови; підбурювальні думки». На думку М. Фасмера й упорядників «Етимологічного словника української мови», неповноголосні варіанти аналізованого слова, що фіксуються в старослов'янській, болгарській, чеській, сербській, хорватській, словенській мовах, походять від давньоверхньонімецького *karmala* «заколот», спорідненого з давньоніжньонімецьким *karm* «скарга, нарікання», давньоанглійським *cyrm (cearm)* «галас» [113, т. 2, с. 365 – 366; 283, т. 3, с. 40]. М. Фасмер вважав, що середньолатинська форма *carmula* є запозиченням з давньоверхньонімецької мови (*karmala*) [283, с. 365].

Інакше, ніж О. О. Шахматов, розглядав походження слова *коромола* «заколот» Ю. В. Шевельов. На його думку, *коромола* є «простим заміником» відповідного старослов'янського неповноголосного *крамола* [339, с. 131].

Аналіз запозиченого топоніма *тьмуторокань* дозволив Ю. В. Шевельову, Ф. П. Філіну, М. А. Жовтобрюху навести вагомий аргумент щодо хронологізації східнослов'янського повноголосся. Цей

топонім відомий східним слов'янам принаймні з IX ст. і генетично пов'язаний з давньотюркським *tamantarkan* «урядовець». Звукосполучення *ar* між приголосними східні слов'яни запозичили як *oro*, що дає змогу припустити: повноголосся в мові східних слов'ян виникло у VIII – IX ст.ст. [339, с. 130; 286, с. 250; 120, с. 160].

Ю. В. Шевельов проаналізував також інші топоніми, що є запозиченими словами й відбивають повноголосся. Це гідроніми *Сліпород* (притока Сули), другий компонент якого виводиться з давньоіранського **pord-* «злиття», і *Хорол* (притока Псла) з давньоіранського **horv-*. Вони свідчать, що повноголосся розвинулося після контактів слов'ян з іранцями на цих теренах [339, с. 130].

Згідно з О. О. Шахматовим, для характеристики східнослов'янського повноголосся показовою є історія слова *король*. Ім'я франкського короля Карла Великого, яке слов'янам стало відоме у VIII – IX ст.ст., перетворившись на загальну назву іменника, пережило в слов'янських мовах усі ті зміни, які переживали споконвічні слова зі сполученнями типу **tort:* пор. східнослов'янське (за О. О. Шахматовим, давньоруське) *король*, старослов'янське *краль*, польське *król*, чеське *král*. О. О. Шахматов вважав, що це слово потрапило в давньоруську мову у вигляді *korľь* з однієї із західнослов'янських мов (чеської або польської) до метатези голосного й приголосного звуків [328, с. 152].

Пояснення О. О. Шахматова стало класичним. Його дотримувалися, зокрема, В. В. Іванов і М. А. Жовтобрюх [129, с. 128 – 129; 120, с. 160]. Інакше інтерпретував походження слова *король* Ю. В. Шевельов: українське *король* є адаптацією в протоукраїнських діалектах чеського *král* і болгарського *краль* [339, с. 131].

Одним з пізніх запозичень О. О. Шахматов уважав слово *мороморь*, яке походить від праслов'янського **mormorь*; реконструйоване ним слово **mormorь* О. О. Шахматов вважав запозиченням з грецької мови [328, с. 152].

З цією етимологією погодився М. Фасмер, який припустив латинське посередництво (*marmor*) [283, с. 668]. В. В. Іванов, не покликаючись на О. О. Шахматова, навів етимологію слова *мрамор* як приклад, який ілюструє запозичення в російську мову з інших мов [129, с. 24]⁶.

Так само В. В. Іванов і В. В. Колесов розглядали два інших уперше проаналізованих О. О. Шахматовим слова – *корон* «назва риби» й *соломя* «пролив» [129, с. 24; 148, с. 74].

О. О. Шахматов уважав слово *коронь* давньоруським запозиченням «з якої-небудь західноєвропейської мови», навівши як порівняння

⁶ Інше трактування запропонував Ю. В. Шевельов. Він бачив у слові *мороморь* «простий замітник» старослов'янського *мраморь* [339, с. 131].

латинське *carpo*, давньоверхньонімецьке *charfo, karpo*; у зв'язку з цими словами О. О. Шахматов згадав українське *кóрон, коронель* [328, с. 153].

Більш пізні етимологічні дослідження показали, що українське *кóрон*, російське *кóрон*, білоруське *кóран*, старочеське та словацьке *krap*, болгарське та македонське *krap* походять з праслов'янського **korpъ*; у праслов'янській мові це слово є запозиченням з германських мов; германським запозиченням є й пізніший варіант назви коропа – українське діалектне, російське та білоруське *карп* [113, т. 3, с. 41].

Давньоруським запозиченням О. О. Шахматов уважав і слово *соломья*. На думку вченого, воно було запозичено з фінської мови (фінське *salmi*). В архангельських говорах російської мови є слово *сáлма*, яке також походить від фінського *salmi* [328, с. 153].

Етимологічні дослідження, проведені пізніше, підтвердили правоту О. О. Шахматова. М. Фасмер, як і О. О. Шахматов, уважав джерелом слова *соломья* фінське *salmi*, а слово *салма* трактував як більш пізнє запозичення [283, т. 3, с. 713, 550].

Заслугове на увагу думка О. О. Шахматова щодо етимологізування давньоруського *скоропига* [там же, с. 654]. З погляду вченого, це слово є грецьким запозиченням [328, с. 153].

До числа запозичень, які відбивають східнослов'янське повноголосся, О. О. Шахматов відносив і російське *уборок* «назва міри». Дослідник вважав його германським запозиченням, наводячи для порівняння давньоверхньонімецьке *ambar*, яке, на думку вченого, було запозичене з латинського *amphora*. З цією етимологією погодився М. Фасмер, який вніс до неї деякі уточнення: першоджерелом є грецька мова, а латинська виступає як мова-посередник [283, т. 4, с. 143 – 144].

Мовознавці другої половини ХХ ст. залучали до розгляду й інші фонетично значущі приклади. Так, Ю. В. Шевельов, розглядаючи перехід *e* в *i* в українській мові, особливу увагу звернув на вживання букви **ѣ** у чужомовних словах. Так, зміну звука *e* у звук *i* відображено вживанням букви **ѣ** для відтворення слів іншомовного походження. Наприклад, польський закритий звук *é* передається за допомогою **ѣ** у словах **Алжбѣта** (Грамота 1404 р., Перемишль), **такѣжь** «також» (Грамота 1415 р., Перемишль) та ін. [339, с. 544].

Перші спроби вживання **ѣ** на відтворення чужомовного *i* спостерігаються з XIV ст. (**алѣлауа** – Уривки антології церковних гімнів та Службника XIV ст.), до кінця XVI ст. такі приклади були поодинокими, а з XVII ст. їх налічується значна кількість: **фѣялковий** («Лексикон латинський з Калепина преложенный на славенский» Є. Славинецького, 1642 р.), **поблѣчне** «привселюдно» (Актові книги Полтавського міського уряду, 1664 р.), **мѣнуть** «хвилини» (Літопис Густинського монастиря 1670 р.) та ін.

До цього додамо, що О. О. Шахматов досліджував праслов'янські запозичення з германських й іранських мов для локалізації прабатьківщини давніх слов'ян [306, с. 28 – 29].

Учений звертався й до топонімічного матеріалу, щоправда, не з лінгвістичною метою, а для відтворення давньої історії східного слов'янства [306, с. 37; 309, с. 24, 40].

Отже, в українському й російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. використовувалося широке коло лінгвістичних джерел вивчення історії східнослов'янських мов.

Водночас поступово виникає необхідність виходу за межі власне лінгвістичних джерел вивчення історії мови. Аналізуючи цю тенденцію, Г. П. Півторак зазначав, що вона пов'язана з поступовим перетворенням мовознавства «з описової науки в пояснювальну», що виявляє генезис явищ і встановлює причиново-наслідкові зв'язки [213, с. 17]. З погляду В. І. Абаєва, це є початком нової ери в історії мовознавства [1, с. 39; 213, с. 17]. Як відомо, у будь-якій галузі науки перехід від описової стадії до пояснювальної вимагає залучення низки даних із близькоспоріднених галузей. Це повною мірою стосується мовознавства [1, с. 31; 213, с. 17]. Отже, пояснювальне мовознавство передбачає використання не лише лінгвістичних фактів, а й даних історії, археології, етнографії, палеоантропології [213, с. 17].

На початку XX ст. провідним поступово став принцип комплексної розробки етно- і глотогенетичних проблем силами лінгвістів, істориків, археологів, антропологів, етнографів та інших спеціалістів.

Як відзначав Г.П. Півторак [213, с. 17], визначною подією в порівняльно-історичному мовознавстві початку XX ст. став вихід у світ капітальної тритомної праці чеського славіста Л. Нідерле [365]. Саме в роботі Л. Нідерле ми бачимо перший яскравий приклад комплексного використання різних джерел (зокрема археологічні та антропологічні) при дослідженні етно- і глотогенезу слов'ян.

До ідеї комплексного використання лінгвістичних і нелінгвістичних джерел вивчення історії мови поступово приходять і російські та українські мовознавці.

У своїй незакінченій і неопублікованій статті «Историческая этнография восточной Европы» (1920) О. О. Шахматов, називаючи мову «однією з найбільш стійких етнографічних ознак» [374, арк. 4], підкреслив, що серед інших етнографічних ознак, до яких належать «релігія, забобони, обряди, усна словесність, а також прийоми та засоби використання предметів матеріального побуту (житло, одяг, землекористування тощо)», мова посідає «винятково особливе місце» [там же]. Воно полягає в тому, що «лише в цілковито виняткових випадках утрата мови, заміна її іншою мовою не супроводжується повною денаціоналізацією племені, злиттям його з іншим» [там же]. Цим визначається роль даних історії мови в

історичній етнографії [там же, арк. 4 – 5]. З історичною етнографією тісно пов'язані археологія та антропологія [там же, арк. 31, 14].

Згідно з О. О. Шахматовим, археологічні дані надзвичайно важливі для історичної етнографії. О. О. Шахматов порушив питання про те, чи може в речових пам'ятках «виявлятися етнографічний обрис племені», і відповідав на нього стверджувально [там же, арк. 31].

О. О. Шахматов звернувся до статті археолога А. А. Спицина «Расселение древнерусских племен по археологическим данным» і зазначив, що А. А. Спицин з великою обережністю пов'язував археологічні дані з етнографічними, не поспішав приписувати ті чи інші пам'ятки матеріальної культури літописним східнослов'янським племенам [там же, арк. 43]. Можна припустити, що така обережність була притаманна й самому О. О. Шахматову, саме тому ми й не знаходимо в його опублікованих працях матеріалу археологічних досліджень. О. О. Шахматов планував у «Исторической этнографии восточной Европы» повернутися до статті А. А. Спицина й «зіставити вказівки, наявні в ній, на розселення давньоруських племен з іншими історичними даними» [там же, арк. 44]. Проте стаття «Историческая этнография восточной Европы» – одна з останніх праць О. О. Шахматова – залишилася незавершеною.

З іншого боку, на думку О. О. Шахматова, «правильно поставлені антропологічні спостереження можуть дати досить відчутні й достовірні результати в галузі праісторії» [там же, арк. 14]. Як приклад О. О. Шахматов розглядав працю Д. І. Анучина «О географическом распределении роста мужского населения России» [там же, арк. 14 – 18]. Висновки Д. І. Анучина стосовно міграції й змішування різних народів на території сучасної дослідникової Росії О. О. Шахматову в цілому видавалися переконливими [там же].

Отже, О. О. Шахматову була близькою ідея використання даних археології й антропології при дослідженні історії й «передісторії» східнослов'янських мов. У зв'язку з цим, безперечно, слухним було твердження Г. П. Півторака, що в російському мовознавстві саме О. О. Шахматов проголосив принцип комплексної розробки етно- і глотогенетичних проблем [213, с. 17]. О. О. Шахматов ішов шляхом синтезу зусиль різних наук.

Серед українських мовознавців 20-х рр. ХХ ст. важливість синтетичного зведення даних мовознавства, археології та історії в питаннях генезису слов'янських мов підкреслював П. О. Бузук [40, с. 8].

Зазначений принцип був чітко сформульований в українському і російському мовознавстві 30-х – 40-х рр. ХХ ст. [213, с. 17]. Але нерозробленість методики археологічних і лінгвістичних, лінгвістичних й антропологічних, археологічних та історичних зіставлень, використання іноді суб'єктивних критеріїв для таких досліджень спричинилися до того,

що давно назріле й нині спільне для всіх спеціалістів з питань слов'янського етногенезу прагнення до комплексності досліджень довго залишалося більше побажанням, ніж реальним досягненням [213, с. 17].

Принцип комплексної розробки етно- і глотогенетичних проблем в українському й російському порівняльно-історичному мовознавстві розроблявся й у подальшому. Але, як справедливо зауважив П. М. Третьяков, комплексні дослідження, подібні до праць Л. Нідерле, у наш час і тим більше в майбутньому навряд чи можливі. Хоч обсяг історичних (писемних) свідчень про давніх слов'ян і Русь за останнє півстоліття істотно не змінився, кількість лінгвістичної, археологічної й антропологічної інформації збільшилась у десятки разів, і методика вивчення лінгвістичних, археологічних та антропологічних даних значно ускладнилась. Унаслідок цього «питання про взаємне коригування висновків, одержаних на основі дослідження різних джерел, вирішується нині інакше, ніж у часи Л. Нідерле, – не стільки за допомогою комплексного вивчення різних джерел, скільки через урахування й узгодження висновків, одержаних унаслідок спеціальних досліджень» [275; 213, с. 17, 18].

Українські й російські компаративісти другої половини ХХ ст. відзначали, що під час розв'язання питання про походження слов'янської мовної спільності, що є істотною частиною етногенетичного процесу, пріоритет, безсумнівно, належить мовознавству. Порівняльно-історичне мовознавство встановлює достатньо переконливі відносно-хронологічні й ареальні характеристики мовного розвитку й взаємодії. Але незаперечним фактором є й те, що без свідчень писемних пам'яток воно неспроможне запропонувати абсолютно-хронологічних і конкретно-географічних концепцій. Ще гірші показники досліджень етногенетичної проблематики в дописемний період. Як резонно зауважив Г. О. Хабургаєв, «ретроспективний вихід за межі періоду, представленого пам'ятками писемності, за допомогою тільки мовознавчих даних неможливий, якщо ми лише намагаємося від відносно-хронологічних й ареальних характеристик перейти до абсолютно- хронологічних і конкретно-географічних. Допомогу тут може подати лише немовний матеріал з абсолютними характеристиками, синхронний досліджуваному мовному й тим чи іншим чином з ним пов'язаний» [295, с. 39]. Такий матеріал може дати лише археологія. На думку Б. В. Горнунга, «лише узагальнені археологічні дані можуть бути критерієм для перевірки історично реальної можливості тих чи інших лінгвістичних гіпотез, що їх висувають при спробах реконструкції доісторичних етапів утворення, розвитку й розпаду мовних груп» [96, с. 12]. При цьому важливо підкреслити, що археологи у своїх дослідженнях оперують не окремими ізольованими фактами, а комплексами фактів і явищ матеріальної культури, що дозволяє виявити як їхній взаїмозв'язок, так і походження [247, с. 6].

Відзначимо, що прагнення деяких дослідників слов'янського етно- і глотогенезу розширити коло залучуваних джерел за рахунок археології спостерігалося ще з середини 40-х рр. ХХ ст. Зокрема, археологічні дані для етногенетичних досліджень використовував Т. Лер-Сплавінський [359], а в російському мовознавстві свідчення археологів під час розв'язання низки часткових, але важливих етно- і глотогенетичних проблем успішно реалізуються в працях Б. В. Горнунга [96], О. М. Трубачова [279, с. 231 – 270]; [278, 1984. – № 2. – с. 15 – 30, 1984. – № 3. – с. 18 – 29; 1985. – № 4. – с. 3 – 17; 1985. – № 5. – с. 3 – 14] й особливо Г. О. Хабургаєва [295, с. 38 – 49; 297; 296] У його дослідженнях на підставі співвіднесення сучасних лінгвогеографічних свідчень з історико-археологічними даними, наявними на середину 60-х рр., викладена цілісна, хоч і не в усьому бездоганна [285, с. 44 – 50]; [172, с. 51 – 59] концепція східнослов'янського глотогенезу, у якій справедливо підкреслена важливість взаємодії різних етнічних і мовних елементів у процесі становлення мови східних слов'ян. Безсумнівний науковий інтерес викликає і вперше запропоноване дослідником накладання карти давніх етнографічних та політичних меж на сучасну діалектологічну карту. [213, с. 19]. При цьому на основі лінгвогеографічних даних було виділено північно-східну діалектну зону й говори середньої Оки, північно-західну, центральну, південну й південно-західну діалектні зони [297, с. 35 – 65], хоч дві останні, за визнанням самого автора, визначено невпевнено через відсутність у його розпорядженні достатньої кількості фактичного матеріалу [там же: 62 – 63].

Теза про необхідність комплексного підходу до етногенетичної проблематики дістала одностайну підтримку з боку учасників дискусії на засіданні «круглого стола» з проблеми «Етногенез слов'ян» під час роботи ІХ Міжнародного з'їзду славістів (Київ, 1983), хоч у деяких виступах було відзначено, що різні науки, які мають стосунок до розробки цієї проблематики, мають неоднаковий рівень наукових досягнень, необхідних для їхнього використання при комплексних дослідженнях: тут більше зроблено в лінгвістиці й археології й значно менше – в антропології, етнографії та фольклористиці [46, с. 17].

Як переконливий приклад доцільності залучення археологічних даних до лінгвістичних досліджень Г. Б. Півторак розглядав досягнення в етномовній інтерпретації стародавніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини, зробленої лінгвістами й археологами [213, с. 19]. Зіставлення результатів лінгвістичного аналізу гідроніміки цього ареалу [274; 273] з історико-археологічними свідченнями [247; 247] може свідчити про те, що ареал центральної лісової зони Східної Європи від Прибалтики до Верхньої Оки в дослов'янський період був заселений балтомовними племенами, причому локальні різновиди балтійських культур і межі між ними виявляють надзвичайну стійкість майже протягом

тисячоліття - до початку нашої ери. [276, с. 124, 189]. Масовість і географічна компактність гідронімічного та археологічного матеріалу, вражаючий збіг стійких топонімічних та археологічних меж надає висновку про балтійську належність стародавніх культурно-етнографічних комплексів Верхньої Наддніпрянщини північніше Прип'яті високого ступеня вірогідності, а тому здебільшого сучасні дослідники виключають Прибалтику, Північну Наддніпрянщину й Центральну Росію як можливий ареал поселення праслов'янських племен у другій половині I тис. до н.е. – на початку н.е. [19, с. 62; 286, с. 13]; [297, с. 32]; [296, с. 35, 52 – 53]; [279, с. 240]. Привертає увагу й той факт, що в північно-східній частині центральної лісової зони гідроніми балтійського походження перемішані з фінно-угорськими, і одночасно в цьому ж ареалі «на городищах трапляються рештки культури як фінно-угорського, так і східнобалтійського характеру» [276, с. 124 – 125]. Отже, можна вважати доведеним, що достовірно датовані й чітко окреслені на географічній карті внаслідок археологічних досліджень стародавні культурно-етнографічні ареали одночасно відбивають й ареали носіїв різних діалектів (мов), і будь-яка археологічно простежувана взаємодія культур супроводжувалася й мовною (або діалектною) взаємодією носіїв цих культур [213, с. 20]. Проте слід мати на увазі, що процес поширення слов'янської культури не можна прирівнювати до процесу східнослов'янського глотогенезу [297, с. 105], оскільки наслідки взаємодії археологічних культур і взаємодії діалектів племен, носіїв цих культур, не завжди збігалися [296, с. 33 – 34].

Визнаючи необхідність використання археологічних свідчень при етно- і глотогенетичних дослідженнях, слід мати на увазі, що археологія ще не спроможна змалювати закінчену картину конкретної історії далекого минулого. Наявний у розпорядженні археологів матеріал значно розрізнений, недостатньо розроблена методика його дослідження [276, с. 190 – 191]. Через це дотепер лишаються дискусійними такі важливі питання, як первісна прабатьківщина слов'ян, час й обставини появи їх у Східній Європі, шляхи й форми розпаду в них первіснообщинного ладу. Наука ще не має чіткого уявлення про взаємостосунки між східними слов'янами та іншими східноєвропейськими етнічними групами. Проте все це не дає підстав для розчарування, якщо зважити на темпи розвитку й досягнення археологічних досліджень наприкінці ХХ ст. [213, с. 21]. А вже ще в кінці 40-х рр. ХХ ст. науковці міцно дотримувалися уявлення про слов'янське розселення в межах Східноєвропейської рівнини лише напередодні виникнення Київської Русі, й історію східних слов'ян починали з відомостей, засвідчених у «Повісті временних літ». Ці уявлення довго були бар'єром, що заважав пошукам давнішого слов'янського життя. Деякі знахідки залишків матеріальної культури (як виявилось пізніше, ранньослов'янських), не привертати до себе належної уваги й лишалися незрозумілими. Лише в 50-х рр. ХХ ст., коли в низці областей

Наддніпрянщини й у Дніпро-Дністровському межиріччі було відкрито численні старожитності (рештки поселень і могильники) третьої чверті I тис. н. е., що значно доповнили давніші розрізнені знахідки, питання про віднесення їх до слов'янської культури почало розв'язуватися позитивно. Стало очевидним, що культура того часу була безпосередньою попередницею культури Київського періоду. Нововідкриті старожитності, що в основних рисах не відрізнялися від ранніх слов'янських поселень на території Польщі, Чехії, Словаччини, Німеччини, Румунії, Болгарії, вивчення яких інтенсивно розгорнулося після закінчення другої світової війни, безсумнівно, належали слов'янському населенню, що розселилося в басейнах Дніпра й Дніпро-Дністровському межиріччі після середини I тис. н. е. Отже, уже на кінець 60-х рр. XX ст. межу невідомого вдалося відсунути на декілька століть назад – до середини I тис. н.е. [275, с. 4 – 5].

70-і рр. XX ст. ознаменувалися новими науковими досягненнями насамперед в етнічній інтерпретації археологічних культур. Для лінгвістів принципово важливе значення має, зокрема, визнання майже всіма археологами зарубинецької культури чи, принаймні, її переважної частини слов'янською. Це дає змогу відсунути межу невідомого аж до II ст. до н. е. й по-іншому оцінити етнолінгвістичні процеси в праслов'янську добу [213, с. 21].

Певного уточнення сьогодні потребує часове віднесення виокремлюваних трьох етапів розвитку праслов'янської мови (раннього, середнього й пізнього), співвідносних з її формуванням, розвитком і розпадом. Як відомо, найбільш мотивованою періодизацією праслов'янської мови є запропонований у 1962 р. Ф. П. Філіним її поділ на ранньослов'янський період (від часу утворення праслов'янської мови приблизно до кінця I тис. до н. е.), середньопраслов'янський (з кінця I тис. до н. е. до III – V ст. н. е.) і пізньопраслов'янський (V – VII ст. н. е.) [286, с. 101, 103, 110]. На думку Г. П. Півторака, внутрішні хронологічні рамки в цій періодизації визначені досить довільно, бо лінгвістичні дані не містять ніякої локальної й часової інформації. Але порівняльно-історичне мовознавство дало хоч і позачасовий, проте дуже важливий орієнтир початку розпаду праслов'янської мовної єдності. Загальновідомо, що цей період почався тоді, коли при подальшому виникненні багатьох спільнослов'янських інновацій низка важливих фонетичних змін та деяких інших процесів у праслов'янській мові дала в різних її ареалах різні наслідки. У ході взаємопов'язаних процесів дальшої диференціації праслов'янських говорів, з одного боку, і їхньої інтеграції у більші діалектні масиви, з іншого, такі фонетичні явища, як початок різної вимови носових голосних і початкового *je-*, неоднаковий розвиток *x* після другої палаталізації задньоязикових, сполук *gv*, *kv* перед голосними переднього ряду і т.п. поділили праслов'янський мовний ареал на дві зони – західну й східну, причому це був принциповий поділ, який зберігається й нині в

існуванні західних та східних слов'янських мов. Саме з цього часу почався пізній і останній етап праслов'янської мови – час її поступового розпаду [211, с. 39 – 40].

Поділ праслов'янського мовного ареалу на західну й східну зони, без сумніву, впливав із значно глибших процесів, а саме – з територіально приблизно адекватного етнічного поділу праслов'янського ареалу, що дав поштовх і для мовного поділу. Залишки матеріальної культури тих далеких часів збереглися досить добре й на сьогодні всебічно вивчені. Після того, як було доведено прямий стосунок до етногенезу слов'ян поряд із пшеворською також і зарубинецької культури, став очевидним зв'язок західного й східного ареалів праслов'янської мови з двома складовими частинами пшеворсько-зарубинецької культури, що намітилися в II ст. до н. е., – пшеворською й зарубинецькою, причому мовна й археологічна межа між ними майже тотожна [213, с. 22].

В українському порівняльно-історичному мовознавстві другої половини ХХ ст. археологічні, історичні та антропологічні дані широко використовуються в дослідженнях Г.П. Півторака [213, с. 331].

У праці «Формування і діалектна диференціація давньоруської мови» Г. П. Півторак докладно обґрунтував «необхідність виходу за рамки власне лінгвістичних джерел» [213, с. 17]; за Г. П. Півтораком, потрібний комплексний підхід до проблеми східнослов'янського глотогенезу – з використанням археологічних та антропологічних даних, східнослов'янського фольклору та етнографії [там же, с. 16 – 28].

Про необхідність комплексного підходу до розв'язання проблем лінгвістичного та етнологічного характеру, зокрема проблеми походження української мови, писав й О. В. Царук: «Встановити дійсну історію мови можливо лише на ґрунті комплексного підходу до її вивчення» [298]. У роботі «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (1998) О. В. Царук доволі скептично оцінив досягнення славістики в галузі комплексного дослідження питання історії слов'янських мов на кінець ХХ ст. На думку дослідника, «визнавши доцільність комплексного підходу, славістика на останній хронологічній стадії свого розвитку, на наш погляд, не спромоглася на основоположну, методологічно важливу роботу такого напрямку, де були б враховані найсучасніші досягнення окремих наук, що зумовлено щонайменше двома причинами (об'єктивною та суб'єктивною). По-перше, трудність полягає в самому полідисциплінарному характері дослідження, виконаного фахівцем лише однієї окремої наукової галузі: лінгвістом, істориком, археологом тощо. По-друге, вважаємо, що побудова такої теорії неможлива без урахування українського фактору, який до останнього часу залишався поза увагою науковців [298, с. 19]. У зазначеній праці О.В. Царук широко використав, поряд з лінгвістичним матеріалом, дані археології та історії» [298].

Важливу інформацію для дослідження східнослов'янського етно- і глотогенезу дають також антропологічні дані. За свідченнями спеціалістів, «генофонд і визначуваний ним антропологічний вигляд народу стабільніші, ніж мова й культура, що іноді підлягають швидким змінам (перехід народу з мови на мову, зміна культури в процесі запозичування культурних елементів). Тому антропологічне дослідження часто виявляє такі глибокі джерела походження сучасних народів, які неприступні аналізу з позицій інших наукових дисциплін, що займаються етногенезом» [8, с. 5].

Надійність антропологічного матеріалу визначається ще однією його особливістю: якщо мова й культура можуть поширюватися незалежно від поширення антропологічних типів, то останні ніколи не поширюються без культури й мови [104, с. 24]. Щоправда, дослідження етногенезу та ранньої історії слов'ян за палеоантропологічними даними ускладнюється тим, що в слов'ян аж до кінця I тис. н.е. панував обряд кремації померлих. Проте для розв'язання етногенетичних проблем важливі не лише палеоантропологічні матеріали, але й антропологічні характеристики сучасного населення [213, с. 25].

Згідно з сучасними уявленнями, на різні проблеми етногенезу східних слов'ян певне світло може пролити й східнослов'янський фольклор та етнографія. У народній міфології, казках, легендах, переказах, віруваннях, ворожіннях, заклинаннях тощо знайшли відображення різні сторони духовної культури наших далеких предків, їхні моральні й естетичні погляди, їхні взаємини з сусідніми племенами й народами. Витоки деяких фольклорних зразків починаються з далеких доісторичних часів. Так, поширені в східних слов'ян (у зміненому вигляді аж до початку XX ст.) міфи-казки про трьох богатирів, золотий плуг і ярмо, про лютого змія, що прилітав переважно з півдня і т. п., зародки яких дослідники шукали в епосі Київської Русі, Б. О. Рибаків цілком обґрунтовано відносить до фольклору праслов'ян-сколотів (нащадків чорноліської археологічної культури) середини I тис. н. е. [238, с. 58 – 61; 237, с. 24 – 25].

Поглиблене вивчення найдавніших зразків українського, російського та білоруського фольклору, можливо, дало б деякі додаткові відомості для визначення ролі субстратних впливів на формування східнослов'янських народів та їхніх мов, зокрема, балтійського субстрату для білорусів, іранського – для українців, фінно-угорського – для росіян [1, с. 82 – 117; 273, с. 53 – 246; 213, с. 21].

Але про використанні даних різних наук слід пам'ятати, що кожна має свій предмет і свої методи дослідження. Тому надійні наукові результати можуть бути досягнуті не механічним поєднанням різнопредметних фактів і висновків, а шляхом їхнього наукового синтезу, що вимагає чіткої методики й великої обережності [213, с. 26].

3.5. Поєднання різних джерел вивчення історії мови

Приклади поєднання сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток містять праці вчених Харківської лінгвістичної школи. Згадані джерела порівнюються в студіях О. О. Потебні, П. Г. Житецького та М. О. Колосова, про що писав Ю. Ф. Карський. При цьому він звертав увагу на те, що це порівняння не завжди було продуктивним, оскільки локалізація пам'яток і сучасних діалектних явищ була ще неповною. Така повнота виникає в студіях О. І. Соболевського [137, с. 654]. З цим слід погодитися. Уже в перших працях О. І. Соболевського знаходимо ретельне дослідження давньоруських пам'яток писемності, пояснення фактів мови [261; 256; 260]. О. І. Соболевський вніс упорядкованість у вивчення давньоруських пам'яток, виділивши серед них декілька ізводів за місцевістю розміщення, тому типові особливості цих пам'яток поширювалися не на всі східнослов'янські мови, а тільки на певні області. Це дало змогу висунути діалектний елемент в історії східнослов'янських мов, а потім і в «живій» мові [261; 256; 257; 260].

Завданням своєї праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» П. Г. Житецький вважав зосередження уваги на порівнянні звукових елементів сучасної української мови в її різних говорах із «першозвуками», з яких вони утворилися та які «розкидані» в пам'ятках давнього періоду «руської писемності» [116, с. 17].

Досліджуючи звукові особливості сучасної йому української мови, П. Г. Житецький зупинявся на історії широкого *e* без «йотованого призвука». Учений плідно залучав для цього матеріал говорів і пам'яток. Він зазначав, що *e* після пом'якшених приголосних в українській мові зберігся лише у формах середнього роду називного та знахідного відмінків однини прикметників *синєє, третєє*, а в «північноукраїнському» та «галицькому» говорах – і при подвоєнні приголосних: *весілле, насінне*. У південно-східному наріччі української мови в цих формах спостерігається *a* замість *e*. Риси цього перетворення можна побачити вже в XIII ст.: *үмножѣнья, глашѣнья* (Типографське євангеліє № 6, XIII ст.) [115, с. 56].

Архаїчні форми давального відмінка множини наявні ще в «галицьких» говорах (*костем, людем*); їх фіксують пам'ятки писемності: *паномъ* (Хмельницький літопис), *ляхомъ* (Письма Б. Хмельницького) тощо [115, с. 63].

Додавання голосних і вставка їх для полегшення вимови приголосних сполучень спостерігається як у говорах, так і в пам'ятках: *үнүкъ* (Грамота 1350 р.), *иржа ишла* (Пересопницьке Євангеліє XI ст.) [там же, с. 61].

Як було зазначено вище, першим, хто поєднав сучасні народні говори східнослов'янських мов з фактами пам'яток давньоруської писемності у всьому їхньому обсязі, був О. О. Потебня (3.1). Учений одночасно використовував пам'ятки й говори при вивченні тієї чи іншої

історико-фонетичної закономірності. Чергування *о, е* з *і* (*сіль* – *солі, шість* – *шести*) О. О. Потебня спостерігав в українських говорах і в писемних пам'ятках: *шисть* (Грамота 1359 р.), *шистцатого* (Грамота 1336 р.) [221, с. 90].

У писемних пам'ятках приставний *і* трапляється вже в XIV ст.: *испъррячѹтъ, на искладѣ, изнайдѹтъ*; він є в українських та російських говорах [там же, с. 92 – 93]. О. О. Потебня зазначав, що в південних говорах російської мови в ненаголошеній позиції трапляється приставний *а* (*авторникъ, аржаной*); у писемних пам'ятках є форми *овторникъ, высевки оръжаные* (Домострой) [223, с. 22].

О. О. Потебня вважав, що форма *мълънниа* (Остромирове євангеліє) увійшла до пам'ятки під впливом російського переписувача відповідно до старослов'янського *млънниа*. Учений відзначив, що в сучасних російських говорах переважає форма *молния* [227, с. 87].

Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело, наприклад, при дослідженні О. О. Потебнею історії українських афrikат *джі дз* шляхом звернення до систематизованого вченим значного матеріалу тогочасної української мови в сукупності її говорів. Аналіз цього матеріалу дав О. О. Потебні змогу зробити висновок, що в різних словах зазначені афrikати мають різне походження. На думку вченого, вони виникали двома різними шляхами і є наслідком двох діаметрально протилежних фонетичних процесів: «ослаблення» приголосних і їхнє «підсилення». До «ослаблень» О. О. Потебня відносив, зокрема, виникнення м'яких приголосних унаслідок результаті праслов'янських йотацій приголосних різного місця творення (пов'язуючи це з фрикативним способом творення *j*), а також палаталізацій задньоязикових [221, с. 69, 132]. Учений навів переконливі аргументи на користь того, що за першою та другою палаталізаціями дзвінкий проривний задньоязиковий приголосний змінився у дзвінкі афrikати *джі дз*; звук *дж* виникав також унаслідок йотації приголосного *d* (так само, як *ч* є наслідком взаємодії *t* з подальшим *j*). Наявність афrikати *дж* < *dj* О. О. Потебня відзначав в українському *ходжу*, південно-західному українському *меджа* тощо [там же, с. 124]. Щодо українського *джерело, дзвін*, південно-західних українських *джаворонок, дзерно*, то тут дзвінкі афrikати мають інше походження: вони виникли внаслідок «підсилення» фрикативних *ж* і *з* [там же, с. 124 – 125, 136].

Для підтвердження своїх висновків О. О. Потебня звернувся до матеріалу давніх пам'яток. Учений відзначав, що афrikата *дж* позначалася в писемності кириличною літерою *с* [229, с. 13], і зосереджує свою увагу на відбитті в давніх рукописах звука *дж*. О. О. Потебня писав: «Панування

звука *ж* із *dj* (= Ст. Сл. *жд*) у найдавніших пам'ятках руської писемності є доказом, що відмінністю між *дж* (Мр.) і *ж* (Вр.) був намічений поділ руської мови на наріччя не пізніше X – XI ст.» [221, с. 124]. На думку вченого, у російській мові перехід *дж* > *ж* відбувся раніше, ніж в українській [там же]. Підтвердження О. О. Потебня знаходив у свідченнях південних давньоруських пам'яток, де диграф *жч*, на думку дослідника, передає сполучення африкати *дж* з попереднім приголосним *ж*. Крім того, О. О. Потебня вважав не зовсім точним твердження П. Г. Житецького про те, що в південній східнослов'янській писемності безпосереднє відбиття африкати *дж* засвідчено не раніше XVI ст. [116, с. 239 – 240], і наводив приклад *мєчибожьє* (Іпатіївський літопис під 1147 р.), у якому літера *ч* позначає звук *дж* [232, с. 74 – 75].

Науковці шукали прийомів «критики тексту», який відбивав місцевий говір (О. О. Шахматов [323, с. 17 – 20], О. І. Соболевський [257, с. 9 – 11], М. М. Каринський [136, с. 31 – 32]). Відбувалося залучення до джерел вивчення писемних текстів, які відбивали говір тощо.

Новаторство О. О. Шахматова в підході до джерел вивчення історії мови, його вміння синтезувати дані сучасних говорів і давніх писемних пам'яток чітко виявилися в дослідженні вченим так званої «ятевої проблеми».

Історія фонем *ѣ* (ми використовуємо сучасну термінологію) на східнослов'янському мовному ґрунті вивчалась і до О. О. Шахматова. Проте чітких критеріїв для розмежування фонетичних особливостей (вимови різних дифтонгів і монофтонгів у говорах сучасних східнослов'янських мов у словах, які писалися в давніх писемних пам'ятках з буквою *ѣ*) і суто графічних явищ (написання в давніх писемних пам'ятках букв *ѣ*, *є*, *і* на місці етимологічного *ѣ*) не було. Через це дані писемних пам'яток тлумачилися надто буквально. Такий підхід, як зазначав В. В. Виноградов, приводив лінгвістів «до визнання часткового переходу *ѣ* в *і* й масового збігу його з *е* іноді в тих самих говорах ще на світанку давньоруської писемності, приблизно в другій половині XII століття» [59, с. 150]. При цьому, як зазначав В. В. Виноградов, умови вживання різних звуків на місці *ѣ* звичайно не з'ясовувалися [там же].

Першу спробу диференціювати рефлекси *ѣ* залежно від його місця (перед твердими й м'якими приголосними, у кінцевому відкритому складі) здійснили О. О. Потебня [221, с. 82 – 83] та О. І. Соболевський [257, с. 35]. Проте висновки й О. О. Потебні, й О. І. Соболевського ґрунтувалися переважно на даних давніх писемних пам'яток, при цьому звуки ототожнювалися з буквами. Характерним є те, що, за О. І. Соболевським, перехід *ѣ* > *е* відбувся в усіх східнослов'янських діалектах, крім «галицько-

волинського» (цей діалект, за О. І. Соболевським, був покладений в основу української мови), у кінці XII ст. чи в XIII ст. [261, с. 21; 257, с. 69 – 70].

Якісно новий етап у вивченні історії *ě* пов'язаний саме з дослідженнями О. О. Шахматова. Насамперед учений чітко відмежовував вимову давньоруського звука *ě* від штучної вимови старослов'янського (церковнослов'янського) *ě* носіями давньоруської мови [314, с. 211 – 213; 315, с. 134 – 135; 328, с. 324 – 325].

Крім того, О. О. Шахматов брав до уваги різні умови рефlekсації *ě*: під наголосом і в ненаголошеній позиції, перед твердими й м'якими приголосними, у кінцевому відкритому складі.

І, нарешті, учений ширше, ніж його попередники, залучав свідчення сучасних говорів східнослов'янських мов.

Водночас О. О. Шахматов постійно відчував брак фактичного матеріалу, що призводило до гіпотетичності низки тверджень ученого. Це так само зумовлювало змінюваність його поглядів на долю *ě*.

Спочатку О. О. Шахматов уявляв собі розвиток *ě* в діалектах давньоруської мови як процес монофтонгізації дифтонгів [334, с. 170]. Надалі вчений конкретизував це твердження. Для «східноруських говорів» (до них учений відносив північновеликоруське та південновеликоруське наріччя, а також білоруську мову; надалі його погляди змінювалися) О. О. Шахматов виділяв три групи за долею *ě* (А, Б, С). Ураховувалися ненаголошена й наголошена позиції. У наголошеній позиції давньоруські дифтонги *ie^a*, *ieⁱ* перейшли в *eⁱ* (група А – майбутні північновеликоруські говори), *e^a* та *eⁱ* (групи В і С – майбутні південновеликоруські та білоруські говори), причому в групі С виникає якання [315, с. 163].

Окреслюючи цю схему розвитку *ě*, О. О. Шахматов спирався як на дані писемних пам'яток, так і на свідчення сучасних йому говорів. Проте можливості використання обох джерел були обмеженими. Тому не все в зазначеній схемі вдалося повністю аргументувати. Так, вказівку на звук *eⁱ* в говорах групи А О. О. Шахматов бачив у вживанні букви *ѣ* замість *є* в деяких північноруських пам'ятках XIII ст. [315, с. 164]. Недостатньо мотивованим є групування всіх «східноруських говорів» за долею *ě* залежно від наголосу. Співвідношення наголошених і ненаголошених складів у північновеликоруських і південновеликоруських говорах різне: ненаголошена позиція для перших є сильною, для останніх – слабкою. Цю обставину вчений враховує недостатньо. Саме тому він висував твердження про перехід у говорах групи А *ě* в *i* передусім у ненаголошеній позиції [315, с. 168]. Ця теза, як зауважував В. В. Виноградов, є апіорною й не підтверджується прикладами з пам'яток східнослов'янської писемності [59, с. 339 – 340.] Крім того, запропонована О. О. Шахматовим схема не охоплює всієї різноманітності рефlekсів *ě* в російських говорах. Зокрема, не враховується й не пояснюється наявність у них дифтонгів на місці *ě*.

Твердження про монофтонгізацію *ě* в східнослов'янських говорах, які увійшли надалі до складу російської мови, О. О. Шахматов продовжував розробляти й надалі, припускаючи при цьому можливість збереження в частині говорів дифтонгів на місці *ě*. На думку вченого, у «північноруському» наріччі (пращурі північновеликоруського наріччя) *ě* незалежно від позиції в слові перейшов в *i^e* (з *i^e*, за О. О. Шахматовим, «легше за все пояснити» всі рефлекси *ě* у північновеликоруському наріччі) [324, с. 208].

У «східноруському» наріччі (пращурі південновеликоруського наріччя) *ě* > *e* як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції [324, с. 606]. В останньому випадку *e* редукується. Наголошений *e* перед м'яким приголосним набуває закритого характеру (*ě*) [324, с. 173 – 176]. Проте ця схема, як зазначав С. І. Котков, не враховує наявності й шляхів виникнення дифтонгів у південновеликоруських говорах [166, с. 104]. Тому, реконструюючи дифтонгічний характер наголошеного *ě* в московському говорі XVI ст., О. О. Шахматов розглядав цю особливість як «північновеликоруську» [324, с. 606].

«Північноруськими» за походженням учений вважав і дифтонги на місці *ě* в касимівських говорах [324, с. 763] (О. О. Шахматов включав їх до складу східних середньовеликоруських акаючих говорів; згідно з сучасною класифікацією російських діалектів, це східні середньовеликоруські акаючі говори відділу Б) [236, с. 295 – 297].

Поява даних про наявність дифтонгів на місці *ě* у низці південновеликоруських говорів спричинилася до зміни поглядів О. О. Шахматова на долю *ě* в «східноруському наріччі». Учений висунув твердження, згідно з яким перехід *ě* > *e* був «спільносхідноруським» лише в ненаголошеній позиції. Під наголосом у частині говорів *ě* > *e*, в іншій частині зберігалася дифтонгічна вимова *ě*. Доказ переходу наголошеного *ě* в *e* в «східноруську добу» вчений убачав у тому, що вимова *e* на місці *ě* властива багатьом південновеликоруським і білоруським говорам. Про такий перехід, на думку О. О. Шахматова, свідчать і написання *є* замість *ѣ* та *ѣ* замість *є* в «західноруських» пам'ятках починаючи з XIII ст., зокрема в списку А Смоленської грамоти 1229 р. (в наголошеній і ненаголошеній позиції). Учений зазначав, що перехід *ě* в *e* розпочався в ненаголошеній позиції, а потім поширився й під наголосом [328, с. 322, 343 – 345].

Дослідження мовознавців середини й другої половини XX ст. показали, що висновок О. О. Шахматова про перехід наголошеного *ě* в *e* в частині говорів «східноруського» наріччя є досить невизначеним. Те коло пам'яток, яке було залучене О. О. Шахматовим для аргументації цього твердження, свідчить про перехід *ě* в *e* лише в смоленсько-полоцьких говорах.

Праці Р. І. Аванесова й інших учених свідчать, що збіг *ě* та *e* розпочався в смоленсько-полоцьких говорах і південній частині

псковських в XI – XII ст.ст. передусім в ненаголошених складах, а потім і під наголосом. У XIII ст. *ě* в цих говорах уже не відрізнявся від *e*. Збіг *ě* та *e* почав поширюватися з них на південь, частково на схід і на північ [5, с. 130 – 131; 7, с. 27 – 30; 99, с. 138, 169, 177]. У південновеликоруських говорах це явище встановлюється протягом довгого часу. Порівняння даних з південновеликоруських пам'яток XVII ст. й сучасних південновеликоруських говорів дозволяє припускати, що в XVII ст. під наголосом «корінна південновеликоруська область мала *ѣ* переважно дифтонгічного утворення» [166, с. 49].

Під час аналізу касимівського говору з притаманним йому «шепелявленням» (3.3) Є. Ф. Будде не обмежувався лише східнослов'янськими говорами; він залучив свідчення польських мазуракаючих, а також середньоболгарських і сербських говорів, де спостерігаються схожі явища. Крім того, учений використовував факти пам'яток писемності, зокрема новгородської. Так, у «Повісті временних літ» за Лаврентіївським списком дослідником були відмічені такі факти, як *ци й чи, покаженъ і показенъ, сѣждали й ѿздалю*; у Смоленському літописі Авраамки: в *черньцохъ і черньчохъ*; у Псковському 2-му літописі: *Москвици й Москвичи, зелеза й железа* тощо [34, с. 282].

Завдяки гармонійному поєднанню двох найважливіших джерел історії мови – сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток – було досліджено історію фонем *ѣ* (*o* закритого) в російській мові.

У кінці XIX ст. О. Брок зафіксував у говорі села Шуйське Тотемського повіту Вологодської губернії дифтонги. На місці *ě* в цьому говорі вимовлявся монофтонг *ê* (*e* закритий) або дифтонг *iê*, на місці *o*, яке пізніше було визначене як давнє *o* під висхідним наголосом, – монофтонг *ô* (*o* закритий) або дифтонг *uô* [31, с. 26 – 32, 45 – 51]. Це було надзвичайно важливе відкриття для східнослов'янської діалектології й історичної фонетики. Зараз наявність цих дифтонгів у російських говорах є широко відомою. Наскільки це було новим для початку XX ст., свідчить такий епізод: О. О. Шахматов, блискучий знавець фонетики, уже знайомий з працею О. Брока, у 1912 р. поїхав до села Леки Рязанської губернії, щоб описати говір цього села. У Леці наявні ті самі дифтонги, які описані О. Броком, але О. О. Шахматов їх не чув. Тільки після того, як місцевий житель І. С. Гришкін указав ученому на цю особливість говору, О. О. Шахматов став помічати дифтонги в мовленні місцевого населення [326, с. 175 – 176].

У 1945 р. в с. Лека побував С. С. Висотський. Він знайшов там дифтонги, описані О. О. Шахматовим, але також знайшов і вперше докладно описав і такі дифтонги, які залишилися непоміченими

О. О. Шахматовим. Це були дифтонги \widehat{ei} та \widehat{ou} , які вимовлялися на місці етимологічних *e*, *ь* та *o* під нисхідним наголосом і *ь* [64, с. 36 – 39].

Послугуючись діалектними записами XIX ст., О. О. Шахматов визначив умови виникнення \hat{o} у великоруських говорах залежно від праслов'янської інтонації: \hat{o} представлений на місці давнього *o* під висхідним наголосом [308, с. 110 – 120]. Цей висновок ученого був підтверджений Л. Л. Васильєвим на матеріалі рукописів XVI – XVII ст.ст. [53, с. 16 – 32]. Він знайшов два акцентовані рукописи з розрізненням \hat{o} та *o*. Для позначення \hat{o} писці вживали знак камори над *o*. Порівнявши ці написання зі словами в говорі Тотемського повіту, який вивчав О. Брок, Л. Л. Васильєв прийшов до висновку, що в тих словах, де в говорі вимовляли *o* закритий (*кѡт, кѡнь, нѡж, восхѡд*), у рукописах стояла камора, а там, де вимовляли *o* (*бок, бой, гость, сто*), у рукописах не було камори [там же, с. 21].

Порівняльно-історичне дослідження \hat{o} та *o* привело Л. Л. Васильєва, як і О. О. Шахматова, до висновку, що наявність відкритого й закритого *o* в російських говорах пов'язана з давнім розрізненням у вимові *o* під нисхідною й висхідною інтонацією (на місці *o* під висхідною інтонацією – \hat{o} ; на місці *o* під нисхідною інтонацією та *o* з *ь* – *o*). Це дало змогу Л. Л. Васильєву дослідити умови вживання камори в пам'ятках XVI – XVII ст.ст., від яких учений переходить до матеріалу говорів сучасної російської та інших слов'янських мов [53, с. 17 – 63]. Проте Л. Л. Васильєв не визначає, у яких саме давньоруських діалектах розвинулося протиставлення \hat{o} та *o*. Можна припустити, що розрізнення \hat{o} та *o* в минулому було розповсюджене значно ширше, але з плином часу в російських говорах \hat{o} здебільшого був утрачений: він збігся за своїми якостями з *o* із *o* під нисхідною інтонацією та з *o* із *ь*.

Процес утрати \hat{o} як самостійної фонемі в давньоновгородському діалекті простежував В. В. Колесов на матеріалі новгородських рукописів XV – XVII ст.ст. [156, с. 149 – 161; 152, с. 94 – 104]. Для позначення \hat{o} давньоруські писці використовували як камору, так і букву ω [148, с. 10].

На відміну від небагатьох російських говорів, розбіжність між *o* та \hat{o} збереглася, дещо змінившись, у сербській і словенській мовах, дійшовши до нашого часу. Там, де в сучасних російських говорах наявний \hat{o} , - там наголос одного типу, там, де *o* відкритий – у цих мовах наголос іншого типу [156, с. 157]. Порівнявши мовні факти, можна поновити ланцюжки давніх слов'янських змін.

Істориками мови було встановлено, що особливістю нисхідного наголосу в давню добу було те, що при зміні він пересувався на попередній склад (навіть на прийменник з голосним). Така особливість наголосу збереглася й дотепер (*но́ боку, бок о́ бок, на́ год, на́ дом*). У цих словах був нисхідний наголос. В інших словах наголос не пересувався на прийменник

(на *стóл, на коня́, под нóж*). У цьому випадку в минулому наголос був висхідний. І саме висхідний (у минулому) наголос, падаючи на *о*, повинен був породити в тотемському говорі *о* закритий. Під час перевірки саме ті слова, що мають сталий наголос, у тотемському говорі виступають з цією фонемою. З часом такий самий звук *ô* було знайдено в інших говорах – окремих воронезьких, курських, в'ятських, костромських, рязанських, тульських, хоч при значній кількості народних діалектів розрізнення *о* та *ô* є великою рідкістю [64, с. 34].

О. О. Шахматов відзначав, що він сам прийшов до аналогічних висновків щодо «відношення сучасних *о* і *ô* наголошених у деяких великоруських говорах до подвійної природи наголосів, що стояли над *о*» за допомогою аналізу сучасного діалектного матеріалу. У відгукові на працю Л. Л. Васильєва «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков: К вопросу о произношении звука *о* в великорусском наречии» [152] О. О. Шахматов писав: «Але я навіть не міг помислити про те, що в рукописі XVI ст. можна відшукати розрізнення *о* і *ô*, яке так вразило мене, як і Л. Л. Васильєва, уперше в описі тотемського говору, що дав професор О. Брок» [325, с. VI].

Вивчаючи говір села Леки, О. О. Шахматов теж помітив розрізнення *о* (*вода, поля, сон, кость*) та *ô* (*юô*) (*кюôжа, наруôд, кюôфта*). Учений дійшов до висновку, що дифтонг *юô* жителі Леки вимовляли саме в тих словах, у яких було помічено О. Брокком *ô* в тотемському говорі [326, с. 175 – 176].

Матеріал двох найважливіших джерел вивчення історії мови дослідники поєднували й при розгляді історії псковських сполучень *гл, кл* на місці праслов'янських *dl, tl*. Як відомо, започаткував вивчення сполучень *гл, кл* Л. Л. Васильєв, який, навівши приклади з *гл* у давніх пам'ятках (*привегли*), висловив припущення, що *гл* є рефлексом праслов'янського *dl* [56, с. 263 – 264]. М. М. Каринський включив у сферу дослідження слова із сполученням *кл* і пояснив наявність *гл, кл* аналогією [136, с. 185 – 186]. Інакше підійшов до інтерпретації цих сполучень О. І. Соболевський. Порівнявши «псковський говір» з польськими та литовськими, О. І. Соболевський прийшов до висновку, що *гл, кл* – дуже давнє явище, що виникло до переходу *dl, tl > l* у частині слов'янських мов. Отже, предок псковського говору був перехідним від східних говорів праслов'янської мови до північно-західних [255, с. 232 – 233]. Близьку позицію зайняли Б. М. Ляпунов [182, с. 544 – 545; 183, с. 96 – 97] і В. К. Поржезинський [220, с. 147].

Своєрідність названих сполучень не могла не привернути уваги О. О. Шахматова. Пояснення О. І. Соболевського О. О. Шахматов вважав неприйнятним: побудоване в дусі «хвильової» теорії, воно «суперечить ідеї

прамови» [373, с. 12], руйнує наші уявлення про «спільноруську прамову» [374, с. 62].

Спочатку О. О. Шахматов слідом за М. М. Каринським звертався до аналогії [325, с. 175 – 177], проте таке трактування викликало в нього сумніви. Учений зміг подолати їх, після того як йому вдалося виявити в псковських писцових книгах XII ст. слово **жерегло** «гирло», а в сучасних псковських говорах – слово **жагло** «жало». Наявність *гл* у цих випадках не можна пояснити аналогією. Це примусило О. О. Шахматова переглянути свою точку зору. Появу *гл, кл* учений почав розглядати в межах висунутої ним «ляської» гіпотези [310, с. 19 – 20; 317, с. 4 – 8; 328, с. 101 – 102, 368; 306, с. 60 – 61; 373, с. 12]. О. О. Шахматов звернувся до пояснення цього явища іншомовним впливом тому, що пояснити його в межах достатньо жорсткої дивергентно-конвергентної моделі неможливо: за О. О. Шахматовим, дивергентні процеси неминуче спричинялися до переходу *dl, tl > l* у всіх без винятку східнослов'янських діалектах [310, с. 19; 317, с. 7 – 9; 306, с. 60 – 61; 373, с. 12], а конвергенцію вчений допускав лише для близькоспоріднених мов при наявності відповідних історичних умов. У цьому плані значний інтерес становить оцінка Б. М. Ляпунова. Очевидно, останній мав на увазі й шахматовську інтерпретацію історії *гл, кл*, коли писав про «надмірне іноді ... захоплення Шахматова теорією «родовідного дерева» [183, с. 237], тоді як, за Б. М. Ляпуновим, цій теорії «не слід надавати значення безумовної точності» [180, с. 685].

Отже, пам'ятки як фіксація еволюції звукової системи того чи іншого говору протягом століть підтверджують припущення, що виникли внаслідок аналізу сучасних народних говорів. З цього погляду, за О. О. Шахматовим, інтенсивне вивчення одного рукопису цілком доцільне та необхідне, тому що воно докладніше та повніше може виправдати правильність уже зроблених історико-фонетичних побудов. Водночас О. О. Шахматов уважав, що лише поєднання інтенсивного та екстенсивного методів вивчення рукописів може у зв'язку з даними діалектології та історії близькоспоріднених мов сприяти відкриттю нових сторін у розвитку фонетичних явищ [323, с. 14 – 15].

Приклади поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії східнослов'янських мов наявні в працях А. Ю. Кримського, зокрема його «Украинская грамматика».

Так, розглядаючи перехід *o > a* як наслідок міжскладової вокальної асиміляції в історії української мови, А. Ю. Кримський навів, з одного боку, дані сучасних українських говорів, з іншого боку, матеріал давніх писемних пам'яток.

За спостереженнями А. Ю. Кримського, перехід *o > a* відбився в «східномалоруському наріччі». Він представлений у словах **багатий, манастир, хазяїн, ганчар, чабан, салдат, качан, халява, кажан, калач** та

ін. У «західномалоруському наріччі» цим словам відповідають *богатий, монастир, хозяїн, гончар, чобан, солдат, кочан, холява, кожан, колач* [170, с. 241 – 243]. У деяких «східномалоруських» говорах є й такі слова, як *паганій, бамага* «папір», *канастас* «іконостас» та ін. [там же, с. 244].

Зазначене явище А. Ю. Кримський зафіксував і в давніх писемних пам'ятках. Він, зокрема, вважав, що написання **БАГАТЬСТВО** в Новгородській Путятиній мінеї XI ст. відбиває давньокиївську вимову. У ранніх давньокиївських пам'ятках – в Ізборнику 1076 р. та в «Житті Феодосія Печерського» за списком XII ст. – трапляється форма **МАНАСТЫРЬ** [там же, с. 245]. У Києво-Печерському євангелії близько 1370 р. А. Ю. Кримський виділив форми в **КАРАВЛЬ, АРАМАТЫ** [там же, с. 246].

Перехід *o > a* перед складом з наступним наголошеним *a* як наслідок регресивної вокальної асиміляції першим пояснив О. О. Потебня [233, с. 117]. Після виходу «Украинской грамматики» А. Ю. Кримського так пояснювали це явище й пізніше⁷. Проте деякі лінгвісти, зокрема С. М. Кульбакін та О. Б. Курило, вважали це пояснення непереконливим [174, с. 33; 175, с. 82]. Так, О. Б. Курило вважала незрозумілим той факт, що вокальна асиміляція охопила лише обмежену кількість слів і не відбулася, наприклад, у словах *козак, лопата, собака* [175, с. 82].

Два найважливіші джерела вивчення історії мови поєднуються в працях й інших українських мовознавців, зокрема І. І. Огієнка.

У низці праць І. І. Огієнко дав докладний аналіз пам'яток української мови, уперше в історії українського мовознавства вводячи ці пам'ятки в науковий обіг. До таких пам'яток належить Вербське євангеліє 1560 р. І. І. Огієнко дав палеографічний опис, зробив лінгвістичний аналіз пам'ятки, висвітлив проблему діакритичних знаків у слов'янських стародруках, де наголос був не лише літературним, а й живомовним; він зберігається в сучасних українських говорах, особливо в південно-західних; у XVI – XVII ст. цей наголос був і східноукраїнським. Українські стародруки не мають якихось значних відмінностей від білоруських; український наголос має чимало спільних рис із південнослов'янським, зокрема сербським: «сербський спосіб розставлення наголосових знаків панує у нас в рукописах XV – VII віків» [200, с. 29]. Система наголосу може слугувати ключем для визначення «національної» належності рукописних акцентованих пам'яток і місця виходу акцентованих стародруків [там же].

Отже, у працях істориків східнослов'янських мов найчастіше поєднувалися два найважливіші джерела вивчення історії східнослов'янських мов – сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток.

⁷ Можливості пояснення переходу *o > a* як регресивної вокальної асиміляції не заперечував М. А. Жовтобрюх. Проте він припускав і вплив південноросійських і білоруських говорів, яким властиве акання [120, с. 289].

Можна навести приклади поєднання, поряд із зазначеними двома джерелами, й інших джерел у процесі дослідження історії тих чи інших мовних явищ. Показовими тут є праці О. О. Шахматова.

Так, при викладі історії східнослов'янського повноголосся О.О. Шахматов залучив до розгляду такі джерела вивчення історії мови: 1) сучасні діалектні дані. Дослідник використав діалектні матеріали не лише української, російської та білоруської мов, а й мов південно- та західнослов'янських (старослов'янської, сербської, словенської, польської, чеської, верхньолужицької) [328, с. 151 – 152]; 2) матеріал давніх писемних пам'яток. Учений проаналізував численні приклади із східнослов'янських пам'яток різної хронології й місця написання, зокрема **коромолници** (1-й Новгородський літопис), **распросторонимъ** (Псалтир XVII ст.), **жеребець** (Євангеліє XIII ст. № 6), **берегли** (Успенський збірник XII ст. № 175), **Володимира** (Остромирове євангеліє) [там же, с. 148 – 149]; 3) запозичення з інших мов у слов'янські (різної хронології); серед них такі слова, як **короб**, **коробка**, **коробья**, **коромола**, **коромóли**, **король**, **мороморь**, **короп**, **соломья**, **уборок** (див. 3.4).

На підставі шахматовського підходу до джерел вивчення історії мови В. В. Виноградов зробив такі висновки: виходячи з ретельного дослідження живих говорів, історик мови повинен відтворити процес діалектних розгалужень і перегруповань мови та побудувати характеристику звукового складу різних діалектних груп в окремі епохи. І тоді, прикріплюючи цю характеристику за її палеографічними ознаками до певного періоду в житті мови та певної території, дослідник перевіряє на орфографії рукопису припущення про розвиток фонетичної будови певного говору, що склалися в нього на основі даних сучасної діалектології. Утілюючи буквені схеми пам'ятки в живу плоть звуків того чи іншого говору, дослідник відсутність протиріч визнає за підтвердження своїх висновків; і, навпаки, наявність протиріч вимагає від нього пояснення та змушує його зробити поправки до створеної звукової картини, а знахідка нових фактів у тексті пам'ятки доповнює відомості про розвиток певного говору та надихає дослідника на нові діалектні знахідки, які дають змогу з'ясувати випадки, що спостерігаються в пам'ятках [59, с. 175].

Стверджуючи пріоритетність даних сучасних говорів для історії мови, Р. І. Аванесов водночас досить обережно оцінював результати ретроспективного вивчення, зазначаючи, що воно дозволяє тією чи іншою мірою відтворити історію окремих мовних явищ і динаміку їхнього територіального поширення. Учений декілька разів повертався до питання про роль пам'яток при вивченні історії діалектної мови: вони зазначаються як окреме джерело, яке може «заговорити»; пам'ятки писемності посилюють можливості ретроспективного вивчення; на ґрунті діалектного мовлення й опосередковано даних писемних пам'яток дослідник моделює

ізоглоси, які можуть бути виведені ретроспективно, за допомогою критичного розгляду сучасних топоізоглос [5, с. 111 – 112].

Як відзначав В. В. Іванов, велике значення при вивченні конфігурації ізоглос, внутрішньої історії мовного явища в його діалектних виявах має встановлення відносної хронології структурно пов'язаних мовних явищ, для чого лінгвістична географія надає широкі можливості. Особливо сприятливі умови для ретроспективного дослідження створює доповнення сучасних діалектних даних матеріалом давніх писемних пам'яток [129, с. 79].

Історія діалектної мови не може обійтися без абсолютної хронології. Для історії мови важливо знати, коли виникло те чи інше явище чи коли воно почало втрачатися, коли будь-яке явище стало поширюватися з початкової території на інші. За допомогою ретроспективного вивчення навіть із застосуванням історичних відомостей про долю певної території та її населення це встановити неможливо. При ретроспективному дослідженні навіть з додаванням фактів писемних джерел не можна реконструювати мовну систему діалекту в певну історичну добу. Якщо відсутня абсолютна хронологія, якщо невідомо, про який період в історії діалекту йдеться, то це не дає змоги відповісти на питання, чи одночасно, наприклад, відбувалася втрата цокання та губно-губного характеру *в*, чи ні, коли ці втрати відбувалися; неможливо встановити співвідношення явищ у різних мовно-територіальних одиницях у певний історичний період, тобто діалектне членування мови [там же].

Отже, ретроспективне вивчення, надаючи змогу визначити наявність у сучасному діалекті різночасових за походженням мовних явищ і відносну хронологію їхнього розвитку і протиставити за цими явищами різні територіально-мовні одиниці, видається недостатнім для побудови історичної діалектології. Таким чином, треба говорити не про доповнення даних, одержаних унаслідок ретроспективного вивчення, фактами пам'яток писемності, а про такий підхід до останніх, коли вони видаються повноправним джерелом відомостей про історію діалектної мови, історію діалектів і діалектного членування. Поєднання в дослідженні цієї історії двох основних джерел буде плідним у тому разі, якщо будуть вичерпно вивчені всі дані, які вони представляють [там же].

3.6. Висновки

1. Тенденція до чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела розвивалася в 70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст. Було значно розширене коло джерел вивчення історії мови, поставлене питання про їхню ієрархію. Лінгвісти намагалися встановити пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення історії мови, допоміжні джерела, ієрархію

допоміжних джерел. Ці питання ставилися як у теоретичному (І. О. Бодуен де Куртене, М. М. Дурново та ін.), так і в практичному (О. О. Потебня, О. О. Шахматов та ін.) аспекті. Джерелами вивчення історії східнослов'янських мов було визнано матеріал давніх писемних пам'яток, сучасні діалектні дані, дані топоніміки, запозичення в східнослов'янські мови з інших споріднених і неспоріднених мов, запозичення із східнослов'янських мов у інші мови, свідчення іноземців про східнослов'янські мови (транскрипцію східнослов'янських слів за допомогою графічних засобів інших мов) (І. О. Бодуен де Куртене, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, А. Ю. Кримський).

2. Учені Харківської, Казанської та Московської лінгвістичних шкіл уважали сучасні діалектні дані пріоритетним джерелом вивчення історії мови; при цьому матеріалові давніх писемних пам'яток відводилася роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін та ін.). Ця позиція відбилася в практиці їхніх досліджень. Погляди вчених Харківської, Казанської та Московської шкіл поділяли П. М. Селіщев, Є. К. Тимченко та О. Б. Курило. У студіях О. І. Соболевського, М. М. Каринського, А. Ю. Кримського сучасні діалектні дані використовуються дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток. Діалектним даним відводилася констатувальна роль. Для Л. Л. Васильєва, П. О. Бузука, О. М. Колесси, К. Т. Німчинова, В. М. Ганцова сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступали як рівнозначні джерела вивчення історії мови. У компаративістиці другої половини ХХ ст. такий підхід найбільш послідовно відбився в працях Ю. В. Шевельова та В. В. Колесова.

3. У кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. для вирішення завдання ефективного використання давніх писемних пам'яток було здійснено деякі важливі кроки: зібрано матеріал про послідовність графічних явищ і їхньої зміни в пам'ятках різної місцевості (О. І. Соболевський, О. О. Шахматов, Л. Л. Васильєв), поглиблено тезу про необхідність урахування жанру пам'ятки та її змісту (О. О. Шахматов), а також історії орфографії, традицій орфографічних шкіл, культурних центрів (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський, М. М. Каринський); були знайдені помітні відмінності між орфографією світських і церковних пам'яток писемності до ХІV ст. (О. О. Шахматов, М. М. Дурново). Деякі мовознавці розглядали церковні та світські пам'ятки як рівнозначні джерела лінгвістичної реконструкції (О. І. Соболевський, М. М. Каринський). Їхні опоненти вважали найціннішим матеріалом для дослідження світські пам'ятки, насамперед грамоти (О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунов).

Було накопичено значний фактичний матеріал, дослідження якого було як інтенсивним, так і екстенсивним.

4. Починаючи з останньої чверті XIX ст. поступово починає надаватися перевага інтенсивному методу збирання та аналізу діалектного матеріалу перед екстенсивним. Поглиблене вивчення територіальних говорів здійснювалося в таких напрямках: літературна мова й говори (спільне й відмінне); пошук початку відліку при врахуванні статусу говору; розмежування соціального й індивідуального в говорі; диференціація говору за віковим, статевим, інтелектуальним, емоційно-експресивним та іншими параметрами; варіативність у говорі та її витoki; територіально-соціальна сутність сучасного говору; розробка проблеми системної організації говору; процеси нівелювання говорів; методика збирання й обробки фактичного матеріалу; перевірка на практиці ідей лінгвістичної географії. Зразки плідного використання сучасних діалектних даних при дослідженні історії мови можна знайти в працях О. О. Потебні, П. Г. Житецького, О. О. Шахматова, В. М. Ганцова, О. Б. Курило та ін. На переважно діалектному матеріалі побудовані концепції «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова.

5. У кінці XIX ст. – на початку XX ст. виникла й розроблялася методика опрацювання таких джерел вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення зі східнослов'янських мов у інші мови, запозичення в східнослов'янські мови з інших мов, свідчення іноземців про східнослов'янські мови (транскрипція східнослов'янських слів за допомогою графічних засобів інших мов), дані топоніміки. У російському мовознавстві першим до цих джерел звернувся О. О. Шахматов, який показав їх допоміжний характер. Методика використання зазначених джерел одержала теоретичну розробку в працях А. Ю. Кримського та М. М. Дурново.

6. Приклади поєднання сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток містять праці вчених Харківської лінгвістичної школи, хоч порівняння джерел не завжди було продуктивним, оскільки локалізація пам'яток була ще неповною. Ця повнота виникає в студіях О. І. Соболевського, який вніс упорядкованість у вивчення давніх пам'яток писемності. Зразки поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії мови, а також інших джерел містять праці О. О. Шахматова, Л. Л. Васильєва, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка та ін.

7. На важливість комплексних досліджень, із залученням даних археології, антропології та інших наук, указували О. О. Шахматов і П. О. Бузук. Цей напрям виявився перспективним у мовознавстві другої половини XX ст.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У загальних рисах коло джерел вивчення історії східнослов'янських мов визначили мовознавці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. У теоретичному аспекті це було зроблено Ф. І. Буслаєвим, який включив у коло джерел старослов'янську мову, інші слов'янські, насамперед східнослов'янські мови в сукупності їхніх діалектів, мову фольклору та «зразкових письменників». Тенденція до чіткого визначення кола джерел вивчення історії мови, до усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела розвивалася в 70-і рр. ХІХ ст. – 30-і рр. ХХ ст. Було значно розширене коло джерел вивчення історії мови, поставлене питання про їхню ієрархію. Лінгвісти намагалися встановити пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення історії мови, допоміжні джерела, ієрархію допоміжних джерел. Ці питання ставилися як у теоретичному (І. О. Бодуен де Куртене, М. М. Дурново та ін.), так і в практичному (О. О. Потебня, О. О. Шахматов та ін.) аспекті. Джерелами вивчення історії східнослов'янських мов було визнано матеріал давніх писемних пам'яток, сучасні діалектні дані, дані топоніміки, запозичення в східнослов'янські мови з інших споріднених і неспоріднених мов, запозичення із східнослов'янських мов у інші мови, свідчення іноземців про східнослов'янські мови (транскрипцію східнослов'янських слів за допомогою графічних засобів інших мов) (І. О. Бодуен де Куртене, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, А. Ю. Кримський).

2. Мовознавці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. не ставили питання про пріоритетність того чи іншого джерела вивчення історії мови. Водночас у підході до джерел намітилися нові тенденції, які полягали в критичному ставленні до давніх писемних пам'яток та у твердженні про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов у сукупності їхніх діалектів (І. І. Срезневський, Ф. І. Буслаєв). Учені Харківської, Казанської та Московської лінгвістичних шкіл уважали сучасні діалектні дані пріоритетним джерелом вивчення історії мови; при цьому матеріалові давніх писемних пам'яток відводилася роль найважливішого серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін та ін.). Ця позиція відбилася в практиці їхніх досліджень. Погляди вчених Харківської, Казанської та Московської шкіл поділяли П. М. Селіщев, Є. К. Тимченко та О. Б. Курило. У студіях О. І. Соболевського, М. М. Каринського, А. Ю. Кримського сучасні діалектні дані використовуються дуже обмежено та лише для підтвердження результатів, одержаних на матеріалі пам'яток. Діалектним даним відводилася констатувальна роль. Для Л. Л. Васильєва, П. О. Бузука, О. М. Колесси, К. Т. Німчинова,

В. М. Ганцова сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступали як рівнозначні джерела вивчення історії мови. У компаративістиці другої половини ХХ ст. такий підхід найбільш послідовно відбився в працях Ю. В. Шевельова та В. В. Колесова.

3. Матеріал давніх писемних пам'яток став важливим джерелом історичної фонетики й історичної граматики східнослов'янських мов завдяки традиції, яка пов'язує мову цих пам'яток з сучасними східнослов'янськими мовами в сукупності їхніх говорів. Зусиллями вчених 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. (О. Х. Востокова, М. О. Максимовича, Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського, Я. Ф. Головацького) було покладено початок розробці прийомів опрацювання графіки й орфографії давніх писемних пам'яток. При цьому для дослідників став характерним диференційований підхід до жанрів пам'яток, що виявилось в протиставленні творів духовного та світського змісту (М. О. Максимович, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський). У працях мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. спостерігається ототожнення звука та букви. У кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. для розв'язання завдання ефективного використання давніх писемних пам'яток було здійснено важливі кроки: зібрано матеріал про послідовність графічних явищ і їхніх змін у пам'ятках різної місцевості (О. І. Соболевський, О. О. Шахматов, Л. Л. Васильєв); поглиблено тезу про необхідність урахування жанру пам'ятки та її змісту (О. О. Шахматов), а також історії орфографії, традицій орфографічних шкіл, культурних центрів (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський, М. М. Каринський); були знайдені помітні відмінності між орфографією світських і церковних пам'яток писемності до ХІV ст. (О. О. Шахматов, М. М. Дурново). Деякі мовознавці розглядали церковні та світські пам'ятки як рівнозначні джерела лінгвістичної реконструкції (О. І. Соболевський, М. М. Каринський). Їхні опоненти вважали найціннішим матеріалом для дослідження світські пам'ятки, насамперед грамоти (О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунов). Упродовж ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. було накопичено значний фактичний матеріал, дослідження якого було як інтенсивним, так і екстенсивним.

4. Вивчення народних говорів у 20-і – 60-і рр. ХІХ ст. концентрувалося переважно на пізнанні екзотики «живого» говору й знаходилося в межах антропології. Водночас було висунуто низку положень, які вказували на потенційні можливості набуття діалектологією повної самостійності (І. І. Срезневський). Коло діалектних явищ, що вивчалися в історичному аспекті, поступово розширювалося. При цьому частині інтерпретацій притаманна певна обмеженість історичного підходу до діалектних явищ східнослов'янських мов, яка виявилася у визначенні напрямів фонетичних змін, у відмежуванні фонетичних змін і змін за аналогією та у співвіднесенні фонетичних змін у говорах східнослов'янських мов з процесами, які відбувалися в історії інших

індоєвропейських мов. Говори східнослов'янських мов досліджувалися екстенсивним шляхом. Починаючи з останньої чверті ХІХ ст. поступово починає надаватися перевага інтенсивному методу збирання та аналізу діалектного матеріалу перед екстенсивним. Поглиблене вивчення територіальних говорів здійснювалося в таких напрямках: літературна мова й говори (спільне й відмінне); пошук початку відліку при врахуванні статусу говору; розмежування соціального й індивідуального в говорі; диференціація говору за віковим, статевим, інтелектуальним, емоційно-експресивним та іншими параметрами; варіативність у говорі та її витoki; територіально-соціальна сутність сучасного говору; розробка проблеми системної організації говору; процеси нівелювання говорів; методика збирання й обробки фактичного матеріалу; перевірка на практиці ідей лінгвістичної географії. Зразки плідного використання сучасних діалектних даних при дослідженні історії мови можна знайти в працях О. О. Потебні, П. Г. Житецького, О. О. Шахматова, В. М. Ганцова, О. Б. Курило та ін. На переважно діалектному матеріалі побудовані концепції «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова.

5. У кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. виникла й розроблялася методика опрацювання таких джерел вивчення історії східнослов'янських мов, як запозичення зі східнослов'янських мов у інші мови, запозичення в східнослов'янські мови з інших мов, свідчення іноземців про східнослов'янські мови (транскрипція східнослов'янських слів за допомогою графічних засобів інших мов), дані топоніміки. У російському мовознавстві першим до цих джерел звернувся О. О. Шахматов, який показав їхній допоміжний характер. Методика використання зазначених джерел одержала теоретичну розробку в працях А. Ю. Кримського та М. М. Дурново.

6. Українські й російські мовознавці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. використовували різноманітні джерела вивчення історії мови: матеріал давніх писемних пам'яток, дані сучасних східнослов'янських мов у сукупності їхніх діалектів, явища інших слов'янських мов, свідчення фольклорних текстів. При цьому для дослідників був характерний недиференційований підхід до джерел без чіткої методики їхнього використання. У 20-і – 60-і рр. ХІХ ст. ще не було здійснено територіального розподілу давніх писемних пам'яток. Говори східнослов'янських мов були досліджені недостатньо. Це значною мірою обмежувало можливості співвіднесення матеріалу давніх писемних пам'яток і сучасних діалектних даних. Приклади поєднання сучасних діалектних даних і матеріалу давніх писемних пам'яток містять праці вчених Харківської лінгвістичної школи, хоч порівняння джерел не завжди

було продуктивним, оскільки локалізація пам'яток була ще неповною. Ця повнота виникає в студіях О. І. Соболевського, який вніс упорядкованість у вивчення давніх пам'яток писемності. Зразки поєднання двох найважливіших джерел вивчення історії мови, а також інших джерел містять праці О. О. Шахматова, Л. Л. Васильєва, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка та ін.

7. На важливість комплексних досліджень, із залученням даних археології, антропології та інших наук, указували О. О. Шахматов і П. О. Бузук. Цей напрям виявився перспективним у мовознавстві другої половини ХХ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы на стыке Востока и Запада. – М.: Наука, 1965. – 168 с.
2. Абаев В. И. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук // Вопр. языкознания. – 1986. – № 2. – С. 27 – 39.
3. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодограматизму в українському і російському мовознавстві: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 20 с.
4. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодограматизму в українському і російському мовознавстві: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15; Захищена 12.09.2005; Затв. 09.03.2006. – Слов'янськ, 2005. – 227 с. – Бібліогр.: с. 190 – 227.
5. Аванесов Р. И. Вопросы образования русского языка в его говорах // Вестник Моск. ун-та. – 1947. – № 9. – С. 108 – 159.
6. Аванесов Р. И. Описательная диалектология и история языка // Славянское языкознание. – 1963. – С. 313 – 314.
7. Аванесов Р. И. Проблемы образования языка русской (великорусской) народности // Вопр. языкознания. – 1955. – № 5. – С. 27 – 30.
8. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы: Краниологические исследования. – М.: Наука, 1969. – 324 с.
9. Аппель К. Ю. Некоторые общие вопросы языкознания // Рус. филол. вестн. – 1886. – Т. 15. – С. 158 – 169; Т. 16. – С. 353 – 365.
10. Аскин Я. Ф. Философский детерминизм. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – 68 с.
11. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с.
12. Бабкин А. М. Толковый словарь В. И. Даля // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1989. – Т. 1. – С. V – XII.
13. Багмут А. Й. Славістичні інтереси П. Г. Житецького // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 26 – 30.
14. Бархударов С. Г. О «Мыслях об истории русского языка» И. И. Срезневского // Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 3 – 15.
15. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1991. – 231 с. – Бібліогр.: с. 221 – 229.
16. Березин Ф. М. История русского языкознания: Учеб. пособие для филол. специальностей. – М.: Высш. школа, 1979. – 223 с. – Библиогр.: с. 215 – 218.

17. Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX – начала XX в. / Отв. ред. Ф. П. Филин. – М.: Наука, 1976. – 366 с. – Библиогр.: с. 346 – 359.
18. Бернштейн С. Б. Борис Михайлович Ляпунов // Вопр. языкознания. – 1958. – № 2. – С. 67 – 75.
19. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 350 с. – Библиогр.: с. 309 – 315.
20. Білодід І. К. Творчий подвиг ученого // А. Ю. Кримський – українціст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 10 – 25.
21. Білодід О. І. О. О. Потєбня про перехід *o, e* в *i* в українській мові // Зб. наук. праць аспірантів кафедр суспільних наук. – К., 1963. – № 13. – С. 62 – 72.
22. Богородицкий В. А. Диалектологические заметки // Уч. зап. Казанского ун-та. – Казань, 1905. – Кн. 1. № 1. – С. 62 – 68.
23. Богородицкий В. А. Краткий очерк сравнительной грамматики ариоевропейских языков. – 2-е изд. – Казань, 1917. – IV, 207 с.
24. Богородицкий В. А. Об изучении русской речи // Рус. филол. вестн. – 1881. – Т. 6. – С. 279 – 280.
25. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики (из университетских чтений). – 5-е изд. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1935. – 356 с.
26. Богородицкий В. А. Сравнительная грамматика ариоевропейских языков. – Казань, 1914. – 144 с.
27. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с. – Библиогр.: с. 378 – 389.
28. Бодуэн де Куртенэ И. А. Лингвистические заметки и афоризмы // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1903. – № 5. – С. 28 – 47.
29. Бодуэн де Куртенэ И. А. О древнепольском языке до XIV столетия. – Лейпциг, 1870. – 196 с.
30. Брицына О. И. Вопросы украинского языкознания в трудах П. И. Житецкого: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Харьков, 1958. – 15 с.
31. Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1907. – Т. 83. № 4. – 151 с.
32. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв.: Из истории лингвистических учений. – М.: Наука, 1988. – 320 с.
33. Будде Е. Ф. [Рец.:] Б. М. Ляпунов. Исследование о языке Синодального списка 1-й Новгородской летописи // Исследования по рус. яз. – 1901. – Кн. 3. – С. 3 – 32.
34. Будде Е. Ф. К истории великорусских говоров: Опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. – Казань, 1896. – 377, II с.

35. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г. – Казань, 1907. – 253 с.
36. Будде Е. Ф. Научное значение «Диалектологических разысканий последнего времени» // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1921. – Т. 23. – С. 17 – 53.
37. Будде Е. Ф. О заслугах Буслаева как ученого лингвиста и преподавателя (Речь, читанная в торжественном заседании Казанского общества археологии, истории и этнографии 28 сентября 1897 года) // Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» – М.: Просвещение, 1992. – С. 480 – 493.
38. Бузук П. А. Асноўныя пытанні мовазнаўства: Падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў. – Менск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. – 123 с. – Бібліогр.:с. 123.
39. Бузук П. А. Основные вопросы языкознания. – 2-е изд. – М., 1924. – 218 с. – Бібліогр.:с. 216.
40. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії. – Київ, 1927. – 130 с. – Бібліогр.:с. 100 – 130.
41. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь. – Минск: Изд-во Белорусск. ун-та, 1976 – 78. – Т. 1. – 319 с.; Т. 2. – 350 с.; Т. 3. – 384 с.
42. Булаховський Л. А. Академік Борис Михайлович Ляпунов [некролог] // Наук. зап. Ін-ту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР. – 1946. – Т. 2 – 3. – С. 244 – 246.
43. Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Булаховський Л. А. Вибрані праці: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 2. – 216 с.
44. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
45. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка // Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» – М.: Просвещение, 1992. – С. 25 – 373.
46. Васенко Е. Ф., Хабургаев Г. А. Проблемы славянского этногенеза на IX Международном съезде славистов // Вестн. Моск. ун-та. – 1984. – № 2. – С. 16 – 18.
47. Васильев Л. Л. Гласные в слогe под ударением в момент возникновения аканья в обоянском говоре // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1904. – Т. 9. Кн. 1. – С. 336 – 355.
48. Васильев Л. Л. Два явления др. ц.-слав. памятников в освещении древнерусских текстов // Рус. филол. вестн. – 1913. – Т. 70. № 4. – С. 373 – 379.

49. Васильев Л. Л. К истории звука **ѣ** в московском говоре XIV – XVII вв. // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1905. – Т. 10. Кн. 2. – С. 177 – 227.

50. Васильев Л. Л. К характеристике сильно акающих говоров // Рус. филол. вестн. – 1907. – Т. 58. № 4. – С. 241 – 262.

51. Васильев Л. Л. Можно ли основываться в доказательство существования в предке малорусского наречия мягких согласных перед *е* на современных малорусских формах повелительного наклонения в роде *ведіть*? // Рус. филол. вестн. – 1913. – Т. 70. № 3. – С. 170 – 172.

52. Васильев Л. Л. Несколько данных для определения звукового качества буквы **ѣ** сравнительно с буквой *е* в памятниках XVII в., употребляющих эти буквы в слоге под ударением по-древнему, при замене в слоге без ударения буквы **ѣ** буквою *е* // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1907. – Т. 83. № 4. – С. 195 – 214.

53. Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков: К вопросу о произношении звука *о* в великорусском наречии // Сб. по рус. яз. и словесности. – 1929. – Т. 1. Вып. 2. – 164 с.

54. Васильев Л. Л. Об одном случае смягченного звука *п* в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего *ј* // Рус. филол. вестн. – 1913. – Т. 70. № 3. – С. 71 – 76.

55. Васильев Л. Л. Одно соображение в защиту написаний *ьрь, ьрь, ьрь, ьль* древнерусских памятников, как действительных отражений второго полногласия // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1909. – Ч. 22. № 8. – С. 294 – 313.

56. Васильев Л. Л. О случае сохранения общеславянской группы *-dl-* в одном из старых наречий русского языка // Рус. филол. вестн. – 1907. – Т. 58. № 4. – С. 263 – 264.

57. Васильев Л. Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотированный юс малый» (**ѣ**) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников? // Рус. филол. вестн. – 1913. – Т. 69. № 1. – С. 181 – 206.

58. Виноградов В. В. И. А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – С. 6 – 60.

59. Виноградов В. В. Исследования в области фонетики севернорусского наречия: Очерки из истории звука **ѣ** в севернорусском наречии // Отд. отг. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 24. Кн. 1. – С. 150 – 279.

60. Виноградов В. В. Методы изучения рукописей, как материала для построения исторической фонетики русского языка, в исследованиях академика А. А. Шахматова // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 25 (1920 г.). – С. 172 – 197.

61. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы). – К., 1899. – 45 с.

62. Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам // Востоков А. Х. Филологические наблюдения / Издал, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. – СПб., 1865. – С. 1 – 27.

63. [Востоков А. Х.] Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. – 12-е изд. – СПб., 1874. – XII, 216 с.

64. Высотский С. С. Развитие русской диалектологии в конце XIX в. и в начале XX в. (до Великой Октябрьской социалистической революции) // История русской диалектологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 30 – 66.

65. Ганцов В. М. Діалектологічна класифікація українських говорів // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1923. – Кн. IV. – С. 80 – 144.

66. Ганцов В. М. До історії звуків української мови. Укр. *зійти, підіймати, розірвати* // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – 1926. – Кн. VII – VIII. – С. 74 – 85.

67. Ганцов В. М. Чергові завдання української діалектології // Записки етнографічного товариства. – К., 1925. – Кн. I. – С. 37 – 41.

68. Герасимов И. Г. Структура научного исследования: философский анализ познавательной деятельности в науке. – М.: Мысль, 1985. – 215 с.

69. Глущенко В. А. А. А. Потебня об эллипсисе согласных в истории восточнославянских языков // А. А. Потебня – исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы Всесоюзной научной конф. (окт. 1991 г.). – Харьков, 1991. – Ч. 2. – С. 19 – 20.

70. Глущенко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики // Филол. науки. – 1987. – № 3. – С. 38 – 45.

71. Глущенко В. А. [Передмова до праці:] А. А. Шахматов. Наброски возражений на диспуте Тимченка. 23 февраля 1913 г. (Неопублікована праця) [Публікація В. А. Глущенко] // Мовознавство. – 1984. – № 4. – С. 51 – 52.

72. Глущенко В. А. А. А. Шахматов о лабиализации согласных и делабиализации гласных в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-метод. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2005. – Вып. XIII. Ч. 1. – С. 17 – 30.

73. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня (методологический и фактологический аспекты) // Теоретические и прикладные проблемы

русской филологии: Научно-метод. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2006. – Вып. XIV. Ч. 1. – С. 23 – 30.

74. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня: от диалектологии к исторической фонетике // Девятые Международные Далевские чтения, посвященные 204-летию со дня рождения В. Даля. – Луганск, 2005. – С. 5 – 6.

75. Глущенко В. А. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії східнослов'янських мов у працях учених Московської лінгвістичної школи // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI – XVIII століть: Матеріали наукової конф. пам'яті Л. П. Жуковської. – К.: Хрещатик, 1995. – С. 373 – 375.

76. Глущенко В. А. Древние письменные памятники как источник изучения истории языка в трудах Л. Л. Васильева // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Сб. научных трудов / Отв. за вып. В. И. Рукасов. – Славянск: СГПИ, 1998. – Вып. V. – С. 4 – 8.

77. Глущенко В. А. Историзм и возникновение компаративистики // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2002. – Вып. X. Ч. 1. – С. 25 – 36.

78. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Под общ. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: СГПИ, 2001. – Вып. VIII. – С. 3 – 6.

79. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складна логічна одиниця (до визначення семантики терміна) // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 4 (36). – С. 124 – 127.

80. Глущенко В. А. Метод и источники изучения истории языка в концепции ученых Московской лингвистической школы // Russistik: Die wissenschaftliche Zeitschrift für aktuelle Fragen des Russischunterrichts. – 1997. – № 1/2. – S. 50 – 60.

81. Глущенко В. А. Писемні пам'ятки як джерело лінгвістичної реконструкції у російському та українському мовознавстві XIX – початку XX ст. // Тези доповідей науково-практичної конф. «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI – XVIII ст.ст.» 4 – 6 травня 1993 р. – Київ – Слов'янськ, [1993]. – С. 35 – 37.

82. Глущенко В. А. Принцип историзма в трудах ученых Московской лингвистической школы // Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе (для студентов пединститутів и учителей школ). – Славянск: СГПИ, 1995. – Вып. 2. – С. 16 – 21.

83. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії мовознавства. Московська лінгвістична школа: Навч. посібник для

студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. – Донецьк, 1996. – 137 с. – Бібліогр.:с. 114 – 135.

84. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа: Навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. – Слов'янськ, 1994. – 69 с. – Бібліогр.:с. 64 – 67.

85. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с. – Бібліогр.:с. 183 – 216.

86. Глущенко В. А. Современные говоры как источник изучения истории языка в трудах ученых Московской лингвистической школы // Всероссийская научная конференция «Русский язык: прошлое, настоящее, будущее»: Тезисы и аннотированная программа. – Саратов; Сыктывкар, 1996. – С. 31.

87. Глущенко В. А. Щоб знати мову, треба знати її історію (Дослідження О. О. Потебні і сучасна шкільна практика) // Відродження. Український міжетнічний науково-педагогічний журн. – 1994. – № 9. – С. 66 – 67.

88. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Рябініна І. М. Одиниці фонетико-фонологічного рівня: навчальний посібник для студентів філол. факультетів. – Слов'янськ: СДПІ, 2002. – 43 с.

89. Глущенко В. А., Овчаренко В. Н., Рябініна І. Н., Каламаж М. А. А. Шахматов об истории фонемы *ѣ* // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-метод. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2007. – Вып. XV. Ч. 1. – С. 3 – 13.

90. Глущенко В. А., Рябініна І. М., Брагіна Е. Р. Джерела вивчення історії мови в концепції О. О. Потебні // Словознавчі студії: Науково-метод. зб. / Відп. ред. В. А. Глущенко. – Слов'янськ: СДПІ, 2001. – С. 77 – 83.

91. Глущенко В. А., Рябініна І. Н., А. А. Шахматов и А. И. Соболевский об источниках изучения истории языка // Беларуская-русская-польская супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія: Матэрыялы VI міжнароднай навуковай канферэнцыі 15 – 17 мая 2003 г. / Пад агульн. рэд. Л. М. Вардамацкага, Г. М. Мезенкі. – Віцебск: Выдавецтва УА «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава», 2003. – Ч. 1. – С. 13 – 16.

92. Голанов И. Г. [Рец.:] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan v. Smal-Stockuj und Theodor Gartner. Wien. 1913. XV + 550 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1914. – Т. 19. Кн. 3. – С. 297 – 306.

93. Головацький Я. Грамматика русского языка. – Львів, 1849. – 223 с.

94. Головацький Я. Розправа о языкѣ южнорускѣм и его нарѣчїяхъ. – Львів, 1849. – 56 с.

95. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

96. Горнунг Б. В. Из предыстории образования общеславянского языкового единства. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 143 с. – Библиогр.: с. 141.

97. Горшкова К. В. Историческая диалектология русского языка: Пособие для студентов. – М.: Просвещение, 1972. – 160 с. – Библиогр.: с. 156 – 158.

98. Горшкова К. В. О понятиях исторической фонологии (на материале русского языка) // Проблемы современной лингвистики: Сб. работ лингвистов филол. ф-та МГУ. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – С. 77 – 90.

99. Горшкова К. В. Очерки исторической диалектологии Северной Руси (по данным исторической фонологии). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 192 с.

100. Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка // Славянская филология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1963. – Вып. 5. – С. 40 – 53.

101. Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка: Учеб. пособие для ун-тов. – М.: Высш. школа, 1981. – 359 с.

102. Даль В. И. О наречиях русского языка // Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1989. – Т. 1. – С. XLIX – XCIII.

103. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Рус. яз., 1989. – Т. 1. – 701 с.; Т. 2. – 781 с.; 1990. – Т. 3. – 557 с.; 1991. – Т. 4. – 685 с.

104. Дебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Сов. этнография. – 1952. – № 1. – С. 22 – 35.

105. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. – М.: Наука, 1969. – 295 с. – Библиогр.: с. 267 – 293.

106. Дурново Н. Н. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров: Южновеликорусское наречие. – М., 1917. – Ч. 1. Вып. 1. – 224 с.

107. Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология. [– Литограф. изд.] – Харьков, 1912. – Вып. 1 и 2. – 211, 44 с.

108. Дурново Н. Н. [Рец.:] Лекции по истории русского языка ординарного профессора Императорского Казанского университета

Е. Ф. Будде. 1906/7 ак. г. Казань, 1907 // Отд. отт. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1908, т. 13, кн. 3. – СПб., 1908. – 38 с.

109. Дурново Н. Н. Описание говора деревни Парфёнок, Рузского уезда Московской губернии. – Варшава, 1903. – VI, 267, VII с.

110. Дурново Н. Н. Ответ профессору Е. Ф. Будде // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1923. – Т. 24. Кн. 2. – С. 362 – 371.

111. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. – М.; Л.: Госиздат, 1924. – 376 с.

112. Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии // Труды Московской диалектологической комиссии. – М., 1915. – Вып. 5. – III, 104 с.

113. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1989. – Т. 1. – 632 с.; 1985. – Т. 2. – 571 с.; 1989. – Т. 3 – 551 с.; 2003. – Т. 4. – 655 с.; 2006. – Т. 5. – 704 с.

114. Жирмунский В. М. Проблемы немецкой диалектографии в связи с историческим краеведением // Этнография. – 1927. – № 1. – С. 139 – 160.

115. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія / Вступ. стаття, упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 19 – 138.

116. Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – IV, 376 с.

117. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20 – 30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 22 с.

118. Жовтобрюх М. А. Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства // Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 5 – 24.

119. Жовтобрюх М. А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А. Ю. Кримського // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 26 – 40.

120. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – 367 с. – Бібліогр.: с. 346 – 364.

121. Жуковская Л. П. Памятники письменности традиционного содержания как лингвистический источник. (Их значение и методика исследования) // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 20 – 35.

122. Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. – М.: Наука, 1976. – 368 с.

123. Загнітко А. П. Історія українського мовознавства в особах:

Науково-навчальний посібник / Відп. ред. А. К. Мойсієнко. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – Ч. 1. – 185 с.

124. Захарова К. В., Орлова В. Г. Диалектное членение русского языка: Учеб. пособие для ф-тов русского языка и литературы пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1970. – 168 с. – Библиогр.: с. 163.

125. Зеленин Д. К. Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации. – СПб., 1913. – XVI, 544 с.

126. Зубкова Л. Г. Лингвистические учения конца XVIII – начала XX в.: Развитие общей теории языка в системных концепциях. – М.: Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. – 215 с.

127. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии: Учеб. пособие. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2003. – 427 с.

128. Иванов В. В. Измаил Иванович Срезневский (К 160-летию со дня рождения) // Русский язык в школе. – 1972. – № 3. – С. 59 – 64.

129. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка: Учеб. для студентов пед. ин-тов по спец. «Рус. яз. и лит.» – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 400 с.: с иллюстр.

130. Иванов В. В. Историческая диалектология русского языка: памятники письменности и современные диалекты как ее источники // Филол. науки. – 1997. – № 6. – С. 75 – 86.

131. Иванов В. В. Лингвистическое источниковедение в его отношении к истории русского языка // Филол. науки. – 1992. – № 4. – С. 52 – 61.

132. Истрина Е. С. Труды А. А. Шахматова по русскому языку // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 25 (1920 г.). – С. 100 – 106.

133. Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К.: Либідь, 1996. – 288 с.

134. Калима Я. Финно-угорские языки и финский язык // Энциклопедический словарь Русского библиографического института «Гранат». – 7-е изд. – Т. 43. – С. 134 – 137.

135. Каринский Н. М. [Рец.:] Н. Н. Дурново. Описание говора деревни Парфенок, Рузского уезда Московской губернии // Сб. по рус. яз и словесности. – СПб., 1907. – Т. 82. № 3. – С. 32 – 37.

136. Каринский Н. М. Язык Пскова и его области в XV веке. – СПб., 1909. – 209 с.

137. Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 653 – 662.

138. Карский Е. Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – Вып. 1. – 475 с.

139. Карский Е. Ф. Митрофан Алексеевич Колосов: Из истории

русского языковедения // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 622 – 648.

140. Карский Е. Ф. [Рец.:] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan von Smal-Stockuj und Theodor Gartner. Wien, 1913. 80. XV + 550 // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 558 – 562.

141. Касаткин Л. Л. Некоторые фонетические изменения в консонантных сочетаниях в русском, древнерусском и праславянском языках, связанные с противопоставлением согласных по напряженности / ненапряженности // Вопр. языкознания. – 1995. – № 2. – С. 43 – 56.

142. Катков М. Н. Об элементах и формах славяно-русского языка. – М., 1845. – II, 253, II с.

143. Князев С. В. О связи особенностей артикуляционной базы говора с характером противопоставления глухих и звонких, твердых и мягких согласных // Современные русские говоры / Отв. ред. Ю. С. Азарх. – М.: Наука, 1991. – С. 28 – 35.

144. Кодзасов С. В. Фонетический эллипсис в русской разговорной речи // Теоретические и экспериментальные исследования в области структурной и прикладной лингвистики / Под общ. ред. В. А. Звегинцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – С. 109 – 133.

145. Колесов В. В. Алексей Иванович Соболевский // Русская речь. – 1975. – № 4. – С. 85 – 91.

146. Колесов В. В. Введение в историческую фонологию. Система и изменение (на материале русского языка): Конспект лекций, прочитанных студентам гос. ун-та в Сегеде в апр. 1972 г. – Сегед, 1974. – 93 с.

147. Колесов В. В. Значение лингвистических трудов А. А. Шахматова для современного славянского языкознания // Вопр. языкознания. – 1971. – № 2. – С. 53 – 61.

148. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. школа, 1980. – 215 с. – Библиогр.: с. 209 – 214.

149. Колесов В. В. К исторической фонетике новгородских говоров: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Л., 1962. – 24 с.

150. Колесов В. В. К принципам периодизации истории русского языкознания // Уч. зап. Тартусск. ун-та. – 1983. – Вып. 649. – С. 122 – 136.

151. Колесов В. В. Неопубликованная работа А. А. Шахматова по русской исторической фонетике и акцентологии // Вопр. языкознания. – 1964. – № 5. – С. 107 – 110.

152. Колесов В. В. /О/ (закрытое) в древненовгородских говорах // Уч. зап. Ленингр. ун-та. Исследования по грамматике русского языка. – 1962. – № 302. Т. 3. – С. 94 – 104.

153. Колесов В. В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков // Русские языковеды / Под ред. В. Г. Руделева. – Тамбов, 1975. –

С. 82 – 113.

154. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 50-річчя з дня народження О. О. Потебні: Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Ю. Франчук. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 25 – 39.

155. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / Отв. ред. А. В. Десницкая. – Л.: Наука, 1984. – С. 163 – 199.

156. Колесов В. В. Эволюция фонемы /o/ в русских северо-западных говорах // Филол. науки. – 1962. – № 3. – С. 149 – 161.

157. Колесса О. М. Погляд на історію української мови. – Прага, 1924. – 44 с. – Бібліогр.:с. 39 – 43.

158. Колосов М. А. Вступительная лекция // Варшавские университетские известия. – 1871. – № 4. – С. 1 – 16.

159. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка. – Варшава, 1877. – 45 с.

160. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия. – СПб., 1876 – 77. – 343 с.

161. Колосов М. А. Материал для характеристики северновеликорусского наречия // Варшавские университетские известия. – 1874. – № 5. – С. 1 – 62.

162. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. – Варшава, 1878. – X, 270 с.

163. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие. – Варшава, 1872. – 192 с.

164. Котков С. И. Источниковедческие исследования и научное издание памятников в области русского языка // Источники по истории русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1991. – С. 3 – 14.

165. Котков С. И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М.: Наука, 1980. – 224 с. – Библиогр.:с. 222 – 223.

166. Котков С. И. Южновеликорусское наречие в XVII столетии. – М.: Наука, 1983. – 204 с. – Библиогр.:с. 232 – 233.

167. Кримський А. Ю. Передне слово // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. – К., 1924. – С. III – IV.

168. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. – К., 1924. – С. 87 – 128.

169. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883. – 148 с.

170. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших

классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907. – Т. 1. Вып. 1. – С. 1 – 2, 16 – 200, 217 – 272; М., 1908. – Т. 1. Вып. 2 и 6. – С. 201 – 210v, 369 – 429, 454 – 545.

171. Крымский А. Е. Филология и погодинская гипотеза // Кримський А. Ю. Твори: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 3. – С. 23 – 117.

172. Кузьмин А. Г. Заметки историка об одной лингвистической монографии // Вопр. языкознания. – 1980. – № 4. – С. 51 – 59.

173. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909 – 10 уч. ак. г. [– Литограф. изд.] Харьков, [1909 – 10]. – 115 с.

174. Кульбакин С. М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. – Харьков, 1919. – IV, 104 с.

175. Курило О. Б. Спроба пояснити процес зміни *e*, *o* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів // Записки історико-фонологічного відділу Української Академії Наук. – 1928. – Кн. XIX. – С. 167 – 183.

176. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей. – СПб., 1852. – 160 с.

177. Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1859. – Ч. 102. – С. 225 – 266.

178. Лекції О. О. Шахматова з історії східнослов'янських мов [Публікація В. А. Глуценка] // Мовознавство. – 1989. – № 3. – С. 66 – 74.

179. Ляпунов Б. М. Древнейшие взаимные связи языков русского и украинского и некоторые выводы о времени их возникновения как отдельных лингвистических групп // Русская историческая лексикология / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – М.: Наука, 1968. – С. 163 – 202.

180. Ляпунов Б. М. Заметки о книге С. М. Кульбакина: «Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии». (Харьков, 1919.) // Slavia. – 1925. – Роѣ. 3. Сеѣ. 4. – S. 684 – 695.

181. Ляпунов Б. М. Исследование о языке синодального списка 1-ой Новгородской летописи // Исследования по русскому языку. – 1900. – Т. 2. Вып. 2. – VI, 289 с.

182. Ляпунов Б. М. Отзыв о сочинении Н. М. Каринского: «Язык Пскова и его области в XV веке». (СПб., 1909.) // Сб. отчетов о премиях и наградах за 1909 г.: Премии им. гр. Д. А. Толстого. – СПб., 1909. – С. 513 – 559.

183. Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова: Обзор его лингвистических трудов // Отд. отг. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1923, 1924, т. 28, 29. – Л., 1925. – С. 214 – 258, 56 – 104.

184. Макаров В. И. Живая речь как сфера действия фонетического закона и основной источник изучения истории языка // Русское

языкознание: Республиканский межведомственный научный сб. – 1992. – Вып. 25. – С. 90 – 99.

185. Макаров В. И. Источники изучения истории русского языка в концепции А. А. Шахматова // Русское языкознание: Республиканский межведомственный научный сб. – 1990. – Вып. 21. – С. 66 – 71.

186. Макаров В. И. Формирование системного подхода к территориальному говору в русской исторической лингвистике // Русское языкознание: Республиканский межведомственный научный сб. – 1992. – Вып. 25. – С. 18 – 26.

187. Макаров В. И. Становление восточнославянской диалектологии как самостоятельной науки: Учебн. пособие. – К.: ИСИО, 1995. – 104 с. – Библиогр.: с. 93 – 103.

188. Максимович М. А. Начатки русской филологии: Об отношении русской речи к западнославянской // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 25 – 155.

189. Максимович М. А. Новые письма к М. П. Погодину: О старобытности малороссийского наречия // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 273 – 311.

190. Медушевская О. М. Источниковедение: Теория. История. Метод [Электронный ресурс] 1 – 1.html, С. 1 – 41– Режим доступа: <http://avorhist.narod.ru/publish/istvet1>.

191. Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потебні // Потебнянські читання / Відп. ред. Г. П. Їжакевич. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 5 – 14.

192. Михальчук К. П. К южнорусской диалектологии. [Рец.:] А. И. Соболевский. Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие // Живая старина. – К., 1892. – Вып. 4. – С. 3 – 61.

193. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – СПб., 1877. – Т. 7. Вып. 2. – С. 453 – 512.

194. Михальчук К. П., Крымский А. Е. Программа для собирания особенностей малорусских говоров. – СПб., 1910. – III, 163 с.

195. Мосенкіс Ю. Я. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. – К.: Видавничий дім А + С, 2002. – 224 с. – Бібліогр.: с. 32 – 34; 136 – 147; 211 – 220.

196. Німчинов К. Т. Український язык у минулому й тепер. – 2-е вид. – К.: Держвидав України, 1926. – 90 с. – Бібліогр.: с. 85 – 86.

197. Обнорский С. П. Памяти академика А. А. Шахматова // Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 309 – 325.

198. Обнорский С. П. Памяти академика Б. М. Ляпунова // Обнорский С. П. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз,

1960. – С. 335 – 339.

199. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова теорія» в українському мовознавстві (XIX ст. – 20 – 30-х рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.

200. Огієнко І. І. Український наголос на початку XVII віку. – Жовква, 1923. – 130 с. – Бібліогр.: с. 125.

201. Ольшанский О. Е. Ученые Казанской лингвистической школы об исторических изменениях морфемного строения слова: Учеб. пособие по спецкурсу для студентов филол. ф-та. – Славянск: СГПИ, 1992. – 34 с.

202. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187 – 198.

203. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. – К.; Одеса: Вища школа, 1978. – 184 с.

204. Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка: Первое рассуждение. О буквах и слогах. – 2-е изд. – СПб., 1850. – XXIII, 141 с.

205. Панов М. В. История русского литературного произношения XVIII – XX вв. / Отв. ред. Д. Н. Шмелев. – М.: Наука, 1990. – 456 с.

206. Панов М. В. Р. И. Аванесов – фонолог // Русское и славянское языкознание / Отв. ред. Ф. П. Филин. – М.: 1972. – С. 13 – 24.

207. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.

208. Пауфошима Р. Ф. Некоторые особенности сандхи в севернорусских говорах // Русские народные говоры: Лингвогеографические исследования. – М.: Наука, 1983. – С. 35 – 44.

209. Пауфошима Р. Ф. О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка) // Русские диалекты: Лингвогеографический аспект / Отв. ред. Р. И. Аванесов, О. Н. Мораховская. – М.: Наука, 1987. – С. 97 – 104.

210. Петерсон М. Н. Фортунатов и Московская лингвистическая школа // Уч. зап. Моск. ун-та. – 1946. – Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. – С. 25 – 35.

211. Пивторак Г. П. Вопрос периодизации праславянского языка в свете современных научных данных // Тез. докл. сов. делегации на V Междунар. конгр. славян. археологии. – М., 1985. – С. 39 – 40.

212. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с. – Бібліогр.: с. 192 – 197.

213. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис) / Відп. ред.

- В. Г. Складенко. – К.: Наук. думка, 1988. – 280 с. – Бібліогр.: с. 247 – 275.
214. Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. – К.: Наук. думка, 1987. – 208 с.
215. Плоткин В. Я. Эволюция фонологических систем: на материале германских языков. – М.: Наука, 1982. – 129 с.
216. Повесть временных лет. Договоры с греками // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1854. – Т. 3. – С. 257 – 295.
217. Погодин А. Л. Севернорусские словарные заимствования из финского языка // Варшавские университетские известия. – 1904. – № 4. – С. 4 – 32.
218. Погодин М. П. О древнем языке русском // Москвитянин. – 1856. – Т. 1. №. 1. – С. 113 – 125.
219. Подкорытов Г. А. О природе научного метода. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 224 с.
220. Поржезинский В. К. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка, читанным на б. Высших женских курсах: Введение и фонетика. – 3-е изд. – М.: Госиздат, 1920. – 152 с.
221. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико- методологического анализа. – М.: Наука, 1978. – 203 с. – Библиогр.: с. 192 – 198.
222. Потевня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. – Воронеж, 1866. – 156, III с.
223. Потевня А. А. Заметки о малорусском наречии. – Воронеж, 1871. – 134 с.
224. Потевня А. А. Из записок по русской грамматике. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – XIV, 551 с.
225. Потевня А. А. Из записок по русской грамматике. – 3-е изд. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.
226. Потевня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. Вып. 2. – 406 с.
227. Потевня А. А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.
228. Потевня А. А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1880. – Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
229. Потевня А. А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1881. – Ч. 3. – 144 с.
230. Потевня А. А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки. – Варшава, 1883. – Ч. 4. – 86, X с.
231. Потевня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», ч. 1, К., 1884 // Изв. Отд-ния рус. яз. и

словесности. – 1896. – Т. 1. Кн. 4. – С. 804 – 831.

232. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». К., 1876. – СПб., 1878. – 76 с.

233. Потебня А. А. Этимологические заметки // Живая старина. – 1891. – Вып. 3. – С. 117 – 118.

234. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 3 – 6.

235. Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 40 – 49.

236. Русская диалектология / Под ред. Р. И. Аванесова и В. Г. Орловой. – 2-е изд. – М.: Наука, 1965. – 304 с.

237. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 589 с.

238. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 606 с. – Библиогр.: с. 593 – 602.

239. Рябініна І. Н. Русская компаративистика XIX в. – 30-х гг. XX в. о современных говорах как источнике изучения истории языка // Современные говоры в системе языковой культуры: Сб. статей / Отв. ред. С. В. Пискунова. – Тамбов: Изд-во Тамбовск. ун-та им. Г. Р. Державина, 2004. – С. 241 – 245.

240. Рябініна І. М. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії мови в концепції О. О. Шахматова // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глуценко. – Славянск: СГПУ, 2002. – Вып. X. Ч. 1. – С. 41 – 49.

241. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глуценко. – Славянск: СГПУ, 2003. – Вып. XI. Ч. 1. – С. 56 – 65.

242. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 30-х рр. XX ст. // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали II Міжнародної наукової конф. / 14 – 15 квітня 2005 р. // Упорядник Т. В. Пристайко. – Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – С. 363 – 365.

243. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. // Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки. / Відп. ред. В. Д. Ужченко. – Луганськ: Вид-во ЛДПУ, 2003. – Вип. 10 (66). – С. 22 – 29.

244. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях В. В. Колесова і Ю. В. Шевельова // Східнослов'янська філологія: Зб. наукових праць / Відп. ред. С. О. Кочетова. – Горлівка: Вид-

во ГДПШМ, 2006. – Вип. 11. Т. 2. – С. 152 – 159.

245. Рябініна І. М. Проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві (лінгвіоісторіографічний аспект) // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. – Славянск: СГПИ, 2001. – Вып. IX. Ч. 1. – С. 25 – 31.

246. Рябініна І. М. Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови / Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство / Відп. ред. Л. П. Столярова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2005. – Вип. 11. Т. 2. – С. 138 – 144.

247. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. – М.: Наука, 1970. – 200 с. – Библиогр.: с. 192 – 196.

248. Седов В. В. Славяне и балты в древности // Этнолингвистические балто-славянские контакты в настоящем и прошлом. – М.: Наука, 1978. – С. 21 – 39.

249. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля–К, 2006. – 716 с.

250. Селищев А. М. Введение в сравнительную грамматику славянских языков // Селищев А. М. Избр. труды. – М.: Просвещение, 1968. – С. 489 – 579.

251. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования // Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1973. – С. 257 – 313.

252. Сімович В. К. Українське мовознавство // Сімович В. К. Розвідки й статті / Упорядкував Ю. Шевельов. – Оттава, 1984. – Ч. 2. – С. 23 – 39.

253. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення // Зап. Наук. товариства ім. Шевченка. – 1925. – Т. 141 – 143. – С. 1 – 42.

254. Соболевский А. И. [Рец.:] А. А. Шахматов. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893 // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1894. – № 4. – С. 421 – 434.

255. Соболевский А. И. Важная особенность старого псковского говора [рец.]: Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке. СПб., 1909 // Рус. филол. вестн. – 1909. – Т. 62. № 3 и 4. – С. 231 – 234.

256. Соболевский А. И. К истории русских акающих говоров // Рус. филол. вестн. – 1884. – Т. 12. № 3. – С. 106 – 108.

257. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. – 4-е изд. – М., 1907. – 309 с.

258. Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии: Наречия великорусское, белорусское и малорусское. [–Литограф. изд.]. – К., 1911. –

168, 93 с.

259. Соболевский А. И. Опыт русской диалектологии: Наречия великорусское и белорусское. – СПб., 1897. – Вып. 1 – 2, 108, 3 с.

260. Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. – К., 1884. – Ч. 1. – 156, 90 с.

261. Соболевский А. И. Смоленско-полоцкий говор в XIII – XV вв. // Рус. филол. вестн. – 1886. – Т. 15. – С. 7 – 24.

262. Срезневский И. И. Замечания о материалах для географии русского языка // Вестник русского географического общества. – 1851. – Ч. 1. Кн. 1. – С. 6 – 24.

263. Срезневский И. И. Записка о трудах профессора А. А. Потебни, представленная во 2-е Отделение Академии наук // Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. Вып. 2. – С. 305 – 324.

264. Срезневский И. И. История русского языка: Курс 1849 – 50 года. Составлял г. Чернышевский // Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 93 – 132.

265. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – 3-е изд. – М., 1958. – Т. 1. – 632 с.; Т. 2. – 590 с.; Т. 3. – 614 с.

266. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 16 – 81.

267. Срезневский И. И. Русское слово: Избр. труды // Сост. Н. А. Кондрашов. – М.: Просвещение, 1986. – 176 с. – Библиогр.: с. 166 – 172.

268. Стеблин-Каменский М. И. Очерки по диахронической фонологии скандинавских языков. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. – 148 с.

269. Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 35 – 38.

270. Тимченко Є. К. Курс історії українського языка. Вступ і фонетика. – 2-е вид. – К.; Харків: Держвидав України, 1930. – Ч. 1. – 40 с. – Бібліогр.: с. 34 – 40.

271. Тищенко К. А. Історія української мови в концепції А. Ю. Кримського: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.

272. Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови. – Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 13 – 18.

273. Ткаченко О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. – К.: Наук. думка, 1979. – 298 с. – Библиогр.: с. 280 – 297.

274. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 270 с.
275. Третьяков П. Н. Раннесредневековые восточнославянские древности. – Л.: Наука, 1974. – 253 с. – Библиогр.: с. 246 – 250.
276. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.; Л.: Наука, 1966. – 307 с. – Библиогр.: с. 298 – 302.
277. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968. – 289 с.
278. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Вопр. языкознания. – 1984. – № 2. – С. 15 – 30; 1984. – № 3. – С. 18 – 29; 1985. – № 4. – С. 3 – 17; 1985. – № 5. – С. 3 – 14.
279. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание: IX Междунар. съезд славистов (Киев, сент. 1983 г.): Докл. сов. делегации. – М., 1983. – С. 231 – 270.
280. Трубецкой Н. С. Основы фонологии. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 372 с.
281. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Юго-западный отдел: В 7 т. – СПб., 1872. – Т. 1. – 160 с.; 1873. – Т. 2. – 132 с.; 1874. – Т. 3. – 184 с.; 1875. – Т. 4. – 192 с.; 1876. – Т. 5. – 166 с.; 1877. – Т. 6. – 138 с.; 1878. – Т. 7. – 212 с.
282. Успенский Б. А. Архаическая система церковнославянского произношения (из истории литургического произношения в России). – М.: Наука, 1968. – 228 с.
283. Успенский Б. А. Первая русская грамматика на родном языке. Доломоносковский период отечественной русистики. – М.: Наука, 1975. – 136 с.
284. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 1. – 576 с.; Т. 2. – 672 с.; 1987. – Т. 3. – 832 с.; – Т. 4. – 864 с.
285. Филин Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопр. языкознания. – 1980. – № 4. – С. 36 – 50.
286. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962. – 294 с.
287. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. – Л.: Наука, 1972. – 655 с. – Библиогр.: с. 646 – 651.
288. Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка // Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1957. – Т. 2. – С. 3 – 256.
289. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских

языков: Краткий очерк // Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 199 – 450.

290. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс // Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды: В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 21 – 197.

291. Французова Н. П. Исторический метод в научном познании (вопросы методологии и логики исторического исследования). – М.: Мысль, 1972. – 303 с.

292. Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 36 – 44.

293. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / Відп. ред. В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1985. – 168 с.

294. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. – К.: Наук. думка, 1975. – 92 с. – Бібліогр.: с. 88 – 90.

295. Хабургаев Г. А. Возможности «лингвоархеологической» реконструкции восточнославянского глоттогенеза (К постановке вопроса) // Вестн. Моск. ун-та: Филология. – 1974. – № 2. – С. 38 – 45.

296. Хабургаев Г. А. Становление русского языка: Пособие по исторической грамматике. – М.: Высш. школа, 1980. – 191 с. – Библиогр.: с. 184 – 187.

297. Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 231 с.

298. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. – 323 с. – Бібліогр.: с. 289 – 311.

299. Чемоданов Н. С. Сравнительное языковедение в России: Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языковедении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 95 с.

300. Чернышев В. И. Как произошла мена *ц* и *ч* в русских говорах? Вопрос лингвистам // Рус. филол. вестн. – 1902. – Т. 47. № 1 – 2. – С. 117 – 118.

301. Чернышев В. И. Сведения о народных говорах некоторых селений Московского уезда, расположенных в верховьях реки Клязьмы // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1900. – Т. 68. № 3. – С. 1 – 174.

302. Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртенэ и ее место в языковедении XIX – XX веков // Вопр. языковедения. – 1979. – № 2. – С. 29 – 40.

303. Шафарик П. Славянские древности. – М., 1847. – Т. 2. – 225 с.

304. Шахматов А. А. [Рец.:] А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. М., 1907 – 8 // Rocznik slawistyczny. – 1909. – Т. 2. – С. 135 – 174.

305. Шахматов А. А. [Рец.:] А. И. Соболевский. Опыт русской диалектологии. Наречия великорусское и белорусское // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1897. – Т. 2. Кн. 4. – С. 1157 – 1162.

306. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка: Исторический процесс образования русских племен и наречий. – Пг., 1916. – Ч. 1. – 146, III с.

307. Шахматов А. А. [Рец.:] Д. К. Зеленин. Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации. СПб., 1913 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1915. – Т. 20. Кн. 3. – С. 332 – 358.

308. Шахматов А. А. Дифтонги *yō* і *īe* в великорусских говорах [Публикация В. В. Колесова] // Вопр. языкознания. – 1964. – № 5. – С. 110 – 120; № 6. – С. 109 – 118.

309. Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пг., 1919. – 64 с.

310. Шахматов А. А. Древние ляхские поселения в России // Славянство. – 1911. – № 4 – 6. – С. 9 – 29.

311. Шахматов А. А. [Рец.:] Е. Ф. Будде. К истории великорусских говоров. Опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. Казань, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1898. – Т. 46. – С. 25 – 73.

312. Шахматов А. А. Звуковые особенности ельнинских и мосальских говоров // Рус. филол. вестн. – 1896. – Т. 36. – С. 60 – 99; 1897. – Т. 38. – С. 172 – 209.

313. Шахматов А. А. Исследование о двинских грамотах XV в. Ч. 1 и 2 // Исследования по рус. яз. – 1903. – Т. 2. Вып. 3. – III, 140, V, 184 с.

314. Шахматов А. А. Исследование о языке новгородских грамот XIII и XIV века // Исследования по рус. яз. – 1886. – Т. 1. – С. 131 – 285.

315. Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. – Варшава, 1893. – 317, II с.

316. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. – М.: Учпедгиз, 1957. – 400 с.

317. Шахматов А. А. К вопросу о польском влиянии на древнерусские говоры // Рус. филол. вестн. – 1913. – Т. 69. № 1. – С. 1 – 11.

318. Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий // Рус. филол. вестн. – 1894. – Т. 32. – С. 1 – 12.

319. Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1899. – № 4. – С. 324 – 384.

320. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: О полногласии и некоторых других явлениях. – СПб., 1903. – 212 с.

321. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка:

Общеславянское *ä* // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1901. – Т. 6. Кн. 4. – С. 269 – 294.

322. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: Смягченные согласные // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1901. – Т. 67. № 7. – 49 с.

323. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908 – 9 уч. г.): Введение. – 2-е [литограф.] изд. – СПб., 1910 – 11. – Ч. 1. – 407 с.

324. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909 – 10 уч. г.): Очерк истории звуков русского языка. [– Литограф. изд. – СПб., 1909 – 10.] – Ч. 2. – 797, 5, 13 с.

325. Шахматов А. А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV – XV в. (По поводу книги «Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке». СПб., 1909) // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1909. – Ч. 22. № 7. – С. 105 – 177.

326. Шахматов А. А. Описание Лекинского говора Егорьевского уезда Рязанской губернии // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1913. – Т. 18. Кн. 4. – С. 175 – 186.

327. [Шахматов А. А.] Отзыв А. А. Шахматова о труде Л. Л. Васильева [«О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков: К вопросу о произношении звука *o* в великорусском наречии»] // Сб. по рус. яз. и словесности. – 1929. – Т. 1. Вып. 2. – С. III – X.

328. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. – Репринтное изд. – М.: Индрик, 2002. – XXVIII, II, L, 369 с.

329. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. – 4-е изд. – М.: Учпедгиз, 1941. – 286 с.

330. Шахматов А. А. Программа для собирания особенностей говоров северновеликорусского наречия // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1896. – Т. 1. Кн. 1. – С. 179 – 234.

331. Шахматов А. А. Программа для собирания особенностей говоров южновеликорусского наречия // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1896. – Т. 1. Кн. 3. – С. 593 – 646.

332. Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 564 – 581.

333. Шахматов А. А. Русский язык, его особенности. Вопрос об образовании наречий. Очерк основных моментов развития литературного языка // Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. – 4-е изд. – М.: Учпедгиз, 1941. – С. 223 – 244.

334. Шахматов А. А. Русский язык: Лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890 – 91 ак. г. [– Литограф. изд. – М., 1890 – 91]. – 179 с.

335. Шахматов А. А. Русское и словенское аканье // Рус. филол. вестн. – 1902. – Т. 48. № 3 – 4. – С. 1 – 91.

336. Шахматов А. А. [Рец.:] J. Gebauer. Historická mluvnice jazyka

českého. Díl. 1. V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1900. – Т. 66. № 6. – С. 17 – 105.

337. Шахматов О. О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського язика: *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stockyj und T. Gartner*. Wien, 1913 // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 7 – 19.

338. Шахматов О. О. Короткий нарис історії української мови // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. – К., 1924. – С. 5 – 134. – Бібліогр.: с. 84 – 86.

339. Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с. – Бібліогр.: с. 1007 – 1010.

340. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців / Упор., вступ. слово Л. Т. Масенко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 130 с. – Бібліогр.: с. 126.

341. Шевельов Ю. В. Чому «общерусский язык», а не «вібчоруська мова»? (З проблем східнослов'янської глотогонії) // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22 – 28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Мовознавство. – Львів, 1993. – С. 54 – 65.

342. Щепкин В. Н. Рассуждение о языке Саввиной книги // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1898. – Т. 3 – 4. – С. 312 – 320.

343. Эндзелин И. Латышские заимствования из славянских языков // Живая старина. – 1899. – Вып. 3 (107). – С. 312 – 320.

344. Ягич И. В. Критические заметки по истории русского языка // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1889. – Т. 46. № 4. – VI, 171 с.

345. Ягич И. В. Четыре критико-палеографические статьи. – СПб., 1884. – 191 с.

* * *

346. Ascoli G. Corsi di glottologia: *Fonologia comparata del sanscrito, del greco e del latino*. – Torino e Firenze, 1870. – V. 1. – 162 p.

347. Baudouin de Courtenay J. Einige Falle der Wirkung der Analogie in der Polnischen Deklination // *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung*. – 1868. – Bd. 6. – S. 19 – 88.

348. Baudouin de Courtenay J. Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation) // *Indogermanische Forschungen*. – 1894. – Bd. 4. – S. 45 – 57.

349. Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. – Heidelberg, 1915 – 1924. – 1024 s.

350. Brückner A. *Litu-slavische-Studien. Die slavischen Fremdwörter im litauischen*. – Weimar, 1877. – Bd. I. – 101 s.

351. Brugmann K., Delbrück B. *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. – Strassburg, 1897. – Bd. 1. – XLVII, 1098 s.

352. Durnovo N. Manuscripts russes distinguant l'ancien *o* «acute» et l'*o* d'une origine // Annales Academiae Scientiarum Fennicae. – Helsinki, 1932. – Ser. B. Nid. 27. – P. 7 – 13.

353. Jagic V. [Рец.:] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan von Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Wien, 1913 // Archiv für slavische Philologie. – 1920. – Bd. 37. – S. 204 – 211.

354. Jagic V. [Рец.:] P. Žiteckij, Grundriss einer Lautgeschichte des kleinrussischen Dialektes, Kiev // Archiv für slavische Philologie. – 1877. – Bd. 2. – S. 348 – 363.

355. Kalima J. Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen. – Helsingfors, 1910. – 142 s.

356. Karłowicz J. O języku litewskim // Rozprawy i sprawozdania z posidzień wydziału filologicznego Akad. umiejętności w Krakowie. – 1875. – T. 1. – S. 12 – 29.

357. Krajčovič R. K teórii protikladu *fortis - lenis* v praslovančine a slovanských jazykoch // Československé prednášky pre VII. medzinarodný zjazd slavistov (Varšava 1973). – Praha: Academia, 1973. – S. 41 – 49.

358. Lehr-Splawiński T. [Рец.:] Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache St. Smal-Stockiego i T. Gartnera // Lehr-Splawiński T. Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1957. – S. 353 – 381.

359. Lehr-Splawiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie Słowiań. – Poznan, 1946. – 312 s.

360. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. – Leipzig, 1876. – VIII, 280 s.

361. Mikkola J. J. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. – Helsingfors, 1894. – Bd. I. – 342 s.

362. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1866. – 878 s.

363. Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. – Vindobonae, 1862 – 65. – XXII, 1171 p.

364. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: Lautlehre. – 2-e Ausgabe. – Wien, 1879. – Bd. I. – 598 s.

365. Niederle L. Slovanské starožitnosti. – Praha, 1902 – 1912. – T. 1 – 3. – 368, 292, 304 s.

366. Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. – Lemberg, 1880. – 244 s.

367. Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging // Archiv für slavische Philologie. – 1903. – Bd. 25. – S. 222 – 238.

368. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. – Weimar, 1872. – 412 s.

369. Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language.

– Heidelberg: Winter, 1979. – 809 p.

370. Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. – Wien, 1913. – XV, 550 s.

371. Vondrak W. [Рец.:] Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913 // Indogermanische Forschungen. – 1915. – Bd. 35. – S. 45 – 50.

* * *

372. Кримський А. Ю. Історія української мови [Машинопис. 1940]. – Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В. І. Вернадського, ф. 1, од. зб. 22430, арк. 1 – 387.

373. Шахматов А. А. Великорусская диалектология: Лекции, читанные в Петроградском ун-те в 1919 – 20 уч. г. – Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 273, арк. 1 – 13.

374. Шахматов А. А. Историческая этнография восточной Европы. 1920. – Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 81, арк. 1 – 71.

375. Шахматов А. А. Отзыв о сочинении Д. К. Зеленина «Великорусские говоры с неорганическим и непереходным смягчением задненебных согласных в связи с течениями позднейшей великорусской колонизации» (СПб., 1913). 1915. – Історичний архів, СПб., ф. 14, оп. 3, справа 16196, арк. 47 – 52.

376. Шахматов А. А. Письмо Д. Н. Ушакову от 29.01.1909 г. – Архів Російської АН, ф. 502, оп. 4, од. зб. 42, арк. 12.

Ірина Миколаївна Рябініна

**ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ
В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ
XIX ст. – 30-х рр. XX ст.**

За заг. ред. доктора філологічних наук, професора
В. А. Глуценка

Підписано до друку 30.09.2021 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 11,0.
Наклад 50 прим. Зам. № 1961.

Видавництво Б. І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Батюка, 19.
Тел.: +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
